

О. М. Данилевська

Українська мова

**Підручник для 8 класу
загальноосвітніх навчальних закладів**

*За науковою редакцією
доктора філологічних наук, професора К. Г. Горденської*

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
Оріон
2016

УДК 811.161.2(075.3)
ББК 81.2Укр-922
Д18

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 10.05.2016 р. № 491)

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Експерти, які здійснювали експертизу цього підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для учнів 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа

«Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Лис С. М., учитель Черкаської спеціалізованої I–III ступенів школи № 20, учитель-методист;

Кусок Т. М., методист районного методичного кабінету відділу освіти, молоді та спорту Славутської РДА Хмельницької області;

Тесленко О. В., доцент кафедри української мови Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, кандидат педагогічних наук.

Навчальне видання

ДАНИЛЕВСЬКА Оксана Миколаївна

УКРАЇНСЬКА МОВА

Підручник для 8 класу загальноосвітніх
навчальних закладів

Редактор *І. В. Красуцька*
Головний художник *І. П. Медведовська*
Технічний редактор *Е. А. Авраменко*
Коректор *С. В. Войтенко*

При оформленні обкладинки використано
репродукцію картини *М. Федяєва*.

Малюнки *В. Дунаєвої*.

На форзацах — репродукції картин *О. Шупляка*.

У підручнику використано світлини та ілюстрації
Ю. Амірова, О. Бондаренка, А. Єрмоленка,
С. Клименка, І. Красуцького, Н. Кулюпиної
П. Молодчика, А. де Сент-Екзюпері,
В. Соловйова, А. Чеботарева

Формат 70x100 ¹/₁₆

Ум. друк. арк. 23,328 + 0,324 форзац.

Обл.-вид. арк. 22,00 + 0,55 форзац.

Наклад 3236 пр.

Зам. №

**ТОВ «Український освітянський
видавничий центр «Оріон»»**

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої
справи до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції

Серія ДК № 4918 від 17.06.2015 р.

Адреса видавництва: 03061,
м. Київ, вул. Миколи Шепелева, 2

www.orioncentr.com.ua

Віддруковано

ТОВ «НВП Поліграфсервіс»,
вул. Юрія Коцюбинського, 4, к. 25,
м. Київ, 04053

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 3751 від 01.04.2010 р.

Данилевська О. М.

Д18 Українська мова : підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч.
закл. / О. М. Данилевська. — К. : УОВЦ «Оріон», 2016. —
288 с. : іл.

ISBN 978-617-7355-37-2.

УДК 811.161.2(075.3)

ББК 81.2Укр-922

ISBN 978-617-7355-37-2

© О. М. Данилевська, 2016
© УОВЦ «Оріон», 2016

Дорогі восьмикласники!

Вам, напевно, не раз спадало на думку, яким предивним є світ дорослих. Це вони, дорослі, вигадали школу, підручники, уроки й домашні завдання. Плід їхньої фантазії — і календар, річ проста й водночас химерна. Ще б пак! Хіба не дивно змінювати своє життя лише тому, що сьогодні за календарем — 1 вересня? І ось ви знову прямуєте до школи. Ви вже досвідчені учні, тож не чекаєте несподіванок. І маєте рацію: школа влаштована так, що все нове в ній сприймаємо як належне. Але змінилися ви, і це означає, що все буде інакше. Ви вже точно знаєте, що вам цікаво, а що — ні; ви вмієте давати собі раду й, можливо, навіть помітили: варто тільки докласти до чогось зусиль, і те, чого ви прагнули, стає реальністю. У кожного з вас є улюблені предмети, ви точно знаєте, із чого складається урок... Це, справді, про вас? Тоді на хвилючку перервіть читання й погортайте сторінки нового підручника.

Зверніть увагу, що текст підручника поділений на уроки саме так, як за календарем відбуватимуться заняття впродовж навчального року. Це зроблено для того, щоб ви без клопоту могли працювати самостійно. Матеріал кожного уроку складається з різноманітних завдань і вправ. До цього ви звикли. Новим є те, що вправи мають не тільки тренувальне, а й пояснювальне значення. Саме тому їх супроводжують запитання *Чому? Навіщо? Що означає? Як пояснити?* та ін. Погодьтеся, глибоко засвоїти можна лише те, що розумієш. А мову потрібно засвоїти добре, бо користуватиметеся нею, ким би не стали, упродовж усього життя! Як тут не згадати заувагу французької лінгвістки Марини Ягелло про приреченість людини жити з мовою: *«Людину запрограмовано так, щоб говорити, щоб вивчити мови, якими б вони не були, а не для того, щоб вивчити фізику або математику»*. Ця думка ніяк не применшує значення інших наук, а лише ілюструє, що людина й мова пов'язані нерозривним зв'язком.

На сторінках підручника знайдете міркування багатьох дослідників мови. Можливо, це дасть вам змогу побачити нове в буденному. А ще допоможе зрозуміти, що мова — не просто засіб спілкування, а й джерело інформації про світ та інструмент його пізнання. Саме тому для завдань обрано тексти про подорожі, відкриття, мистецтво, історію, спорт, сучасні професії, видатних особистостей... Удосконалювати мовні навички пропонуємо вам на текстах українських і зарубіжних письменників, до перекладу яких долучалися Іван Франко, Леся Українка, Пантелеймон Куліш, Михайло Старицький, Максим Рильський, Микола Лукаш та багато інших майстрів, які прагнули утілити розмаїтий дивовижний світ в українському слові.

Усі завдання та вправи підручника спрямовані на те, аби ви опанували передбачений програмою матеріал: програмові вимоги відбиті в запитаннях до кожного уроку, винесених на початок параграфів. Авторка прагнула, щоб підручник допоміг засвоїти українську мову на рівні, достатньому для успішного складання іспиту — і у формі тестів, і у формі власного висловлення. Тому кожна вправу сформульовано так, щоб була зрозуміла її навчальна мета: навіщо виконувати, чого саме навчитися, як це стане в пригоді.

Запропоновані в підручнику тексти спираються на ваш пізнавальний досвід: у них знайдете сюжети, про які чули на уроках вітчизняної та всесвітньої історії, української та зарубіжної літератур, художньої культури, географії тощо. Це дасть змогу пригадати відомі факти, довідатися щось нове, можливо, інакше оцінити те, про що доводилося читати з інших предметів, замислитися. А ще вдосконалюватиме ваші навички користуватися мовою: аби не було так, що правила «вмикаються» тільки на уроці мови й «вимикаються» на інших уроках чи в позакласний час.

Важливе завдання підручника — навчити вас ставити запитання про будь-що у світі й відповідати на них, користуючись усіма засобами мови. До цього спонукатимуть різноманітні мовні ігри, якими пропонуємо починати кожен урок.

Оскільки підручник побудовано так, щоб ви могли навчатися самостійно, то в ньому виокремлені домашні завдання, які складаються з двох вправ, — тієї, що стосується матеріалів уроку, та правописної. Знайдете в підручнику й завдання, що допоможуть підготуватися до тематичних контрольних робіт.

Вправи до уроків розвитку мовлення пов'язані з викладом власне мовного матеріалу й відповідають навчальній програмі, проте вчителі можуть планувати ці уроки по-іншому.

Насамкінець згадаймо прадавню мудрість: «Заговори, щоб я тебе побачив». Щиро бажаю, щоб мова кожного була вашим найкращим портретом.

З повагою і надією на співпрацю — авторка

Гра в слова

Словник

Виклад теоретичного матеріалу

Крилате слово

Опрацювання теоретичного матеріалу

Цікава інформація про мову

Резюме

Підсумок уроку

Спостерігаємо за мовними явищами

Вправа

Творча робота

Галерея

Вправа

Виконайте вдома

Вправа на урок

Вправа

Повторюємо орфографію

Працюємо самостійно

ЗМІСТ

ВСТУП

1. Мова — найважливіший засіб спілкування, пізнання та впливу 7

Тема 1. ПОВТОРЕННЯ Й УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

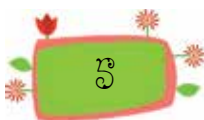
2. **Розвиток мовлення.** Повторення вивченого матеріалу про текст. Засоби міжфразного зв'язку. Повідомлення на тему про роль мови в житті людини 13
3. **Розвиток мовлення.** Повторення вивченого про типи мовлення. Тематичні виписки 19
4. Повторення вивченого з лексикології та фразеології 24
5. Повторення вивченого із морфології 32
6. Найскладніші орфограми в частинах мови 37
7. Основні правила пунктуації 42
8. **Розвиток мовлення.** Розмаїття текстів за жанрами. Робота з книжкою: передмова 46
9. Узагальнення 50

Тема 2. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ

10. Словосполучення. 52
11. Мовностилістичні поради з уживання словосполучень 60
12. **Розвиток мовлення.** Повторення вивченого про стилі мови. Особливості опису місцевості. Вибірковий усний переказ. 64
13. Речення. Різновиди речень за метою висловлення та інтонацією 70
14. Двоскладне речення. Головні та другорядні члени речення 76
15. Підмет як головний член речення 82
16. Присудок як головний член речення. 89
17. Тире між підметом і присудком 95
18. **Розвиток мовлення.** Опис місцевості як елемент розповідного тексту. Стислий письмовий переказ 99
19. Другорядні члени речення 104
20. Означення. Прикладка як різновид означення 109
21. Правопис прикладок 115
22. Додаток 120
23. Обставина 124
24. Порівняльний зворот. Розділові знаки в реченнях із порівняльним зворотом 130
- 25–26. **Розвиток мовлення.** Опис місцевості на основі особистих спостережень і вражень. Письмовий твір 135
27. Узагальнення 141

Тема 3. ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

28. Односкладні речення 146
29. Односкладні дієслівні речення. 151
30. Односкладні безособові речення 156

31. Розвиток мовлення. Односкладні речення в текстах різних стилів. Ділові папери. Протокол	160
32. Односкладні називні речення	165
33. Синонімія односкладних і двоскладних речень.	171
34. Розвиток мовлення. Особливості опису пам'яток історії та культури. Вибірковий усний переказ	177
35. Повні і неповні речення	182
36. Розвиток мовлення. Опис пам'ятки культури як елемент розповідного тексту. Стислий письмовий переказ	188
37. Узагальнення	191

Тема 4. ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ, УСКЛАДНЕНЕ ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ, ЗВЕРТАННЯМ ТА ВСТАВНИМИ СЛОВАМИ

38. Поняття про однорідні члени речення	193
39. Розділові знаки в реченнях з однорідними членами	200
40. Узагальнювальні слова в реченнях з однорідними членами.	206
41. Розвиток мовлення. Складання текстів до зображень пам'яток архітектури, історії та культури	210
42. Однорідні і неоднорідні означення	215
43. Речення зі звертанням	219
44. Мовностилістичні поради з уживання звертань	225
45. Розвиток мовлення. Інтерв'ю. Складання запитань інтерв'ю для шкільної газети	228
46. Речення зі вставними словами та словосполученнями.	234
47–48. Розвиток мовлення. Докладний письмовий переказ тексту-опису пам'ятки	239
49. Узагальнення	242

Тема 5. ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ, УСКЛАДНЕНЕ ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ЧЛЕНАМИ

50–51. Відокремлені означення. Розділові знаки в реченнях з відокремленими означеннями	245
52–53. Відокремлені прикладки. Розділові знаки в реченнях з відокремленими прикладками	252
54–55. Розвиток мовлення. Твір-опис пам'ятки історії та культури	257
56–57. Відокремлені обставини. Відокремлені уточнювальні члени речення	260
58. Відокремлені додатки	264
59. Розвиток мовлення. Особливості побудови оповідання. Складання оповідання за поданим сюжетом	267
60. Узагальнення	271

Тема 6. ПОВТОРЕННЯ Й УЗАГАЛЬНЕННЯ

61. Синтаксис словосполучення	274
62. Класифікація речень	277
63. Синоніміка простих речень	280
64. Виразальні можливості ускладнених речень	283
65. Подорож до Королівства Синтаксису та Пунктуації: підсумковий урок-гра	286

Вступ

Мова — найважливіший засіб спілкування, пізнання та впливу

Питання уроку

- Чому мову визначають як основний засіб спілкування?
- Як мова допомагає долати відстань і час?
- Як за допомогою мови ми пізнаємо світ?
- Чому мова є засобом впливу на людину?
- Яка роль мови в житті людини?

Проведіть гру «**Піраміда**». Позмагайтеся, хто більше впродовж хвилини добере до слова *мова* спільнокорених. Укладіть якомога довший перелік споріднених слів, розташувавши їх від найкоротшого до найдовшого.

Про що свідчить укладене вами гніздо спільнокорених слів? Однозначним чи багатозначним є слово *мова*? Відповідь обґрунтуйте. Як називають науку про мову? Чому мови навчаємося впродовж усього життя? Наскільки володіння мовою залежить від лінгвістичних знань?

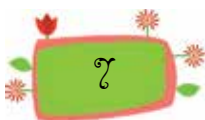

Словник

Мовозна́вство, або **лінгві́стика**, — наука про мову, її сутність, будову, функціонування та розвиток. Сучасне мовознавство становить складну систему галузей (розділів), з яких на шкільних уроках ви опановуєте знання з фонетики, орфоєпії, графіки, орфографії, словотвору, морфології, лексикології, фразеології, синтаксису, пунктуації та стилістики.

Слово **мова** має кілька значень. Тлумачний словник, зокрема, подає такі його значення: 1) здатність людини говорити, висловлювати свої думки; 2) мовлення, властиве кому-небудь; манера говорити; 3) те, що говорять, чийсь слова, вислови.

Мовою називають також шкільні предмети, на яких навчається української, англійської, німецької чи польської. Тож «мова» — це й відповідні підручники. А ще словники, довідники, збірники тестів і завдань для опанування тієї або тієї мови.

Мова оживає під час спілкування. Ідеться не тільки про розмову конкретних людей, а й про спілкування з уявним співрозмовником, розмову подумки із самим собою тощо. Мову в дії, тобто під час спілкування, називають **мовленням**. Мовлення буває усним і писемним. Вивчаючи українську мову, ви опануєте і перше, і друге. Отже, удосконалюєте такі **різновиди мовленнєвої діяльності**, як говоріння, слухання–розуміння (аудіювання), письмо, читання.

Термін **мовлення** почали вживати паралельно зі словом **мова** не так давно. До його впровадження спонукало спостереження, що мова у вустах кожного конкретного мовця є особливою, неповторною. Недарма кажуть: «*Птицю пізнати по пір'ю, а людину — по мові*». Ви спілкуєтеся з різними людьми. Прислухайтеся, як вони говорять. У кожного є, безперечно, свої «улюблені» слова, одні говорять швидше, а інші — повільніше. Під час подорожей Україною переконаємося, що мовлення мешканців різних регіонів має деякі відмінності. Отже, мова народу виявляється в мовленні конкретних людей.

Проте індивідуальні особливості мовлення — це ніби дрібка солі або прянощів, що додають смаку страві. Вони ніколи не перекривають спільних ознак, властивих певній мові. А що мова виникла з потреб спілкування, то все в ній підпорядковане цим потребам. Аби не ускладнювати спілкування, до особливостей певної мови пристосовують запозичення з інших мов. Наприклад, запозичене з французької мови слово «пальто» в українській стало відмінюваним: *у пальті, без пальта*. За зразком запозичень із власних ресурсів у мові постали нові слова: *алфавіт — абетка, біографія — життєпис, горизонт — видноколо, лінгвістика — мовознавство*.

Через мову ми пізнаємо світ. Наївно вважати, що кожен із нас сприймає світ безпосередньо, «таким, як він є». Насправді наше сприйняття світу відбувається за посередництва мови. У будь-якого народу мовна картина світу своя, неповторна. Наприклад: ми чуємо в природі тільки ті звуки, які є в нашій мові (*р-р-р, ш-ш-ш, ку-ку, кукуріку, гав-гав, няв, дзень, хляп* тощо). В інших народів ці звуконаслідування вимовляють по-іншому.

Досконале знання мови істотно полегшує сприйняття інформації з різних галузей. Адже будь-що пізнане закріплюється й зберігається в слові.

Здавна помічено, що мова здатна впливати на людину, скеровувати її почуття й вчинки. Недарма з давніх-давен люди вірять у магічні властивості мови, виявом чого є замовляння, ворожіння за допомогою слів, молитви.

Якими прикладами в тексті проілюстровано наведені нижче твердження?

1. Мова — основний засіб спілкування.
2. За допомогою мови людина пізнає світ.
3. Мова є засобом впливу на людину.

Доберіть до кожного твердження свої приклади.

Вправа 1

Визначте, які різновиди мовленнєвої діяльності відповідають кожному малюнку.

- ♦ Поміркуйте: чому для умовного зображення письма та читання знадобилося два малюнки, а для говоріння–слухання — один? Які малюнки ілюструють усну форму мовлення, а які — писемну?

Вправа 2

Прочитайте історичний документ. Що дізналися з нього про долю української мови у XX ст.? Які слова чи їхні форми, особливості вживання свідчать про те, що документ створено не в наш час? Чи перешкоджають ці особливості сприйняттю інформації? Поміркуйте, як мова допомагає спілкуватися представникам різних епох.

З ПЕРШОЇ ВІДОЗВИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

До Українського народу!

Народе Український!

Впали вікові пута... Настав час і твоєї волі й пробудження до нового, вільного, творчого життя після більш як двохсотлітнього сну.

Уперше, Український тридцятип'ятимільйонний народе, ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто ти і як хочеш жити як окрема нація.

З цього часу в дружній сім'ї вільних народів могутньою рукою зачнеш сам собі кувати кращу долю.

Впав царський уряд, а Тимчасовий оголосив, що незабаром скличе Установчі збори на основі загального, рівного, прямого й таємного виборчого права.

До того ж часу ми закликаємо спокійно, але рішуче домогтися від нового уряду всіх прав, які тобі природно належать і які ти повинен мати, великий народе, сам хазяїн на українській землі.

А в найближчій часі право на заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих, по судах і всіх урядових інституціях. З таким же спокоєм, але рішуче, домагайся, народе, того ж права для української мови від пастирів церкви, земств і всіх неурядових інституцій на Україні...

Українська Центральна рада

Київ. Року 1917, березня 9

- ♦ Які мовні засоби використано для посилення емоційного впливу на читачів?

Вправа 3

Поясніть, як розумієте подані крилаті вислови. Міркування з приводу одного з них запишіть.

1. Мова — це наша національна ознака, в мові — наша культура, сутність нашої свідомості (*І. Огієнко*).
2. Мова вдосконалює серце і розум народу, розвиває їх (*О. Гончар*).
3. Скільки мов ти знаєш, стільки разів ти людина (*Й.-В. Гете*).
4. Без знання мов почувашся ніби без паспорта (*А. Чехов*).

Нації вмирають не від інфаркту. Спочатку їм відбирає мову.

Ліна Костенко

Вправа 4

Доберіть до слова *мова* відповідно до поданих нижче значень 5–7 прикметників за зразком.

Мова (здатність говорити) — *повільна, чітка, нерозбірлива ...*

Мова (мовлення, манера говорити) — *багата, поетична ...*

Мова (звукові знаки, сукупність правил) — *літературна, іноземна ...*

Вправа 5

Прочитайте текст. Поділіться думками з приводу прочитаного.

В одному з листів М. Коцюбинського натрапляємо на фразу: **«Говорять на всіх мовах, одні одних не розуміють, якесь вавилонське стовпотворіння»**.

Фразеологізм **вавилонське стовпотворіння** походить зі Старого Заповіту. Проте всім відомо, що легенда про Вавилон з'явилася задовго до появи самої Біблії. Дослідники припускають, що в сучасному біблійному тексті зведено дві оповіді про Стародавній Вавилон: одна — про побудову міста й змішування мов, а друга — про побудову вежі й розпорошення людей по всьому світі. А тепер сама оповідь.

«І була вся земля — одна мова та слова одні. І сталось, як рушали зо Сходу вони, то в Шиненарському краї рівнину знайшли, і оселилися там. І сказали вони один одному: “Ану, наробімо цегли, і добре її випалімо!”. І сталася цегла для них замість каменя, а смола земляна була їм за вапно. І сказали вони: “Тож місто збудуймо собі, та вежу, а вершина її аж до неба. І вчинімо для себе ймення, щоб ми не розпорошилися по поверхні всієї землі”. І зійшов Господь, щоб побачити місто та вежу, що людські сини будували її. І промовив Господь: “Один це народ, і мова одна для всіх

них, а це ось початок їх праці. Не буде тепер нічого для них неможливого, що вони замишляли чинити. Тож зійдімо і змішаймо так їхні мови, щоб не розуміли вони один одного». І розпорошив їх звідти Господь по поверхні всієї землі, — і вони перестали будувати те місто».

Легенда є однією з перших спроб пояснити появу багатьох мов і різних народів на землі.

Тож фразеологізм *вавилонське стовпотворіння* вживають зі значенням «шум, галас, метушня».

(За Аллою Коваль)

- ♦ Який за походженням фразеологізм *вавилонське стовпотворіння*? Як у легенді пояснено багатомовність світу? Чим, на вашу думку, є багатомовність світу: це Божа кара чи неоціненне багатство людства?

Пітер Брейгель Старший.
«Зведення Вавилонської вежі» (1563 р.).

Картина зберігається в Музеї історії мистецтв (Відень, Австрія).

Вправа 6

Продовжіть поданий нижче перелік фразеологізмів, що стосується мови. Витлумачте фразеологічні сполучення, наведіть приклади їх доречного вживання (*усно*).

Вавилонське стовпотворіння; езопівська мова; відібрати мову; говорити різними мовами.

- ♦ Поясніть, які відомі вам вислови свідчать про роль мови в житті людини.

Чи знаєте, що у світі є близько шести тисяч мов? Одними з них говорять мільйони, а іншими користуються кілька сотень людей. Мови, якими не говорить жодна людина, називають мертвими. Мертвою нині є, наприклад, латинська мова. У це важко повірити, адже латина — і досі мова медицини та фармацевтики.

Резюме

- ♦ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ♦ Що визначає роль мови в житті людини?
- ♦ За яких умов досягаємо успіху в спілкуванні?
- ♦ Чому мова є однією з основних ознак етнічної належності?

Вправа 7

Прочитайте уривок із праці українського мовознавця Івана Огієнка «Наука про рідномовні обов'язки». Поділіться міркуваннями про те, чи має людина обов'язки перед мовою. Що вважав обов'язком перед мовою Іван Огієнко?

Десять мовних заповідей свідомого громадянина

1. Мова — то серце народу: гине мова — гине народ.
2. Хто цурається рідної мови, той у саме серце раниць свій народ.
3. Літературна мова — то головний двигун розвитку духовної культури народу, то найміцніша основа її.
4. Уживання в літературі тільки говіркових мов сильно шкодить культурному об'єднанню нації.
5. Народ, що не створив собі соборної літературної мови, не може зватися свідомою нацією.
6. Для одного народу мусить бути тільки одна літературна мова й вимова, тільки один правопис.
7. Головний рідномовний обов'язок кожного свідомого громадянина — працювати для збільшення культури своєї літературної мови.
8. Стан літературної мови — то ступінь культурного розвою народу.
9. Як про духовну зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу судять найперше з культури його літературної мови.
10. Кожний свідомий громадянин мусить практично знати свою соборну літературну мову й вимову та свій соборний правопис, а також знати й виконувати рідномовні обов'язки свого народу.

- ★ Чи відчуваєте ви обов'язок перед мовою? Сформулюйте й запишіть кілька настанов, дотримання яких сприятиме, на вашу думку, розвитку української мови.

Вправа 8

Запишіть слова. Поясніть їх правопис.

- 1) (Ш/ш)евченківська премія; 2) (Ш/ш)евченкова поезія;
- 3) (Ф/ф)ранків стиль; 4) (Ф/ф)ранківська кімната; 5–6) (Н/н)ароди (П/п)івночі; 7–8) (з/з)ахідна (У/у)країна; 9) (з/з)ахідноукраїнський;
- 10–11) (С/с)офійський (С/с)обор; 12–13) (Е/е)поха (В/в)ідродження;
- 14) (С/с)хіднослов'янські мови; 15–16) (Г/г)рінченків (С/с)ловник;
- 17–18) (Б/б)ожа (М/м)атір; 19–20) (В/в)авилонська (В/в)ежа;
- 21–22) (В/в)авилонське (С/с)товпотворіння; 23) (Е/е)зопівська мова;
- 24) (В/в)асилева книжка.

- ★ Якій орфограмі присвячено цю вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.
- ★ Доберіть 12 слів для словникового диктанту на опрацьовану орфограму¹.

¹ За такою схемою пропонуємо виконувати всі «орфографічні» вправи.

Тема 1. Повторення й узагальнення вивченого

Розвиток мовлення

Урок 2

**Повторення вивченого
матеріалу про текст.
Засоби міжфразного
зв'язку.**

**Повідомлення на тему
про роль мови в житті людини**

Питання уроку

- Які найважливіші ознаки тексту?
- Навіщо вміти будувати текст?
- Які бувають тексти?

Проведіть гру «**Оповідач**». Об'єднайтеся у дві команди й упродовж хвилини підготуйте повідомлення за картиною, запропонованою вчителем, яке для першої команди має складатися з окремих речень, а для другої — бути текстом.

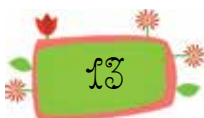

Яке повідомлення було змістовнішим? Яке повідомлення цікавіше слухати? Чому текстове повідомлення підготувати складніше? Кого називають цікавим оповідачем?

Словник

Текст (від лат. — «тканина») — це група пов'язаних змістом і синтаксичними засобами речень, що виражають, порівняно з окремими реченнями, розвиток думки.

Тема 1. Повторення й узагальнення вивченого

Вправа 1

Порівняйте два фрагменти. За допомогою яких засобів виділені курсивом у другому фрагменті речення вплетено в текст?

I

1. Се вона так розхитує море і скелі: зрушила острів, понесла по хвилях, а сама скаженіє і кричить в телефон. 2. Встати і запитати, хто дзвонить? 3. А телефон б'ється в нападі істеричнім, прискорює сміх, як божевільний, і вже зливає його в текучий струмінь плачу. 4. Дрібно, пискливо, як істеричний сміх, ллються безперестанку і наповняють тривогою дім. 5. Прокидаюсь в незрозумілій тривозі і сідаю на ліжку.

II

Прокидаюсь в незрозумілій тривозі і сідаю на ліжку. Знаю, що тепер ніч, але що ж сталося? Телефон дзвонить сильно й уперто. Може, яке нещастя, потоп, землетрус? Дзвінки не дають спам'ятатись. Дрібно, пискливо, як істеричний сміх, ллються безперестанку і наповняють тривогою дім. Встати і запитати, хто дзвонить? Крикнуть телефонові в горло, заткнути сердитим: хто дзвонить? Але я не встаю. Чую в моїй хаті якісь тривожні шуми, щось ходить по ній, затаївши стогнання, шелестить в п'їтмі папером, штовхає стіни і деренчить шибками. А телефон б'ється в нападі істеричнім, прискорює сміх, як божевільний, і вже зливає його в текучий струмінь плачу.

Тоді я догадуюсь: буря. Се вона так розхитує море і скелі: зрушила острів, понесла по хвилях, а сама скаженіє і кричить в телефон.

(Михайло Коцюбинський, «На острові»)

Як переконалися з попередньої вправи, окремі речення в тексті становлять змістову та граматичну єдність. Вони так тісно пов'язані, що взяті окремо, ізольовано видаються неповними, незавершеними.

Отже, за змістом текст характеризується єдністю думки, теми, зв'язком окремих речень, що входять до його складу.

Із граматичного погляду текст вирізняється синтаксичними засобами зв'язку між реченнями, що належать до його складу, а також ритмомелодійною єдністю.

Речення в тексті пов'язані між собою певним ставленням мовця (автора) до висловленого.

Текстові властиве й композиційно-тематичне членування, відповідно до якого в ньому виокремлюють **зачин** (початок думки, теми), що зосереджується в першому реченні чи кількох реченнях, що формують самостійний абзац, **середню частину** (розвиток, виклад теми) і **кінцівку**, у якій узагальнено все висловлення.

Пригадайте ознаки тексту й на їхній основі запропонуйте визначення поняття «текст».

Вправа 2

Доведіть, що перед вами текст, спираючись на приклади змістового та граматичного зв'язку між його компонентами.

Я щодня проходжу повз самотній, закинутий сад. Дві-три зелених тераси і група маслин. Більше нічого. Внизу горять трави власним вогнем, над ними поблискують сріблом сиві корони.

Мимо проходять люди, тупа копитом в стежку осел, а садок самотіє, запущений і забутий, і лиш перехожі сковзять очима по нетоптаних травах та сонце ходить довкола, пересуваючи тіні. Ось вони м'яко послалась, такі ж химерні і кривобокі, як і маслини, наче одбилися в воді.

Спираюсь на мур і годинами стежу, як безшелесно бродять тіні з місця на місце. Вони перерізають першу терасу і кидають сітку на другі. Трави між ними горять. Або починають міняти форму: там вкоротили галузку, там зіллялись докупи і підібгались чорним клубочком під корінь.

Два метелики білих, один за другим, злітають звідкись на тихі трави, як черешневий цвіт; то блимнуть на сонці, то посіріють у тінях. Потріпають крильми, торкнеться самець самочки, і далі йде залицяння.

Срібні корони подзвонюють листом вгорі.

Рушаю.

На Punta Fragara¹ сідаю і наче впірнаю у море. Його ніжна блакить наливається в мене крізь очі і сповняє ущерть. Сонце розтоплює скелі, а само на крайнебі задивилось в дзеркало моря і підпалило воду.

Од нестерпучого блиску заплющую очі. Тоді чую, що під ногами шумить. Там море дере свою синю одержу об гострі скелі на білі клапті і закидає ними весь берег. Навіть через повіки бачу той білий клекіт, пронизаний сонцем. Достоту чортова кухня, де вічно кипить і збіга молоко.

Надходять люди і тріском мов чужоземних заглушують море.

Тоді вертаюсь назад.

Спираюсь на мур і знову з дивним спокоем дивлюся на самотній садок. На зелені тераси, на купу маслин. Тіні витягають свої сугасти, лягають на інший бік, і виростає долі другий, лежачий садок.

Сиві корони видзвонюють угорі, під ними цілий день тихо світяться трави.

Пташка часом поскаче в галузках, потрусить хвостом. Часом почистить носик...

(Михайло Коцюбинський, «На острові»)

- ◆ Що називають темою тексту?
- ◆ Що таке мікротема?

Вправа 3

Складіть план тексту з попередньої вправи, чітко сформулюйте його мікротеми.

Вправа 4

У сучасній публіцистиці нерідко вживають слово «текст» зі значенням «певна послідовність символів, сповнена змістом; повідомлення». Наприклад, картина як текст про чужину. Уважно подивіться на репродукцію картини Тараса Шевченка, подану на наступній сторінці. Складіть кілька речень про те, що хотів донести до глядача художник.

¹ Назва мосту.

Тема 1. Повторення й узагальнення вивченого

Тарас Шевченко. «Мангишлацький сад» (1854 р.).
Картина зберігається
в Національному музеї Тараса Шевченка (Київ).

- ◆ Які засоби комунікації, крім мови, ви знаєте?
- ◆ Чому саме мову визначають як основний засіб спілкування?

Вправа 5

Розгляньте таблицю. Наведіть приклади засобів зв'язку між реченнями з тексту вправи 2.

ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ РЕЧЕНЬ У ТЕКСТІ

лексичні засоби:

- ◆ повторення деяких слів з попереднього речення;
- ◆ уживання особових і вказівних займенників;
- ◆ прислівники

морфологічні засоби:

- ◆ єдність видо-часових і способових форм дієслівних присудків

синтаксичні засоби:

- ◆ послідовність слів і речень;
- ◆ сполучники з приєднувальним значенням;
- ◆ паралелізм побудови речень;
- ◆ неповнота окремих речень

ритмо-мелодійні засоби:

- ◆ інтонація

Вправа 6

Використавши матеріали з уроку 1, складіть розгорнутий план повідомлення на тему про роль мови в житті людини. Запишіть його.

Резюме

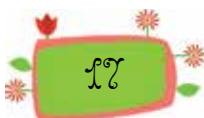
- ♦ Перечитайте питання на початку параграфу і дайте на них відповідь.
- ♦ Схарактеризуйте текст за схемою.

Вправа 7

Прочитайте міркування лінгвіста про мову. Чи вважаєте правильною характеристику сучасного етапу розвитку людства як епохи мови?

Кінець ХХ ст. — це не тільки час космічних польотів, роботів, ядерної фізики та генетики, це ще й епоха мови. Чи користуємося ми телевізором, радіоприймачем або магнітофоном, чи читаємо газети й книжки,

Тема 1. Повторення й узагальнення вивченого

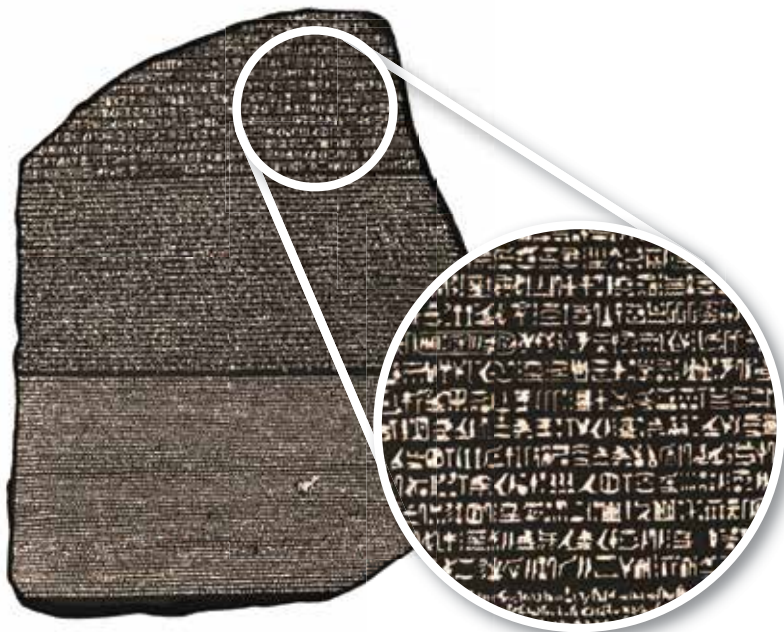
чи спостерігаємо за зустріччю політиків, чи просто теревенимо телефоном, ми гостро відчуваємо, як блискавичний прогрес у галузі зв'язку, революція в інформатиці й безмежне розширення соціальних зв'язків дають нам змогу стиснути простір і цим підкорити собі час; унаслідок цього нескінченно зростає значущість слова — усного, писемного або такого, що транслюється. Можна твердити, що в останній чверті ХХ ст. людство занурилося в безмежний океан слів і фраз.

(Клод Ажеж, французький мовознавець)

- ◆ Напишіть на цю тему невеличкий твір-міркування.

Чи знаєте ви, що таємницю єгипетських ієрогліфів пізнав французький учений Жан-Франсуа Шампольйон? У 1822 р. після багаторічної праці він зміг прочитати текст, написаний на Розетському камені. Текст однакового змісту на пам'ятці було викарбувано трьома мовами. У повідомленні йшлося про події за царя Птолемея. Зіставивши передання імені царя, обведене овальною рамкою, грецьким письмом та давньоєгипетськими ієрогліфами, Шампольйон розшифрував окремі знаки. Так лінгвістичне відкриття прислужилося розвитку історії.

Розетський камінь — базальтова стела з написом (196 р. до н.е.), знайдена в 1798 р. під час експедиції Наполеона Бонапарта до Єгипту.

Не завжди говори, що знаєш, а завжди знай, що говориш.

Українське прислів'я

Урок 3

Повторення вивченого про типи мовлення. Тематичні випуски

Питання уроку

- Які типи мовлення виокремлюють?
- Чому тексти характеризують за типами мовлення?
- Чим відрізняються тексти різних типів мовлення?
- Як часто доводиться будувати тексти різних типів мовлення?

Проведіть гру «**На одній хвилині**». Оберіть факт сучасного життя, про який хотіли б поговорити (це може бути технічний винахід, явище, твір мистецтва тощо). Домовтеся, у якому аспекті кожна команда складатиме речення про цей факт: перша лише буде описувати його, друга — розповідатиме про події, пов'язані з ним; третя висловить міркування про предмет розмови.

Чим подібні речення представників тієї самої команди?
Чи впливає зміст висловлення на його структуру та дібрані мовні засоби?
Як називають різновиди мовлення, визначені змістом?

Вправа 1

Про що йдеться в поданих нижче текстах? Узагальніть зміст кожного уривка питальним реченням.

I

Осінь — одна з чотирьох пір року в річному циклі розвитку природи. Для більшості країн Північної півкулі вона триває з 1 вересня до 30 листопада. Астрономічна осінь у Північній півкулі триває від 24 вересня до 21 грудня. Для осені характерні певні температурні умови: температура знижується від +15 °С до 0 °С. На початку осені зазвичай панує суха, сонячна погода. Часто під впливом теплих тропічних повітряних мас буває бабине літо, коли температура повітря перевищує +20 °С. Вторгнення холодних арктичних мас у вересні — жовтні спричиняє приморозки. У другій половині осені внаслідок активізації циклонів переважає похмура погода з дощами й туманами.

(З енциклопедії «Усе про природу»)

II

Коли дозріють гарбузи, то хлопці роблять із гарбуза опудало: зрізують вершок, вичищають середину, прорізують ножом очі, ніс, здорового рота. У рот настромлюють паличок, і виходить, ніби це опудало вишкірює зуби, а в середину ставлять запалену свічку. Темного осіннього вечора котрийсь хлопчак бере таке опудало і йде туди, де бавляться діти. Підкрадається й виставляє з-за плоту гарбуза із запаленою свічкою. Діти, несподівано побачивши в темряві великі вогняні очі та величезну пащеку з вишкіреними зубами, — лякаються і з криком розбігаються геть.

(Олекса Воронай, «Звичай нашого народу»)

Тема 1. Повторення й узагальнення вивченого

III

«Найбільше в житті він любив осінь. Жовте, тепле осіннє листя, що пливе річкою на спинах форелей, а зверху синє безвітряне небо. Тепер він буде частиною всього цього назавжди».

(Напис на одному з пам'ятників Ернесту Хемінгуею, американському письменникові)

Вправа 2

Схарактеризуйте типи мовлення за схемою.

ТИПИ МОВЛЕННЯ

Типи мовлення	На яке питання відповідають у висловленні	Про що йдеться у висловленні	Основні частини висловлення	Приклади висловлень
Розповідь	<i>Що робить особа або предмет?</i>	дії, події	<ul style="list-style-type: none"> ◆ початок дії, події ◆ перебіг дії, події ◆ кінець дії, події 	оповідання, повідомлення, відповідь, оголошення
Опис	<i>Якими є особа чи предмет?</i>	ознаки особи, предмета	<ul style="list-style-type: none"> ◆ загальне враження ◆ конкретні ознаки особи, предмета (зовнішні — матеріал, розмір, форма, колір; внутрішні — призначення, використання тощо) ◆ оцінка об'єкта опису, висновок із характеристики 	пейзажі, портрети, описи інтер'єру, характеристика людини
Роздум (міркування)	<i>Чому предмет або особа такі?</i>	причини явищ, ознак, дій	<ul style="list-style-type: none"> ◆ теза — основне твердження, чітко сформульована думка ◆ докази — аргументи, що підтверджують висунуту тезу ◆ висновок, що впливає з доказів (узагальнення) 	роздум від часткового, конкретного до загального; від загальних положень до конкретних висновків, роздум-твердження, роздум-спростування, заперечення тощо

Мета, з якою створено текст, та його зміст визначають і будову тексту, і ті мовні засоби, які обирає автор. Тож зрозуміло, що для текстів різних типів мовлення характерна своя структура, яку узагальнено в таблиці.

Аналізуючи текст, пам'ятайте, що **тип мовлення** та **стиль мовлення** — це різні категорії. Вони ґрунтуються на різних характеристиках текстів. Стиль тексту визначають передусім за набором мовних засобів, а тип мовлення — за змістом повідомлення. Так, у науковому стилі може бути подано і розповідь (наприклад, біографію письменника), і опис (приладу для проведення експерименту), і роздуми (обґрунтування виявлених фактів). Будь-який художній твір великої форми (повість, роман, поема) містить фрагменти всіх типів мовлення. Розповіді можуть бути оформлені і в розмовному стилі (наприклад, повідомлення очевидця про певну подію), і в науковому (про історію якогось відкриття), і в діловому (офіційне свідчення про щось), і в публіцистичному та художньому (як один з елементів висвітлення широкої теми). Описи можуть бути реалізовані також у текстах різних стилів.

«Чисті» розповіді, описи, роздуми трапляються зрідка. У текстах описи вплетені здебільшого в розповідь або пов'язані з міркуваннями; розповідь може доповнюватися роздумом. Будова тексту та зв'язки між його частинами залежать також від манери автора, жанру художнього твору тощо.

Особливості структури тексту, зумовлені типом мовлення, варто враховувати, коли конспектуємо текст, готуємо на його основі тематичні виписки.

Зверніть увагу!

Конспект (від лат. — «огляд») — стислий письмовий переказ тексту. Конспекти складають здебільшого за науковими статтями, лекціями тощо.

Тож **конспектування** — спосіб опрацювання інформації, що полегшує її запам'ятовування та осмислення.

Різновидом конспектування є **тематичні виписки**.

Вправа 3

Ознайомтеся з правилами оформлення конспекту й тематичних виписок.

1. Тематичні виписки, як і конспект, здебільшого роблять під час читання.
2. Докладність конспекту, обсяг тематичних виписок зумовлені метою, з якою їх роблять.
3. Найважливіші думки з прочитаного тексту записують переважно дослівно, оформляючи їх як цитати.
4. Щоб запам'ятати викладену в тексті інформацію в загальних рисах, доречно використовувати стислий переказ своїми словами.
5. Якщо для повідомлення на певну тему потрібно опрацьовувати кілька джерел, тематичні виписки оформляють як цитати.
6. І конспектуючи, і роблячи тематичні виписки, не забудьте зазначити автора та назву тексту, який опрацьовуєте.
7. Застосування електронних приладів істотно пришвидшує опрацювання текстів, дає змогу виділити найважливіше безпосередньо в ньому.

- ◆ Чи доводилося вам писати конспект або готувати тематичні виписки?
- ◆ Коли постає потреба в таких формах опрацювання тексту?

Тема 1. Повторення й узагальнення вивченого

Вправа 4

Прочитайте текст. До якого типу мовлення він належить? Визначте тему тексту та мікротеми.

Літературна мова — це основна форма існування мови, що є засобом порозуміння всіх представників народу. До визначальних рис літературної мови належать опрацьованість, унормованість і стилістична диференціація.

Певним недоліком терміна *літературна мова* є його двозначність. Іноді літературну мову ототожнюють з мовою літератури. Підстави для такого розуміння терміна дає й історія становлення сучасної української літературної мови, яка сформувалася на основі творів художньої літератури — поезії, прози, а також народної творчості. А проте зазначені поняття не збігаються. З одного боку, *літературна мова* ширша за поняття *мова художньої літератури*, бо до літературної мови належить також мова публіцистики, науки, державного управління, судочинства, засобів масової інформації тощо. З іншого боку, у мові художньої літератури, особливо сучасної, крім нормативної загальнонаціональної мови широко вживаються й елементи ненормативного мовлення — діалектизми, жаргонізми, аргі.

У зв'язку з цим у деяких лінгвістичних терміносистемах, зокрема англійській, замість словосполучення *літературна мова* вживають термін *мовний стандарт* або *стандартна мова*.

У німецькому мовознавстві в тому ж значенні побутує словосполучення *писемна мова*, останнім часом — *загальна мова* або *єдина мова*, у Чехії — *писемна мова*, у Польщі — *загальна мова*, *загальнопольська мова*, *культурний діалект*, давніше — *літературна мова*.

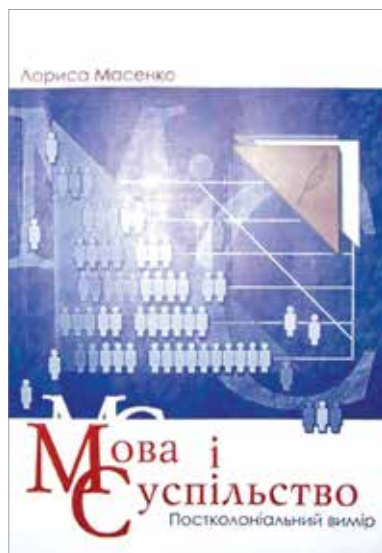
Словосполучення *писемна мова* на позначення загальнонаціонального мовного стандарту відображає історичну роль писемності в його утворенні. Поява письма, графічного засобу фіксації мови, що виникає на певному етапі культурного розвитку народу, не обмежується надзвичайно важливою функцією накопичення інформації в часі, збереження історичної пам'яті народу. Зафіксована в письмі, мова стає, крім того, важливим чинником консолідації населення, об'єднання народу, що проживає на території її поширення, в єдину спільноту.

(Лариса Масенко, з книжки «Мова і суспільство»)

Вправа 5

На основі тексту попередньої вправи зробіть тематичні виписки про сутність поняття «літературна мова» та інші, близькі до нього за значенням.

Сторінки Остромирового Євангелія (1056–1057 рр.).

Остромирове Євангеліє — перша точно датована книжка Київської Русі. Текст книги написано великими чіткими літерами — уставом. У книзі є три мініатюри авторів Євангелій — Іоанна, Луки й Марка, для четвертого, Матфія, залишено вільний п'ятдесят сьомий аркуш. Чудово зберігся пергамент: йому вже майже тисяча років, а він ніби щойно виготовлений. Розчинене або листове золото використовувалося для тла в мініатюрах, заставках та ініціалах. Дорогими були й фарби, розчинені на яєчному жовтку. Оправу книжки робили з дощечок й обтягували шкірою.

Вправа 6

Складіть усно (на вибір) опис, розповідь або роздум про зображену пам'ятку.

- ♦ Чому давні книжки є не тільки історичними джерелами та мистецькими пам'ятками, а й джерелами вивчення мови?

Резюме

- ♦ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ♦ Тексти якого типу мовлення вам доводиться складати найчастіше? До якого типу мовлення належить відповідь на уроці?
- ♦ Тексти якого типу мовлення вам створювати найскладніші?
- ♦ Чому потрібно вміти конспектувати?
- ♦ Що таке конспект і тематичні виписки?

Вправа 7

Підготуйте тематичні виписки для повідомлення на тему «Не бійтесь заглядати у словник: як за допомогою словників удосконалити мовні навички».

Пригадайте типи словників, про які довідалися на уроках мови в попередні роки навчання. Із передмов до словників випишіть інформацію про обсяг опрацьованих у них мовних одиниць, особливості побудови словникової статті, наведіть приклади користування словником. Обов'язково зазначайте джерело, на яке покликаєтеся, за зразком:

Словник української мови / Відп. ред. В. В. Жайворонок. — К. : ВЦ «Просвіта», 2012.

Урок 4

Повторення вивченого з лексикології та фразеології

Питання уроку

- Що вивчають лексикологія та фразеологія?
- Як слова відрізняються за лексичним значенням?
- На які групи поділяють слова за походженням?
- Чому утворюються нові слова?
- Які сполуки слів називають фразеологізмами?
- Як запобігти лексичним помилкам?

Пограйте в **слова** — одну з найпопулярніших ігор, що відома в багатьох варіантах. Загальні правила цієї гри прості: кожен гравець по черзі називає слово, що починається на букву, якою закінчується попереднє. Аби пригадати матеріал з теми «Лексикологія», обмежте коло «дозволених» слів певною характеристикою: називайте тільки загальноновживані слова або тільки слова-терміни, або лише застарілі слова чи тільки неологізми.

За якої умови грати найпростіше?

Поміркуйте, яких слів у мові більше — загальноновживаних чи тих, які обмежені у вживанні за певною ознакою?

Чому трапляються лексичні помилки?

Усе довкола ми знаємо за назвами. Світ постає ніби у двох вимірах — реально, і це ми сприймаємо за допомогою органів відчуття, і водночас у словах: нам не треба відчувати запах, аби зрозуміти, про що хотів сказати мовець, уживаючи словосполучення *терпкий аромат опалого листя* або *духмяний хліб*.

Світ у словах лінгвісти називають *мовною картиною світу*. Ви здивуєтеся такому факту: сніг — природне явище, проте є мови, у яких немає слова на його позначення, і мовці, які розмовляють цими мовами, не завжди знають про наявність снігу. Про цікавий факт довідалися літературознавці з листування Лесі Українки. Поетеса працювала над поемою, суть якої полягала в тому, що в якутській мові немає слова «воля». Насправді в тій мові є аж три синоніми на означення цього поняття, тож Леся Українка припустилася помилки. Шкодуєчи, що так сталося, поетеса надалі уважніше ставилася до слів.

Наука про мову виникла із зацікавлення людини словами. Перші мовознавчі праці — це словники, глосарії з поясненням незрозумілих слів або з перекладом слів іншомовних. Згодом наука про слова, точніше про те, що вони означають, отримала назву *лексикологія* (від грецьких слів *lexikos* — «словесний» та *logos* — «учення»).

Що саме цікавить мовознавців у словах? Як ви довідуєтеся про нові слова? Чому лексикон людини, тобто слова, значення яких вона розуміє і якими користується у своєму мовленні, свідчить про її розвиток?

Словник

Лексичне значення — це конкретний зміст слова, те, що воно означає. Лексичне значення мають усі повнозначні слова (слова, що належать до самостійних частин мови).

Вправа 1

Доведіть, що слова, повторювані в поданих реченнях, є багатозначними. Поясніть кожне значення.

I. Літак сів у Борисполі. Сашко зранку сів за твір. Перед тим, як сісти на діету, порадьтеся з лікарем. Корабель сів на мілину.

II. Кассандра хапається за голову і з жахом дивиться в простір. Голова зборів надав слово представникові громадської організації. Голова Верховної Ради України привітав громадян із Днем Конституції. З темної зелені виднілися важкі голови соняшників.

III. Зелений плющ вився по кам'яній стіні. Вужі вилися клубками. Там, де Ятрань круто в'ється. Стовп диму в небо в'ється.

- ♦ Чим відрізняються багатозначні слова від омонімів?

Вправа 2

Попрацюйте з таблицею в зошиті. Визначте тип переносного значення в поданих словосполученнях і впишіть їх у відповідну колонку.

ТИПИ ПЕРЕНОСНИХ ЗНАЧЕНЬ

метафора (перенесення)	метонімія (перейменування)	синеκδοxa (співпереймання)

1) білі комірці; 2) вушко голки; 3) грім оплесків; 4) загін із двадцяти шабель; 5) заробити копійку; 6) криваве зарево; 7) місто не спить; 8) не мав і крихти в роті; 9) серце в'яне; 10) стіл сервірували сріблом; 11) читати Шевченка; 12) школа святкує.

- ♦ Чому вживання слів в образних висловах сприяє розвитку в них нових значень?
- ♦ Як ви розумієте вислів «*Метафора подовжує "руку" інтелекту*»?

Вправа 3

Випишіть дієслова, витлумачте їхні лексичні значення. Які з дієслів ужиті в прямому значенні, а які — у переносному?

Сиділи ми при згаслому багатті
усі гуртом, — а гурт був чималий, —
дивилися, як вогники блакитні
тремтіли і конали, як між вуглям
вилися прудко золоті гадючки
і щезли, а за ними чорний вугіль
сивизною вкривався, наче старів.

(*Леся Українка, «Полярна ніч»*)

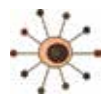

Тема 1. Повторення й узагальнення вивченого

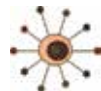

Вправа 4

Доберіть 5–7 прикметників для опису Лесі Українки, зображеної на портреті. Які риси характеру поетеси зумів передати художник? Виконуючи завдання, зверніть увагу на її погляд, вираз обличчя та вбрання. Як ви думаєте, чому художник обрав саме таку кольорову гаму? Чи помітили щось нове в портреті Лесі Українки?

Іван Труш.
Портрет Лесі Українки
(1900 р.).
Картина зберігається
у Національному художньому
музеї України.

- ◆ Які слова називають синонімами?
- ◆ Що ви знаєте про антоніми?

Вправа 5

Доберіть до тлумачень відповідні слова.

1) який уміє правильно писати; 2) який уміє читати й писати; 3) який має освіту, засвоїв різнобічні знання; 4) який має великий життєвий досвід, великі знання в певній галузі.

Досвідчений, писемний, освічений, грамотний, письменний.

- ◆ Сформулюйте значення «зайвого» слова.

Вправа 6

Скориставшись довідкою, замініть у поданих словосполученнях прикметники: у першій групі — на синоніми; у другій — на антоніми.

I. Тепла пора; тепле світло; теплий погляд; теплий колір.

Довідка: гостинний, лагідний, літній, м'який, пастельний.

II. М'яка вода; м'який светр; м'який характер; м'яка зима; м'яке волосся; м'яке саяво.

Довідка: гострий, жорсткий, колючий, лагідний, різкий, холодний, цупкий, важкий.

Вправа 7

Випишіть із тексту застарілі слова, витлумачте їх. Для чого автор ужив ці слова?

— Прокляття! Він називає мене відступником, погубителем землі Руської. Ніби я не князь, а холоп! Ніби він святий, а я грішник!.. А хто ж відібрав у нас Чернігів?.. Хто розпалював міжусобиці між руськими князями — я чи він? І він сміє після всього того тикати мені в очі, що я відступник! Прокляття!

Потім йому в голову прийшла якась нова думка, бо він раптом дивно глянув на Ждана і схопив його за груди, струснув щосили:

— Це ти, холопе, обмовив мене перед Святославом? Ти розтеревенив йому про Глібів! Та ще й посмів привезти сюди цього неправедного листа, мовби не міг здогадатися, що тебе тут жде! Чи, може, сподівався, що Святославове заступництво захистить? Ти — смерд, холоп, раб! Я витягнув тебе з грязюки, а ти мені так віддячив?

— Княже, що ти говориш! — вигукнув ошелешений Ждан. — Як би я смів обмовляти тебе! І для чого?

Та Ігор уже й слухати його не хотів — так розпалився.

— Люди! Візьміть цього негідника та в поруб його! В пута залізні! — гукнув щосили.

Вбігло двоє гриднів, що чатували за дверима.

(Володимир Малик, «Черлені щити»)

♦ Пригадайте, які слова називають історизмами. Що ви знаєте про архаїзми?

Чи знаєте ви, що зі словами часом трапляються дивовижні перетворення? Якись із них, що вже давно вийшли з ужитку, «оживають», починають активно вживатися, навіть стають «модними». Прикладів цього явища чимало в українській мові, яка впродовж ХХ ст. пережила багато драматичних подій. У 30-і роки минулого століття, коли проти українського народу чинилися репресії, гоніння зазнали й деякі слова. Заборонили, зокрема, слова з літерою *г*, яку вилучили з абетки.

Ідеться про слова *гречний*, *дзигарі*, *гринджоли* тощо. Застарілими стали службові слова *попри*, *либонь*, *аби*, *відтак*, *наразі*. Сьогодні ці слова повернулися до активного вжитку.

Вправа 8

Попрацюйте з таблицею. Пригадайте, з яких мов українська мова запозичила слова. Які ознаки іншомовних слів? Доберіть по 2–3 свої приклади запозичень з різних мов.

грецька	біологія, лексикологія, географія, фонограма, бібліотека
латина	колоквіум, радіус, інспекція, директор, акцент, процедура
тюркські мови	алича, барабан, базар, баклажан, баштан, кавун, ізіум
англійська	мітинг, кліринг, кастинг, пресинг, дайвінг, парламент, футбол
німецька	офіцер, штаб, циркуль
французька	ажур, салон, ательє, парфумерія, гардероб
італійська	арія, опера, тенор
фінська	пельмені, сьомга
голландська	флот, каюта

Тема 1. Повторення й узагальнення вивченого

Добрим словом мур проб'єш, а лихим і в двері не увійдеш.

Народна мудрість

Вправа 9

Схарактеризуйте фразеологію як мовознавчу науку за схемою.

ФРАЗЕОЛОГІЯ досліджує стійкі сполуки слів (фразеологізми)				
врізати дуба байдики бити		закинути вудку товкти воду в ступі		брати за серце брати на глум
Ознаки фразеологізмів: <ul style="list-style-type: none"> ◆ постійний лексичний склад ◆ відтворюваність у процесі спілкування <ul style="list-style-type: none"> ◆ цілісне значення ◆ можуть мати синоніми й антоніми ◆ функціонують як один член речення 				
Джерела української фразеології				
◆ приказки, прислів'я, вислови, узяті з мовлення народу <i>на вербі</i> <i>груші</i> <i>п'ятами</i> <i>накивати</i> <i>чужими</i> <i>руками жар</i> <i>загрібати</i> <i>ані рудої</i> <i>миші</i>	◆ виробничо-побутове спілкування <i>тріщить по</i> <i>всіх швах</i> <i>лити воду на</i> <i>чужий млин</i> <i>закрутити</i> <i>гайки</i> <i>латати дірки</i>	◆ висловлювання видатних особистостей, майстрів художнього слова <i>А хура й досі</i> <i>там</i> (Л. Глібов) <i>У ріднім краї</i> <i>навіть дим</i> <i>солодкий та</i> <i>коханий</i> (Леся Українка) <i>Іду на ви</i> (князь Святослав)	◆ з античної літератури <i>гордіїв</i> <i>вузол</i> <i>прокрусто</i> <i>тове ложе</i> <i>спалити</i> <i>мости</i>	◆ з біблійних текстів <i>адамові</i> <i>діти</i> <i>берегти,</i> <i>як зіницю</i> <i>ока</i> <i>манна</i> <i>небесна</i> <i>камінь</i> <i>спотикання</i>
◆ розмовні		◆ книжні		
«Фразеологічний словник української мови»				

◆ Чим фразеологізм відрізняється від вільного словосполучення?

Резюме

- ◆ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ◆ Схарактеризуйте лексику української мови за схемами.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ —

наука, що вивчає словниковий склад мови, або **лексику**

лексичне значення —

те, що слово означає

тільки одне

однозначні

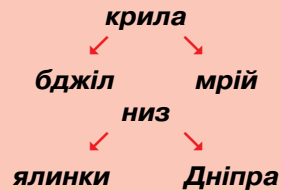
- ◆ терміни (*префікс*)
- ◆ назви предметів (*м'яч*)
- ◆ власні назви (*Карпати*)

пряме

основне, первинне значення слова

два та більше

багатозначні

переносне

вторинне, що постає внаслідок перенесення ознаки одного предмета на інший

типи переносних значень

◆ **метафора**
(перенесення)
вухко голки

◆ **метонімія**
(перейменування)
читати Шевченка

◆ **синектоха**
(співпереймання)
заробити копійку

за значенням — повнозначні слова

одно-значні	багато-значні	омоніми	синоніми	антоніми	пароніми
<i>синус</i>	<i>голова</i>	<i>лава¹</i> <i>лава²</i>	<i>дощ — злива</i>	<i>гора — низ</i>	<i>адресат — адресант</i>

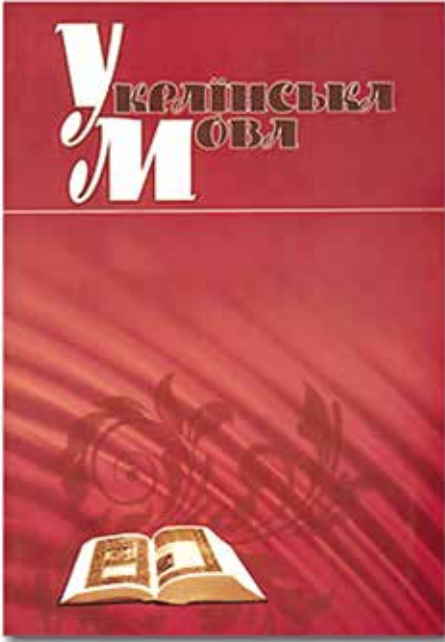
АКТИВНА І ПАСИВНА ЛЕКСИКА

ЗА ВЖИВАННЯМ			
♦ загальноживані слова (слова різних тематичних груп) мати голова орел ріка везти	♦ професійна лексика й терміни аргумент теорія генетика	♦ діалектні газда (хазяїн) ватра (багаття) плай (гірська стежка)	♦ жаргони зі студентського жаргону: пара , універ із жаргону комп'ютерників: глючити , скачати
ЗА ЧАСОМ УТВОРЕННЯ			
НЕОЛОГІЗМИ		ЗАСТАРІЛІ	
♦ загальномовні флешка айфон	♦ авторські незриданні (сльози) білоодежна (Дездемона)	♦ історизми смерд грамофон	♦ архаїзми перст (палець) боян (співець)
ЗА ЕМОЦІЙНИМ ЗАБАРВЛЕННЯМ			
♦ нейтральна лексика очі хлопець вітер ледар		♦ емоційно забарвлена лексика оченята , віченьки хлопчисько вітрисько ледацюга	

Вправа 10

Прочитайте текст. Визначте його тему та основну думку.

Як відомо, в українській мові основним способом передавання ознаки є прикметник. Проте останнім часом цю рису ігнорують під впливом англійської мови, уживаючи такі складні слова, де перший іменник виражає ознаку щодо другого, порівняйте: *бізнес-освіта*, *медіа-підтримка*, *піар-заходи*, *інтернет-сторінка*. Українські мовознавці радять уникати таких слів. Замість «означальних» іншомовних іменників *бізнес*, *медіа*, *піар*, *інтернет*, *онлайн* пропонують уживати прикметники *бізнесовий*, *медійний*, *піарний*, *піарівський*, *інтернетний*, *інтернетівський*, *інтернетовий*, *мережевий*, *онлайнний*. Порівняйте: замість *бізнес-освіта* — *бізнесова освіта*; замість *інтернет-сторінка* — *інтернетна сторінка*.

Варто також пам'ятати, що нові слова з'являються для називання нових предметів, явищ, понять. Якщо ж запозичене слово просто дублює те, що є в мові, то потреби в ньому немає. Бездумне вживання таких запозичень призводить до витіснення питомих слів. Часом буває й так, що одне запозичене слово «протистоїть» розгалуженому синонімічному рядові, тож його вживання замість питомих нюансових слів спричинює збіднення мови. Наприклад, яких тільки слів не придумали із іншомовним *бліц*, порівняйте: *бліц-опитування*, *бліц-коментар*, *бліц-вікторина*, *бліц-кредит*, *бліц-ремонт*. Імовірно, вподобали це слово за те, що його значення «короткий, дуже короткий, миттєвий,

блискавичний» співзвучне зі стрімким, динамічним темпом нашого життя. Проте в українській мові його передає розгалужений синонімічний ряд прикметників, а саме: *короткий*, *недовгий*, *нетривалий*, *короткотривалий*, *короткочасний*, *миттєвий*, *блискавичний*, *короткотерміновий*, *короткостроковий*, *стислий*, *швидкий* тощо.

(За Катериною Городенською,
з рубрики «Мовна мозаїка» в журналі «Українська мова»)

- ◆ Чому запозичення можуть розхитувати граматичний лад мови?
- ◆ Як протистояти негативному впливові запозичень?
- ◆ Skorиставшись порадами мовознавця, замініть недоречні вживання.

Бліц-опитування, бліц-інтерв'ю, бліц-зустріч, бліц-огляд, бліц-коментар, бліц-новини.

Вправа 11

Запишіть слова, поставивши, де потрібно, знак м'якшення.

1) Гуцул..щина; 2) брин..чати; 3) різ..бяр; 4) Уман..щина; 5) колодяз..ний; 6) взірец..; 7) шприц..; 8) шампін..йон; 9) вір..те; 10) сяд..те; 11) слиз..кий; 12) ковз..кий; 13) розріс..я; 14) вишен..ці; 15) ялин..ці; 16) ялинон..ці; 17) бряз..нути; 18) шіст..десят; 19) ател..є; 20) ін..екція; 21) чотир..ма; 22) чотир..ом; 23) кур..йоз; 24) волин..ський.

- ◆ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.

Урок 5

Повторення вивченого з морфології

Питання уроку

- Що вивчає морфологія?
- Скільки частин мови виокремлено?
- Чим відрізняються слова самостійних частин мови від службових слів?
- Як визначити належність слова до частини мови?

Проведіть гру «**Я знаю п'ять...**». Познайтеся, хто швидше назве п'ять слів кожної частини мови.

Чому слова зручно вивчати за частинами мови?
Що таке граматичне значення слова?
Яка значуща частина слова виражає його граматичне значення?

Вправа 1

З'ясуйте, якими частинами мови є слова в поданих реченнях.

- Як дитиною, бувало, упаду собі на лихо, то, хоч в серце біль доходив, я собі вставала тихо (*Леся Українка*).
- Твої очі — сині хмари, крізь які у день похмурий пробивається проміння твого серця золотого (*Олександр Олесь*).
- Мені стояло в пам'яті роками, як ми тоді не відали про те, чому старий тремтячими руками ловив секунди крильце золоте (*Л. Костенко*).
- В одному не мав сумніву: сон був лихий (*О. Забужко*).

- Поясніть поняття «самостійні» і «службові», що застосовують для характеристики частин мови.
- Слів якої частини мови найбільше? Чому?

Чи знаєте ви, що найдавнішими частинами мови є іменник і дієслово? Їх виокремлювали ще в Давній Греції. Цим частинам мови відведено центральне місце і в сучасній морфології.

Хай живе неоднаковість, слава відмінностям!
Павло Загребельний

Вправа 2

Доберіть для опису картини по п'ять слів самостійних частин мови.

Пітер Брейгель. «Ігри дітей» (1559 р.).
Картина зберігається в Музеї історії мистецтв (Відень, Австрія).

- ♦ Запишіть 2–3 речення з дібраними словами. Чи використовували службові слова? Визначте, до якої частини мови вони належать.

Вправа 3

За допомогою наголосу змініть належність слова до частини мови.

іменник	прикметник
дорога	
гірка	
іменник	дієслово
потяг	
плакати	
дзвони	

- ♦ Наведіть приклади переходу слова з однієї частини мови до іншої залежно від його синтаксичної ролі або від сполучуваності з різними словами.

Тема 1. Повторення й узагальнення вивченого

Вправа 4

Попрацюйте з таблицею в зошиті. Доберіть спільнокореневі слова різних частин мови до поданих слів.

іменник	прикметник	прислівник	дієслово
	добрий		
люди			

Вправа 5

Випишіть числівники, поставте кожен у формі давального, орудного та місцевого відмінків.

1) шестеро; 2) шістка; 3) шістдесят; 4) половина; 5) одна друга; 6) сотисячний; 7) стобальний; 8) сто; 9) сотня; 10) десяток; 11) десятина; 12) одиниця; 13) один; 14) кільканадцять; 15) півтора; 16) перший; 17) уперше.

Вправа 6

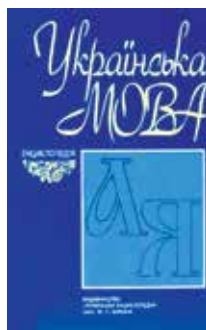
Складіть речення з поданими словами, ужитими в ролі зазначених у дужках частин мови.

Багато (прислівник, числівник).
Один (числівник, займенник).
Собі (займенник, частка).
Що (займенник, сполучник).
По нашому (прийменник, займенник).
По-нашому (прислівник).

Вправа 7

Запишіть числівники словами, поставте їх у потрібній відмінковій формі.

За даними перепису 2001 р., 85 % населення країни назвали рідною мову своєї національності й водночас 87,7 % відзначили вільне володіння державною мовою. За кількістю носіїв абсолютно переважає українська мова, яку визнали рідною 85,2 % українців (31,97 млн.), друге місце посідає російська мова, яку визнали рідною 95,9 % росіян (7,99 млн.). Високий рівень національно-мовної самосвідомості демонструють і представники інших національностей, що живуть великими компактними групами: рідною вважають мову своєї національності 95,4 % угорців (0,149 млн.), 92 % кримських татар (0,228 млн.), 91,7 % румун (0,139 млн.), 71,5 % гагаузів (0,022 млн.), 70 % молдован (0,181 млн.), 64,1 % болгар (0,131 млн.). Менша питома вага осіб, що визначають рідною мову своєї національності, серед євреїв (3,1 %), греків (6,4 %), німців (12,2 %), поляків (12,9 %), білорусів (19,8 %).

(З енциклопедії «Українська мова»)

Резюме

Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь, скориставшись схемою.

Вправа 8

Випишіть із тексту слова різних частин мови за поданими граматичними значеннями.

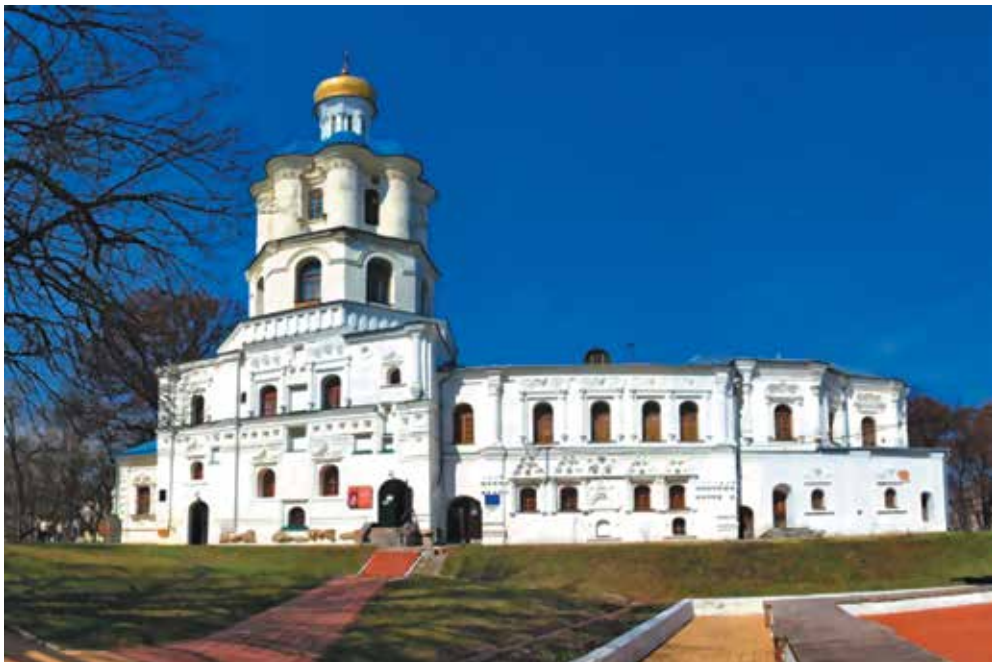
Іменник — ч. р., одн., Зн. в.;
 прикметник зі значенням іменника;
 дієслово — мин. ч., ч. р.;
 дієприслівник;
 займенник:
 а) особовий, ж. р., одн., Р. в.;
 б) присвійний, ж. р., одн., Р. в.;
 в) вказівний, ч. р., одн., Зн. в.;
 числівник — кількісний, Зн. в.

Гетьман Іван Мазепа любив книги. Тому він підтримував книговидання й освіту. За правління Мазепа тільки в Чернігові вийшло друком 50 видань.

Опікуючись Чернігівською друкарнею, Іван Мазепа посприяв створенню для неї папірні. Фабрика виробляла папір коштом гетьмана.

За ініціативи Івана Мазепа року 1700-го постав Чернігівський колегіум. Підтримував гетьман і Київську академію. Як зазначають дослідники, Мазепа утримував її бібліотеку, щороку жертвував на цей навчальний заклад 1000 золотих, фінансував написання підручників із риторики, діалектики, поезики.

Тема 1. Повторення й узагальнення вивченого

Чернігівський колегіум (сучасний вигляд).

Чернігівська та інші друкарні коштом Мазепи здійснили кілька видань Євангелія, які гетьман подарував православним храмам у різних куточках України та за її межами.

(За Сергієм Павленком, «Гетьман Іван Мазепа»)

Вправа 9

Запишіть слова, поставте, де потрібно, апостроф.

1) тьм..яний; 2) сп..янілий; 3) з..юрмитися; 4) мавп..ячий; 5) перед..ювілейний; 6) з..ініціювати; 7) пів..ялинка; 8) вар..яг; 9) уп..ятьох; 10) арф..яр; 11) розм..якнути; 12) між..ярусний; 13) дит..ясла; 14) трьох..опорний; 15) пів..Європи; 16) розв..язаний; 17) черв..як; 18) кон..юктивіт; 19) н..юанс; 20) моркв..яний; 21) прем..єра; 22) ад..ютант; 23) харків..янин; 24) міст..янин.

- ♦ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.

Те, ким ми є насправді, значно більше залежить не від наших здібностей, а від нашого вибору.

Джоан Кетлін Ролінг, британська письменниця

Урок 6

Найскладніші орфограми в частинах мови

Питання уроку

- Як визначити належність слова до частини мови?
- Чому для правопису слів різних частин мови застосовують різні правила?
- Що називають орфограмою?
- Чому, аби писати без помилок, доводиться багато тренуватися?

Проведіть гру «**П'ять винятків**». Запишіть на дошці перелік основних орфограм, пригадайте по п'ять винятків на кожную.

Чому, на вашу думку, в орфографічних правилах трапляються винятки? Чи можете навести приклади слів, які засвідчують, що орфографічні правила часом змінюються?

Вправа 1

Перепишіть один з уривків, зніміть скісні риски, розкрийте дужки та вставте пропущені літери. Підкресліть орфограми. Пригадайте використані правила.

I. Перед/ними так і забл..щало, так і зам..готіло, так і зам..режило ц..рквами, хр..стами, горами й будинками. Святий город сіяв, як той Єрусалим. Сонце ще не/піднялось високо; так не то що ц..ркиви й хоро-м..ни, да й з..лені сади, і все, що заглядело око в Ки..ві, усе горіло, мов парча золототка(н/нн)ая.

(Пантелеймон Куліш)

II. Він оз..рнувся — і вперше побачив місто в/ночі. Він навіть сп..нвся. Бл..скучі вогні, гуркіт і дзвінки трамваїв, що схрещувалися тут і розбігалися, хр..пке ви(т/тт)я автобусів, що ле(г/х)ко котились громіз..кими тушами, пронизливі викр..ки дрібних авто й гука(н/нн)я візників разом з глухим гомоном люд..ької хвилі раптом урвали його заглибл..(н/нн)ість. На цій ш..рокій вулиці він здибався з містом віч/на/віч. Пр..х..лившись до муру, пр..тискуваний нахабними накотами юрби, хлопец.. стояв і д..вився, блукаюч.. очима вздовж вул..ці й не/знаходячи її меж.

Його штовхали дівчата в тонких блузках; жінки в кап..люхах і с..рпанку, чоловіки в піджаках, юнаки без шапок, у сорочках із закасаними до ліктів рукавами; війс..кові у важких, душних уніформах, по-коївки, побравшись за руки, матроси Дніпро/флоту, підлітки, формені кашкети техніків, ле(г/х)кі пальта паничів, масні куртки босяків...

(Валер'ян Підмогильний)

Тема 1. Повторення й узагальнення вивченого

III. Аж ось на/решті довж..лезний міст через ш..роче(н/нн)ий Дніпро. А по той бік — в..сокий берег, і дзві(н/нн)иця виблискує золотою банею на горі, а поряд ще золоті бані купчат..ся — Лавра, а за нею ст..рчить у небо в..л..чезна телевізійна вежа, і громадят..ся, налізаюч.. один на одного, будинки — в..ликі, багато/пов..рхові... Київ!

(Всеволод Нестайко)

- ♦ Які слова чи вислови свідчать про час створення текстів?
- ♦ Як мова реагує на плин часу?

Вправа 2

Роздивіться картину, на якій зображено один із найвідоміших київських краєвидів. Чому художник обрав саме його? Складіть за картиною п'ять речень, використавши подані слова різних частин мови.

Іменники: міст, Дніпро, пагорби, пам'ятник князеві Володимирі, берег, далечінь, узвіз.

Прикметники: зелений, сиво-блакитний, безхмарний, величний, легкий, довжелезний, прибережний.

Дієслова: височіти, лежати, струменіти, тягнутися, грати, бовваніти.

Дієприкметники та дієприслівники: споруджений, ховаючись.

- ♦ Які орфограми опрацьовували в словах із префіксами та суфіксами?

Сергій Шишко.

«Київ. Вид на Дніпро», або «Володимирська гірка» (1959 р.).

Зображений краєвид — символ Києва, найвпізнаваніше місце. Пам'ятник князеві Володимирі постав на дніпровських схилах 1853 року. За міськими переказами, саме тут відбувалося хрещення киян.

Вправа 3

Запишіть прикметники, утворені від поданих іменників за допомогою суфікса *-ськ-*. Як позначають на письмі звукові зміни, що відбуваються в цих словах?

- 1) Буг; 2) Збараж; 3) чех; 4) Прилуки; 5) брат; 6) Сиваш; 7) ткач; 8) люд; 9) турок; 10) парубок; 11) студент; 12) Галич.

Вправа 4

Запишіть іменники, спільнокореневі з поданими та утворені за допомогою суфікса *-ств-*. За яких умов цей суфікс у похідних словах перетворюється на *-зтв-*, *-цтв-*?

- 1) товариш; 2) боягуз; 3) парубок; 4) селяни; 5) жінки; 6) свідок; 7) убогий; 8) птахи; 9) кріпак; 10) громадяни; 11) герцог; 12) козак.

Вправа 5

Попрацюйте з таблицею в зошиті: подані нижче слова із часткою *не* та речення з такими словами розподіліть між колонками.

РАЗОМ	ОКРЕМО
іменник	
прикметник	
дієслово (дієприслівник)	
дієприкметник	
прислівник	

I. 1) не/розмовляє; 2) не/прочитавши; 3) не/два; 4) не/до/школи; 5) не/здужати; 6) не/покоїтися; 7) не/ук; 8) не/впинний; 9) не/навидіти; 10) не/забаром; 11) не/добачати; 12) не/дооцінений; 13) не/доїдки; 14) не/вивчений урок; 15) не/випрана хустина; 16) не/можна; 17) не/має потреби; 18) не/хтувати.

II. 1. Безпілотник летів не/високо, а над землею. 2. Не/спокій дає задоволення людині. 3. Сніг не/відкинутий. 4. Не/збитий санчатами сніг видався горою легкого пуху. 5. Підлога не/вимита. 6. Він не/має підручника.

Тема 1. Повторення й узагальнення вивченого

- ✦ Схарактеризуйте особливості правопису слів з *не* за схемою.

ПРАВОПИС НЕ З РІЗНИМИ ЧАСТИНАМИ МОВИ	
разом	окремо
<ul style="list-style-type: none">✦ у складі слів будь-якої частини мови, крім дієслів, якщо утворюється слово з новим значенням (часто без не не вживається; можна замінити синонімом без не) нежить невсипущий незабаром невдовзі✦ з дієсловами, що без не не вживаються неволити нехтувати✦ у дієсловах і похідних від них словах із префіксом недо-, що означає неповноту дії недобачати недозрілий✦ з прикметниками та дієприкметниками, що є означеннями (а не присудком) і не мають залежних від них слів невисокий берег незакінчена праця	<ul style="list-style-type: none">✦ з будь-якими повнозначними словами в реченнях із протиставленням чи запереченням Ялинка не низька, а висока.✦ з дієсловами та дієприслівниками, крім тих, що без не не вживаються не чують✦ із прикметниками, що мають залежне слово (займенник або прислівник із часткою ні), а також із прикметниками, перед якими вжито слова зовсім, аж ніяк Аж ніяк не досконалий твір.✦ із прикметниками та дієприкметниками, що виконують роль присудка Ця річка не широка. (Ця річка не є широка.) Праця не закінчена.✦ з дієприкметниками, що мають залежні слова Перед будинком чорніла площа, не засаджена квітами.✦ із числівниками та прислівниками займенникового походження, а також із сполучниками не п'ять не той не лише, а й не так, як✦ з підсилювальними прислівниками (дуже, надто, зовсім) та присудковими словами (треба, можна, варто) не дуже не треба

Резюме

- ✦ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ✦ Яка орфограма вам видається найскладнішою?
- ✦ Чому потрібно опрацьовувати допущені помилки? Поділіться досвідом, як ви виконуєте роботу над помилками.

Вправа 6

Перепишіть текст, зніміть скісні риси, розкрийте дужки та вставте пропущені літери.

На/пр..кінці 50-х років ХХ ст. на (П/п)ечерс..ку на місці колишн..ої еспланади не/забудова(н/нн)ої т..р..торії нової (К/к)иївс..кої фортеці почали прокладати бульвар, що спочатку був назва(н/нн)ий (П/п)ечерс..ким. 1961 р. він отримав ім..я відомої українс..кої поете(с/сс)и Лесі Українки. Тоді ж на розі бульвару Лесі Українки й вулиці Кутузова облаштували площу, яку також назвали її ім..ям. Не/вдовзі на площі встановили пам..ятник поете(с/сс)і. Скульптор Галина Кальченко втілила в бронзовій статуї силу та не/скор..(н/нн)ість цієї не/пересічної ж..нки. Біля пам..ятника влаштували штучне водойм..ще й посадили д..р..вця, пр..вез..(н/нн)і з батьківщини поете(с/сс)и — (В/в)оліні.

У/перше маленька Лариса Косач пр..їхала до Києва разом з батьками в січні 1876 р. Нагода для ц..го пр..їзду була сумна. За/кордон в еміграцію виїздив Лесин дядько Михайло Драгоманов. Драгоманови жили тоді на (К/к)узничній (тепер В. Антоновича) вулиці.

Вос..ни 1881 р. родина Косачів знову в Києві. Ц..го разу мета пр..їзду — навчання дітей. Косачі ос..лилися в будинку по вулиці (С/с)трілец..кій, 15. До Лариси й Михайла запрошують уч..т..лів.

(З посібника «Нариси з історії Києва»)

Словник

Есплана́да — відкрите місце, площа перед великим будинком.

Вправа 7

Перепишіть словосполучення, уставте замість крапок літеру *ш* або *ч*.

1) торі..не листя; 2) рі..ний звіт; 3) ру..ний пристрій; 4) махровий ру..ник; 5) мисливська ру..ниця; 6) соня..ний день; 7) декоративний соня..ник; 8) досвідчений пасі..ник; 9) яє..ний шампунь; 10) сма..на яє..ня; 11) серде..ні ліки; 12) повість Г. Квітки-Основ'яненка «Серде..на Оксана».

♦ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.

Ніколи не буває великих справ без великих труднощів.

Вольтер, французький філософ

Урок 7

Основні правила пунктуації

Питання уроку

- Що вивчає пунктуація?
- Як позначають кінець речення?
- Які розділові знаки вживають у середині речення?
- Чому іноді непросто пояснити вживання розділового знака?

Проведіть гру «**Всемогутня кома**». Ви, напевне, знаєте, що одна-єдина кома може змінити зміст речення. Кільком історичним постатям приписують речення-вирок *Стратити не можна помилувати*, від уживання розділового знака в якому залежала доля обвинуваченого. Придумайте кілька своїх таких речень.

Чи завжди були розділові знаки? Поміркуйте, коли й навіщо їх придумали. Як ви гадаєте, чому правилами вживання розділових знаків часто нехтують в електронному спілкуванні? Наведіть приклади неформального вживання розділових знаків в електронних повідомленнях.

Вправа 1

Поясніть уживання розділових знаків.

Одним із найвідоміших українських мандрівників був Василь Григорович-Барський. Його молодший брат Іван, видатний київський архітектор середини XVIII ст., свідчив, що «Василь з дитинства був допитливий» та «мав охоту бачити чужі країни». Свою подорож він розпочав 1723 р. зі Львова, а завершив її поверненням на батьківщину лише в 1747 р.

Василь Григорович-Барський відвідав багато країн: Угорщину, Болгарію, Австрію, Румунію, Молдову, Італію, Грецію, Палестину, Сирію, Аравію, Єгипет. Мандрівник вирушив у довгу подорож, завів щоденник й занотовував у ньому всі подробиці мандрів. У своїх дорожніх записках, що містять 150 малюнків, він залишив безцінні описи життя й побуту тих народів, на землях яких побував. Особливу увагу звертав на архітектурні пам'ятки, міські укріплення та фортеці і, звичайно, храми та церкви. Крім того, він придивлявся до базарів, водопостачання, вуличного освітлення, а також убрання місцевих мешканців.

Монастир на скелях у Греції. Малюнок В. Григоровича-Барського.

Подорожуючи країнами, Григорович-Барський досконало вивчив кілька мов, знав, зокрема, латину, грецьку та арабську.

- ◆ Чи всі випадки вживання розділових знаків ви змогли пояснити?
- ◆ У яких реченнях — простих чи складних — трапилися складні випадки вживання розділових знаків?
- ◆ Перегляньте зміст підручника. Які правила вживання розділових знаків вивчатимете впродовж року?

Занурюватися в інші століття — майже те саме, що й мандрувати.
Рено Декарт, французький філософ і математик

Вправа 2

Попрацюйте з таблицею в зошиті: пригадайте відомі вам пунктуаційні правила, наведіть приклади вживання розділових знаків.

Умови вживання розділових знаків	Приклади
У кінці речення: ◆ крапка; ◆ знак питання; ◆ знак оклику	
У простому реченні: кома: ◆ між однорідними членами; ◆ перед і після звертання	
Між частинами складного речення: ◆ кома	
У реченнях із прямою мовою: ◆ лапки, кома, тире; ◆ двокрапка	

Вправа 3

Запишіть речення, розставте розділові знаки в них. До кожного речення доберіть відповідну схему.

1. Багрянилася київська осінь палала яскравими барвами паморочила голову терпкими пахощами. 2. Осінь здавалось хизувалася своєю красою. 3. Та швидко згоріли осінні барви осінь утомилася бенкетувати її здолав холодний спокій зими. 4. Весь обрій був залитий рожевою барвою і далекі ліси і тонка стрічка річечки і безкраї луки. 5. Ліна Костенко про осінь написала Великі хмари холодом нагусли червоне листя падає в гаю. 6. Двори стоять у хуртовині айстр читаємо в іншому вірші поетеси.

1) А: «П».

2) , , .

3) , , .

4) , , .

5) «П», — а.

6) : , , .

Тема 1. Повторення й узагальнення вивченого

Шхуни біля форту
Кос-Арал
(1848–1849 рр.).

Тарас Шевченко.

Казахська стоянка
на Кос-Аралі
(1848–1849 рр.).

Зберігаються в Національному музеї Тараса Шевченка (Київ).

* * *

І небо невмите, і заспані хвилі;
І понад берегом геть-геть,
Неначе п'яний, очерет
Без вітру гнеться. Боже милий!
Чи довго буде ще мені
В оцій незамкнутій тюрмі,
Понад оцим нікчемним морем
Нудити світом? Не говорить,
Мовчить і гнеться, мов жива,
В степу пожовклая трава;
Не хоче правдоньки сказати,
А більше ні в кого спитати.

(Тарас Шевченко)

Вправа 4

Подивіться уважно на картини. Що вражало Т. Шевченка в чужих краях? На підставі чого ви дійшли такого висновку? Як на сприйняття чужини впливали обставини, за яких поет там опинився? Складіть за картиною 2–3 речення з однорідними членами; 1–2 складні речення.

Чи знаєте, що ко́му вперше в пам'ятках української мови зафіксовано в XIV–XV ст.? Тоді її значення майже не відрізнялося від крапки.

Вправа 5

Перепишіть текст, розставте, де потрібно, розділові знаки.

З-поміж багатьох іноземців, які в XVI–XVIII ст. відвідали Україну й залишили по собі оповідні джерела про неї, особливе місце безперечно належить французькому інженерові-фортифікатору Гійому Левассеру де Боплану. Він перебував на нашій землі близько 17 років, протягом яких багато подорожував збираючи матеріали для великої карти України і спеціальних карт окремих регіонів українських земель. Він уперше подав на карті територію України на підставі математичних підрахунків, що дало змогу картографам на початку XVIII ст. уточнити карту Європи.

До своїх карт Боплан підготував докладні пояснення. Ці коментарі й становлять зміст його книжки «Опис України» що вийшла друком у Руані 1651 р. одразу ставши надзвичайно популярною. Праця Боплана знайомила європейців із природою та географією України побутом і звичаями українців. Вона була перекладена багатьма мовами й виходила друком у Лондоні Варшаві Вроцлаві.

Резюме

- ♦ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.

Вправа 6

Перепишіть текст, розставте, де потрібно, розділові знаки.

Поліглот світового класу

Найбільше мов серед українців знав видатний кримський татарин Агатангел Кримський. Коли його запитували скільки мов він знає він відповідав Мабуть із шістдесят а то й більше! У дитячі роки він досконало вивчив німецьку французьку польську та англійську мови. У юнацькі дні добре володів грецькою турецькою італійською давньоєврейською санскритом. Після того він вивчав мови до кінця життя. А. Кримський став визначним ученим-орієнталістом спеціалістом з арабістики тюркології та іраністики і лишив після себе понад тисячу наукових праць. Він перший доніс до українського читача безпосередньо з оригіналів східну поезію зробив переклад цілої її антології з IX–XIV ст. додавши вступні наукові розвідки. Мотивами східної поезії пронизана вся оригінальна поетична творчість А. Кримського яку він об'єднав під екзотичною назвою «Пальмове гілля».

Вправа 7

Уставте замість крапок літери *и* – *і* – *ї*.

- 1) ..ндустр..ал..зац..я; 2) д..алект..ка; 3) ауд..енц..я; 4) реч..тат..в;
- 5) Антаркт..да; 6) Ваш..нгтон; 7) Ч..л..; 8) дез..нфекц..я; 9) без..дейний;
- 10) ново..рландський; 11) з..гзаг; 12) ф..нанс..ст; 13) к..пар..с;
- 14) м..тропол..т; 15) моза..ка; 16) к..нджал; 17) сп..рт; 18) г..ря;
- 19) граф..т..; 20) граф..н; 21) шп..нат; 22) М..сс..с..п..; 23) р..ф; 24) Капр..

- ♦ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.

Розвиток мовлення

Урок 8

Розмаїття текстів за жанрами.

Робота з книжкою: передмова

Питання уроку

- Якими бувають тексти за жанрами?
- Як жанр тексту впливає на його будову?
- Навіщо до книжки пишуть передмову?
- Про що зазвичай ідеться в передмові?

Проведіть гру «**Сенкан**». Запишіть у першому рядку слово *Книжка* — це назва вашого майбутнього вірша та водночас його провідний мотив. У другому — доберіть 2–3 прикметники, у третьому — 2–3 дієслова. У четвертому рядку запишіть речення, яке спадає вам на думку у зв'язку з книжкою. У п'ятому рядку запишіть синонім або антонім до поняття, поданого в першому рядку.

Прочитайте кілька сенканів, які ви склали. Чому написані за алгоритмом твори такі різні?

У сучасному інформаційному просторі для називання творів різних жанрів уживають слово «*текст*»: *тексти молодих прозаїків*. Чи є підстави для такого вживання?

Чим відрізняються значення слів «*текст*», «*вір*», «*книжка*»? Відповідь обґрунтуйте.

Вправа 1

Прочитайте подані тексти. Доведіть, що це завершені твори.

I. Вік наш, як роса:
хай росиночка мала,
а й тієї жаль.

(*Ісса, переклад з японської Миколи Лукаша*)

II. — Скажи мені, скільки важить сніжинка? — запитала синиця голуба.

— Майже нічого, — відповів голуб.

Тоді синиця розповіла йому таку історію:

— Яюсь я відпочивала на сосновій гілці, аж раптом почав падати сніг.

Це навіть не була заметіль, ні, лише кружляли легесенькі сніжинки, легенькі, мов сон. Оскільки в мене не було інших занять, то я розпочала рахувати сніжинки, що опускалися на мою гілку.

Їх упало 3 751 952.

Коли ж легенько і тихенько упала 3 751 953-тя сніжинка, таке собі майже нічого, як ти з цього приводу висловився, — гілка зламалася...

Оповівши це, синиця відлетіла.

Голуб, великий авторитет у галузі миру ще з часів Ноя, на хвилюк замислився, а потім промовив:

— Можливо, потрібно ще тільки однієї особи, аби у світі запанував мир? Подумай, а може, бракує тільки тебе?

(Бруно Ферреро, «365 історій для душі»)

III. Барвінок цвів і зеленів,
Слався, розстилався;
Та недосвіт передсвітом
В садочок укрався.
Потоптав веселі квіти,
Побив... Поморозив...
Шкода того барвіночка
Й недосвіта шкода!

(Тарас Шевченко)

- ◆ Пригадайте з уроків літератури жанрові ознаки хайку (хоку), притчі, ліричного вірша.
- ◆ Наведіть приклади інших літературних жанрів.

Вправа 2

Прочитайте текст.

Слово «жанр» за своїм походженням французьке, воно вживається нині в галузі літератури в усіх мовах світу.

Приглянувшись пильніше, бачимо, проте, що в літературній практиці термін «жанр» уживають у різних значеннях: так, наприклад, говорять і пишуть «жанр оповідання», «жанр повісті», «жанр поеми». Водночас пишуть: «жанр побутової повісті» (так само оповідання чи поеми), «жанр історичної повісті» (так само оповідання чи поеми), «жанр соціальної чи суспільно-проблемної повісті». Трапляються ще й такі вислови: «розповідний жанр», «ліричний жанр».

(Анатоль Юриняк, «Літературні жанри малої форми»)

- ◆ На які відтінки значення слова «жанр» звернув увагу автор? Що називаємо жанрами на уроках мови?
- ◆ Чи доводилося вам складати тексти різних жанрів?

Словник

Жанр — різновид текстів певного стилю, що відрізняються метою, сферою спілкування та іншими ознаками.

Вправа 3

Прочитайте текст. Визначте його тему, основну думку та мікротеми.

Місто левів і казкарів

«Ш-шур, ш-шур», — шурхотить надвечір за фіранками. Гадаєш, це одвічна львівська мжичка заколисує тебе до сну? Ні, це Старий Лев гортає свою знамениту колекцію казок...

Старий Лев живе стільки, скільки існує Львів. Він старіється — і не старіється разом із містом. Адже Львів буде вічно юним, доки в ньому мешкають леви й пишуться казки.

Старий Лев збирає свою колекцію впродовж усього свого майже безконечного життя. Кожну казку він знає на ймення і в обличчя.

Він пам'ятає часи, коли ще не написані казки нетерпляче вовтузилися на вістрі кошлатого гусячого пера — стародавнього знаряддя казкарів. Він не втрачає їх з ока і в наші дні — коли вони нестерпно лоскочуть кінчики казкаревих пальців, доки вихлюпнуться веселим феєрверком на екран комп'ютера. Старий Лев святкує народження нової казки бучніш, ніж навіть власний день народження. Він любовно вписує новонароджену до свого товстезного реєстру й ховає до відповідної шухлядки. Але, як ти вже, либонь, зрозумів, казкова братія має жваву й непогамовну вдачу — незгірш від своїх малих читайликів. Їй не до шмиги нидіти в темних шухлядках. Казки нудяться й страшенно бешкетують, просячись у ясний і строкатий світ. Старий Лев трохи вагається, а там поблажливо махне лапою — й відпустить бешкетників на волю — до книжки. Бо він чудово знає, що й найбезцінніша колекція втрачає всяку цінність, якщо нею ні з ким не ділитися.

От зараз ти перегорнеш цю сторінку, і казки Старого Лева зашурхотять для тебе — уже не пошумом надвечірньої мжички, а голосами мудрих королів і хоробрих козаків, метких краснолюдків і добрих чарівників. І ще багатьох-багатьох інших героїв — добре тобі знайомих і геть нечуваних — як-от чеберяйчиків.

І коли в твоїх руках відшурхотить остання сторінка, сподіваюся, ти станеш трохи інакшим: трохи мудрішим і трохи хоробрішим, трохи меткішим і трохи добрішим. А може, навіть і трохи чеберяйстішим. Бо на які тільки дива не спроможна гарна казка. А коли, бува, щось у цій книжці видасться тобі незрозумілим, зазирни на сторінку 296. Там є Примітки, які спеціально для тебе склав Старий Лев. Усі застарілі, діалектні й рідковживані слова позначені в тексті отакою симпатичною позначкою *, їхнє значення ти також знайдеш у Примітках. Там-таки ти дізнаєшся про авторів цієї книжки. А деяких казкарів Старий Лев провідав особисто й записав із ними дуже цікаву бесіду, що зветься гарним іноземним словом «інтерв'ю».

Отже, щасливої казкової подорожі!..

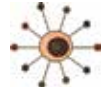
...«Ш-шур, ш-шур», — шурхотить надвечір за фіранками. Гадаєш, це мжичка? Ні, адже ти вже знаєш — це Старий Лев гортає свої казки. Тому так солодко спиться дитлашні. Тому й бачить вона чарівні барвисті сни. Тому й виростає з неї, на радість старому колекціонерові, стільки чудових казкарів. Адже саме казки є запорукою вічної юності — старого Львова й Старого Лева. І, можливо, саме тобі судилося поповнити цю багатющу колекцію.

Лариса Андріївська, секретар Старого Лева

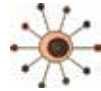

Розвиток мовлення

- ◆ Поміркуйте, з якою метою створено поданий текст. Спробуйте визначити його жанр.
- ◆ Пригадайте передмови до різних книжок, які вам доводилося читати. Які композиційні елементи можна виокремити в передмові?
- ◆ Уважно роздивіться ілюстрацію. Чи таким ви уявили Старого Лева, прочитавши текст?

Володимир Штанко.
3 ілюстрацій до казок
Старого Лева.

Словник

Композиція (від лат. — «побудова») — побудова твору, доцільне поєднання всіх його компонентів.

Вправа 4

Перечитайте уважно передмову до підручника. Які жанрові ознаки властиві цьому текстові?

Вправа 5

Напишіть передмову до фотоальбому, присвяченого (на вибір):

- ◆ вашому класові;
- ◆ вашій школі;
- ◆ пам'ятним місцям вашого рідного міста (села);
- ◆ вашій родині.

Резюме

- ◆ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.

Вправа 6

Підготуйте повідомлення про призначення, жанрові ознаки, будову передмови в науково-популярному виданні (довіднику, енциклопедії для дітей тощо). Зробіть у разі потреби тематичні виписки, зазначивши джерело інформації.

Урок 9

Узагальнення

Працюємо самотібно

Вправа 1

Прочитайте текст, визначте його тему та основну думку. Зразком якого стилю він є? До якого типу мовлення належить? Відповідь обґрунтуйте.

«Любая розмова» — так у народній пісні звертаються до коханої людини. Значення слова *розмова* «пестлива назва любові, коханої людини або звертання до неї» відзначено і в «Словнику української мови», причому з відповідною стилістичною позначкою «народнопоетичне».

Чому саме слово-поняття *розмова* набуло персоніфікованого значення, стало уособленням коханої людини? Тому що один з основних мотивів народної пісні — мотив спілкування, розмови. Через слово, мову, які звичайно означаються епітетами *вірне слово, щира мова*, розкривається внутрішній емоційний світ людини, передається ставлення до коханої, любові дівчини, до коханого. Взагалі, у народнопісенній творчості семантичне¹ поле «мова» надзвичайно розгалужене й показує щодо частоти вживання таких слів: *говорити, розмовляти, промовляти, розмовонька, розмовляння, говіронька, слово, словечко, мовонька* і под. О. О. Потебня, зазначаючи зв'язок, поетичні асоціації між дієсловами *говорити, промовляти*, з одного боку, і *розвеселяти* — з іншого, згадував і сербську мову, у якій синонімами виступають дієслова із значеннями «розмовляти», «розважати», «підбадьорювати»

(Світлана Єрмоленко, «Нариси з української словесності»)

- ♦ Запишіть речення зі словом *мова*, що ілюструють уживання його з різними значеннями.

Вправа 2

Складіть перелік термінів і понять, про значення яких ішлося на уроках теми. За потреби пригадайте їхні тлумачення, повернувшись до матеріалів уроків.

Вправа 3

Запишіть кілька крилатих висловів про мову, поясніть, як у них визначено роль мови в житті людини.

Вправа 4

Побудуйте речення з поданих слів, за потреби змініть їхню форму.

1) глухіший, той, хто, не, хотіти, нема, від, слухати; 2) три, слово, зима, гріє, щире; 3) слово, слово, до, мова, зложитися.

- ♦ Поясніть, як розумієте кожен вислів.

Вправа 5

Використавши подані крилаті вислови, побудуйте речення з прямою мовою відповідно до схем.

1. Слово! Моя ти єдина зброя (*Леся Українка*). 2. Майже за все мож-на заплатити словами (*Умберто Еко, італійський письменник, філософ*).

¹ *Семантичний* — той, що стосується лексичного значення, походить від слова «семантика» — так називають розділ мовознавства, що вивчає значення слів.

3. Яке слово промовиш, таке й у відповідь почувеш (*Гомер, давньогрецький поет*). 4. У мові, як загалом у природі, все живе, все рухається... (*Ян Нецислав Бодуен де Куртене, учений-мовознавець*).

А : «П». «П», — а. «П», — а, — п».

✦ Чому слово визначають як найбільшу силу?

Вправа 6

Складіть варіанти початку творів на тему «Мова — мій світ», побудованих як опис, розповідь і роздум. Запишіть перші речення кожного варіанта.

Вправа 7

Попрацюйте з таблицею в зошиті. Запишіть по два приклади на кожну з орфограм, пригадайте винятки. (*За бажанням перелік орфограм можете продовжити.*)

Орфограма	Приклад	Винятки
Знак м'якшення	няньчин (нянька), заєць	Горький, Зорькін
Апостроф		
Подовження		
Подвоєння		
Не з різними частинами мови		
Ненаголошені голосні в коренях слів		

Вправа 8

Запишіть слова, знявши скісні риски.

1) не/воля; 2) не/волити; 3) не/здужати (хворіти); 4) не/добачати; 5) не/навість; 6) не/можна; 7) не/правда; 8) не/правда, а брехня; 9) не/хтуючи; 10) не/доїдок; 11) не/вечерявши; 12) не/зважаючи на; 13) не/злічений; 14) не/прочитавши; 15) не/два; 16) не/до школи; 17) не/дорід; 18) не/покоїтися; 19) не/ук; 20) не/впинний; 21) не/навидіти; 22) не/забаром; 23) не/добачати; 24) не/дооцінений.

Вправа 9

Перепишіть текст, зніміть скісні риски та вставте пропущені літери. Розставте, де потрібно, розділові знаки.

Слово *школа* є в/усіх слов..янських мовах. У наших пам..ятках ..ого в/перше ф..ксуют.. у 1388 році. У давньо/грецькій мові було слово *схоле*. Проте мало воно відмі(н/нн)є від нашого *школа* значе(н/нн)я. У давніх греків воно означало «заня(т/тт)я у віл..ний час потім «читання» далі — «лекція» і нарешті «школа». У Давній Греції школи з..явилися десь у VI ст. до н.е. Вчилися в них хлопч..ки з віл..них родин.

(*За Аллою Коваль*)

Резюме

- ✦ Оцініть себе, підрахувавши бали так: за кожну правильно виконану вправу — по 1 балу; якщо у вправах мали 1–2 помилки, зарахуйте півбала; додайте від 1 до 3 балів за участь в обговоренні на уроці. Свою оцінку погодьте з учителем.
- ✦ Що з уроків теми було найцікавішим? Про що хотіли б дізнатися докладніше? Який матеріал видався найскладнішим?

Тема 2. Словосполучення і речення

Урок 10

Словосполучення

Питання уроку

- Що таке словосполучення?
- Якими бувають словосполучення за способом вираження головного слова?
- Яким може бути зв'язок між словами в словосполученні?
- Як характеризують словосполучення за будовою?
- Як намалювати структурну схему словосполучення?

Проведіть гру «**Упізнай героя**». Спробуйте відгадати героя одного з художніх творів, опрацьованих на уроках літератури торік (наприклад, героя повісті І. Франка «Захар Беркут» або роману В. Скотта «Айвенго»), за характеристикою окремими словами (наприклад, *хоробрий, молодий, вродливий, завзятий, син, ватажок* тощо). Зауважте, на якому слові зможете впізнати персонажа. Наступного героя опишіть сполуками слів — *зустрів ворога, керував обороною, мав дочку, їздив верхи, володів землями*. Як швидко цього разу здогадалися, кого мав на думці ведучий?

Яка роль словосполучень у мові? Чому ними послуговуються? До слова чи до речення більшою мірою подібні словосполучення? Відповідь обґрунтуйте.

Ви, безперечно, пам'ятаєте, що однією з одиниць синтаксису є словосполучення. **Словосполучення** утворюється поєднанням двох або більшої кількості повнозначних слів для називання предметів, ознак, дій. Слова, поєднані в словосполученні, не рівноправні, адже від одного до іншого можна поставити запитання.

Сінтаксис — розділ граматики, у якому вивчають будову речень і словосполучень, їхні типи, роль у мові та особливості вживання.

Проаналізуємо приклади:

цікава подорож — у цьому словосполученні від слова **подорож** ставимо запитання до слова **цікава**, порівняймо: **подорож** (яка?) **цікава**;
розповідати про пригоду — ставимо запитання від слова **розповідати** до іменника з прийменником **про пригоду**, порівняймо: **розповідати** (про що?) **про пригоду**;
напрочуд мальовничий — від слова **мальовничий** ставимо запитання до слова **напрочуд**, порівняймо: **мальовничий** (наскільки?) **напрочуд**.

Слово в словосполученні, від якого ставимо запитання, називають **головним**; до якого ставимо запитання — **залежним**. Тож у наведених вище прикладах головними є слова **подорож, розповідати, мальовничий**.

Словосполучення на зразок проаналізованих називають **вільними (синтаксичними)**, оскільки в них зберігаються самостійні лексичні значення слів та й кількість таких слів у них є необмеженою. Порівняймо: **цікава подорож у гори, розповідати про незвичайну пригоду**.

Вільні (синтаксичні) словосполучення треба відрізнити від фразеологічних: **лебедина пісня, ахіллесова п'ята, клювати носом, як кіт наплакав**.

Такі сполучення подібно до слова відтворюються в мовленні без зміни лексичного складу і є одним членом речення. Наприклад, **лебединою піснею** називають вершинний, часто останній твір митця. Замінити компонент **лебедина** іншим неможливо (не можна сказати **солов'їна пісня** або **вороняча пісня**) без втрати фразеологічного значення.

Отже, зверніть увагу, що не будь-яку сполуку слів вважають словосполученням.
Не належать до словосполучень, зокрема,

◆ підмет і присудок, бо така сполука слів є непоширеним реченням:

Сонце сяє.

◆ слова, поєднані сурядним сполучником, бо від одного до іншого не можна поставити запитання; такі слова є рівноправними:

сонце і місяць

◆ сполука повнозначного слова зі службовим, зокрема іменника з похідним прийменником:

**навколо світу
незважаючи на дощ
назустріч хвилям**

◆ складена форма майбутнього часу та складені форми ступенів порівняння:

**буду спати (спатиму)
найбільш авторитетний (найавторитетніший)
більш уважно (уважніше)**

◆ фразеологізми:

**перейти рубікон
товкти воду в ступі**

Сформулюйте до тексту 5–7 запитань, які починаються словами *Що? Як? Де? Скільки?* тощо; 3–4 запитання *Чому?*; 1–2 запитання *Навіщо?*.
Поставте запитання один одному й вислухайте відповіді.

Тема 2. Словосполучення і речення

Вправа 1

Складіть 6 словосполучень зі словом *вода*, у яких воно виконувало б роль або головного, або залежного слова. Запишіть ці словосполучення в першу колонку, позначивши над кожним головне й залежне слово та запитання. Пригадайте 6 фразеологізмів зі словом *вода*, витлумачте їх. Запишіть сталі словосполучення в другу колонку.

Зразок виконання:

Вільні словосполучення
іти по воду
росте у воді

Фразеологічні словосполучення
іти за водою
рости як з води

Вправа 2

Попрацюйте в зошиті з таблицею. Заповніть праву колонку, з'ясуйте, до якої частини мови належить головне слово в поданих словосполученнях.

ТИПИ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ ЗА МОРФОЛОГІЧНИМ ВИРАЖЕННЯМ ГОЛОВНОГО СЛОВА

Приклади словосполучень	До якої частини мови належить головне слово?
<i>хмарний день; думка поїхати; дорога ліворуч</i>	
<i>широкий у плечах; вищий за брата; рівний серед нас</i>	
<i>дехто з відвідувачів; хтось із нас; усі з прибулих</i>	
<i>пізнати себе; поділити на три; навчаючи музики</i>	
<i>особливо старанно; зовсім недавно; далеко від центру</i>	

Словосполучення поділяють за морфологічним вираженням головного слова на іменникові, прикметникові, числівникові, займенникові, дієслівні та прислівникові. Наприклад:

несподіваний лист (іменникове, бо головне слово **лист** — іменник);
дуже старанна (прикметникове, бо головне слово **старанна** — прикметник);
двоє вікон (числівникове, бо головне слово **двоє** — числівник);
хтось із друзів (займенникове, бо головне слово **хтось** — займенник);
нехтувати правилами (дієслівне, бо головне слово **нехтувати** — дієслово);
цілком таємно (прислівникове, бо головне слово **таємно** — прислівник).

Зв'язок між нерівноправними словами називають **підрядним**, а між рівноправними — **сурядним**.

Наприклад, у словосполученні **сині гори** слова пов'язані підрядним зв'язком, оскільки вони нерівноправні: **гори (які?) сині**; у словосполученні **гори і ліси** компоненти рівноправні, зв'язок між ними сурядний.

Є кілька різновидів підрядного зв'язку.

В аналізованому вище словосполученні **сині гори** залежне слово вжито в тій самій формі, що й головне, — у формі називного відмінка множини. Характер зв'язку між ними такий, що відповідно до зміни форми головного слова змінюється й форма залежного. Порівняймо: **сині гори, синіх гір, у синіх горах**.

Інший тип підрядного зв'язку спостерігаємо в словосполученнях **дякувати товаришеві, не зраджувати принципи, навчати музики й співу**. У цих словосполученнях головне слово вимагає від залежного певної форми, яка лишається тією самою, якщо змінюємо форму головного слова, порівняймо: **навчають музики й співу, навчаючи музики й співу, навчання музики й співу**.

Нарешті, є такий тип підрядного зв'язку, за якого залежне слово приєднується до головного тільки за змістом. Цим типом підрядного зв'язку приєднуються незмінювані слова: прислівники, неозначена форма дієслова, дієприслівники: **швидко рухатися, озватися стиха, сніданок нашвидку, співати йдучи, бажання перемагати**.

Залежно від кількості повнозначних слів, з яких побудовано словосполучення, вони бувають **прості і складні**.

Просте словосполучення складається з двох повнозначних слів: **переконливий аргумент, зіграти внічию, оригінальний у поглядах**. До простих словосполучень належать і такі, у яких ужиті складені форми вищого чи найвищого ступенів порівняння прикметників і прислівників: **більш авторитетне видання (авторитетніше видання); буде співати щедрівку (співатиме щедрівку)**.

Простими вважають і словосполучення, у яких залежним компонентом є фразеологізм: **іти нога в ногу**.

Складні словосполучення мають у своєму складі три і більше повнозначні слова. Вони утворені поширенням простого словосполучення залежними від головного чи залежного слова компонентами. Порівняйте: **турбота про тварин; щоденна турбота про тварин; щоденна турбота про безпритульних тварин**.

Зверніть увагу, що в складному словосполученні має бути більше двох повнозначних слів. Щоб не помилитися, аналізуючи словосполучення, треба вміти визначати похідні прийменники. Наприклад, словосполучення **поїхали незважаючи на дощ** є простим, оскільки складається тільки з двох повнозначних слів — дієслова **поїхали** та іменника **дощ**, поєднаних за допомогою похідного прийменника **незважаючи на**.

Доберіть свої приклади замість тих, які проаналізовано в тексті.
Складіть простий план тексту, сформулюйте пункти як питальні речення.

Вправа 3

Випишіть із тексту або складіть за ілюстрацією по три прості й складні словосполучення, визначте в кожному головне слово. Зробіть висновок, яким є словосполучення за частинимовною належністю головного слова.

Тема 2. Словосполучення і речення

Після виходу першої серії мультсеріалу «Як козаки куліш варили» в 1967 році він одразу здобуває популярність, а харизматичні* персонажі стають народними улюбленцями. Головними героями мультсеріалу є трое запорозьких козаків: здоровань, коротун і силач (за сценарієм, мають імена Грай, Око і Тур, але в самому серіалі завжди безіменні). У сюжетах мультфільму герої потрапляють у неймовірні пригоди, зустрічаючись із людьми з різних країн та епох, навіть з богами-олімпійцями та прибульцями. Від 1967 до 1995 року глядачі побачили дев'ять мультфільмів про козаків. Режисер серіалу — Володимир Дахно, який у 1991-му зняв легендарну «Енеїду». Окремі серії отримували нагороди та премії на державних і міжнародних фестивалях.

(Із журналу «Країна»)

Словник

Харизматичний — такий, який має харизму, тобто виняткові властивості, що виявляються в здатності справляти вплив на інших.

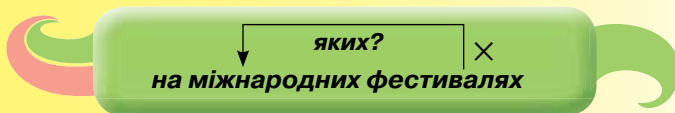
Сміх — це внутрішня свобода.

Джеймс Крюс, німецький письменник

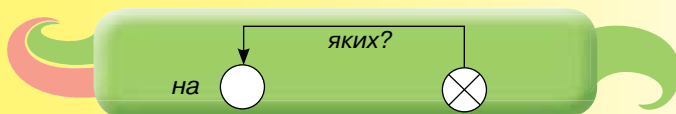

на міжнародних фестивалях

- ◆ Словосполучення складається з двох повнозначних слів, тож є простим;
- ◆ головне слово (*на*) *фестивалях* — іменник, позначаємо його відповідно;
- ◆ робимо висновок, що словосполучення іменникове; від головного до залежного креслимо стрілку, під якою пишемо запитання:

Схематично аналізоване словосполучення позначаємо так:

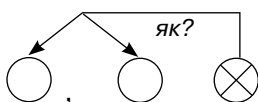

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ СЛОВСПОЛУЧЕННЯ

1. Визначаємо головне слово — це слово, від якого ставимо запитання; над ним робимо відповідну позначку.
2. Поставивши запитання від головного слова, визначаємо залежне слово (слова).
3. З'ясуємо, якою частиною мови виражене головне слово, робимо висновок про тип словосполучення.
4. Робимо висновок, яким є словосполучення за будовою.
5. Креслимо схему.

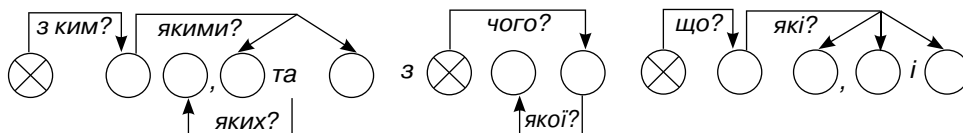
Вечоріє. Тінь довжезна
від скали лягла на море,
а там ген легенькі хвилі
злотом, пурпуром горять.
(І. Франко)

Злотом, пурпуром горять — словосполучення, дієслівне, складне.

Вправа 4

Із тексту попередньої вправи випишіть приклади словосполучень до поданих схем.

Вправа 5

Які з поданих сполук слів є словосполученнями? Для якого стилю мови вони характерні? Складіть і запишіть із п'ятьма з них (на вибір) речення.

- 1) відповідно до наказу;
- 2) брати до відома;
- 3) укладаючи договір;
- 4) з огляду на ситуацію;
- 5) документ засвідчено;
- 6) структурний підрозділ;
- 7) у зв'язку зі змінами особового складу;
- 8) комісія ухвалила;
- 9) вжити заходів;
- 10) розв'язати проблему;
- 11) незважаючи на клопотання;
- 12) призводити до втрат;
- 13) протягом року;
- 14) та ухвала;
- 15) запобіжні заходи;
- 16) на громадських засадах;
- 17) комісія із землеустрою.

Вправа 6

Побудуйте словосполучення, поставивши залежний іменник у певній формі (якщо потрібно — з прийменником).

- 1) дякувати (вчитель);
- 2) зраджувати (переконання);
- 3) хворіти (грип);
- 4) п'ятеро (хлопець);
- 5) три (урок);
- 6) двадцять чотири (підручник);
- 7) півтора (місяць);
- 8) знущатися (хтось);
- 9) нехтувати (я);
- 10) вибачати (при-тель);
- 11) опанувувати (мова);
- 12) оволодівати (знання).

Тема 2. Словосполучення і речення

Вправа 7

Побудуйте словосполучення, вибравши потрібне дієслово.

1) (брати, приймати) участь; 2) (зустрічаються, трапляються) в усному мовленні; 3) (знаходиться, розташовано) на правому березі; 4) (перекладати, перекладати) українською; 5) (входити, належати) до складу; 6) (вважати, рахувати) за аргумент; 7) (витікає, впливає) з тексту; 8) (закривати, зачиняти) вікна; 9) (закривати, зачиняти) форум; 10) (дотримуватися, притримуватися) правил; 11) (настояти, наполягти) на своєму; 12) (піднімати, порушити) питання.

Вправа 8

Доберіть для опису картини 10–12 словосполучень, що відрізняються за морфологічним вираженням головного слова та за різновидами підрядного зв'язку. Розберіть шість із них за зразком.

Ян Матейко. «Люблінська унія 1569 р.» (1869 р.).

Зберігається в музеї Люблінського замку (Польща). Картина символічно відображає події Люблінського сейму, на якому було об'єднано Польське королівство та Велике князівство Литовське в Річ Посполиту. У центрі картини тримає розп'яття король Сигизмунт II Август.

Зразок виконання:

Вишитий золотом герб (словосполучення, іменникове, складне).

Резюме

- ♦ Перечитайте питання на початку параграфу і дайте на них відповідь.
- ♦ Як знання про ознаки словосполучень допоможуть точніше висловлюватися?

Вправа 9

Оберіть один із запропонованих уривків та випишіть з нього 6 словосполучень, різних за типами зв'язку між головним і залежним словом та за морфологічним вираженням головного слова, накресліть схему кожного.

I. Не диво, що Тугар зі своїми гістьми вибирався на лови, мов на війну, з запасом стріл і рогатин, зі слугами й запасами живності, навіть з досвідним знахарем, що вмів замовляти рани. Не диво також, що Тугар і його гості були в повній рицарській зброї, окрім панцирів, бо ті спиняли би їх у ході по ломах та гущавинах. Те тільки диво, що й Тугарова донька Мирослава, не покидаючись батька, посміла також вирушити разом з гістьми на лови. Тухольські громадяни, видячи її, як їхала на лови посеред гостей, гордо, сміло, мов стрімка тополя серед коренастих дубів, з уподобою поводили за нею очима...

(Іван Франко, «Захар Беркут»)

II. Вони й далі швидко їхали вперед, доки попереду, наприкінці широкої алеї, не з'явився Торккілстон — стародавній замок, що належав у ті часи Реджинальду Фрон де Бефу. Цей замок мав вигляд високої чотирикутної вежі, оточеної трохи нижчими будівлями й обнесеної зовні міцною стіною. Навколо стіни тягнувся глибокий рів, наповнений водою із сусідньої річечки. Фрон де Беф нерідко ворогував зі своїми сусідами, а тому подбав, щоб зміцнити замок, побудувавши на кожному розі зовнішньої стіни ще по одній вежі. Вхід до замку, як у всіх твердинях того часу, був у стіні попід склепінням, захищеним обабіч маленькими башточками.

*(Вальтер Скотт, «Айвенго»;
переклад з англійської Анатолія Волковича)*

- ♦ За допомогою яких слів у поданих уривках створено історичний колорит?

Вправа 11

Запишіть слова, уставте замість крапок літери з або с.

1) ..кісний; 2) ..чорнілий*; 3) ..рібло; 4) ..руб; 5) ..формувати; 6) ..тулити; 7) ..цідити; 8) ..плеснути; 9) ..пітніти; 10) ..сохнути; 11) ..порожніти; 12) ..фабрикувати; 13) ..повідь*; 14) ..шерхнути; 15) ..хилити; 16) ..пинити; 17) ..крикнути; 18) ..шити; 19) ..турбований; 20) ..середини; 21) ..тягнення; 22) ..чавити; 23) ..падщина; 24) ..краю.

- ♦ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.
- ♦ Позначені зірочкою слова розберіть за будовою.

Урок 11

Мовностилістичні поради з уживання словосполучень

Питання уроку

- Які особливості побудови дієслівних словосполучень?
- У чому особливості узгодження числівників з іменниками?
- Чому часто трапляються помилки, зумовлені сплутуванням значень слів-паронімів?
- Чим відрізняється вживання словосполучень у різних стилях мови?

Проведіть гру «Хто більше». Позмагайтеся, хто більше утворить словосполучень з дієсловом **брати** на зразок: **брати до відома, брати до серця, брати приклад, брати участь** тощо. Укладіть реєстр таких словосполучень, з кількома (на ваш вибір) складіть речення.

Поміркуйте, як у словосполученнях виявляється національна специфіка мови. Наведіть приклади стійких словосполучень, що виражають у різних мовах те саме значення і мають неоднаковий лексичний склад, наприклад: **брати участь** (укр.) — **принимать участие** (рос.).

Синтаксична будова української, як і будь-якої іншої мови, має свої особливості, що виявляються й на рівні словосполучення. Це добре помітно, якщо порівняємо словосполучення в українській та російській мовах. Наприклад, у цих мовах розрізняються значення прийменника **за**.

В українській мові прийменник **за** з іменником у родовому відмінку вказує час, на який припадає дія: **за Центральної Ради; за часів Київської Русі; Жили за царя Хмеля, як людей була жменя** тощо. У російській мові це значення передають здебільшого конструкції з прийменниками **во время, при** тощо.

Тож попри простоту будови словосполучень, мовці часто припускаються помилок, утворюючи їх. Назвемо деякі з них.

Стилісти звертають увагу на те, що, утворюючи словосполучення, маємо пам'ятати про функцію цієї мовної одиниці — точно називати предмети, явища, дії. Саме тому в словосполученні потрібно поєднувати слова, що найточніше передають думку. Наприклад, у реченні **Виправив помилки у своїй самостійній роботі** некоректно вжито словосполучення **у своїй самостійній роботі**: тут зайвим є займенник **свій**, бо якщо помилки виправляють у чужій роботі, то йдеться про перевірку або про те, що робота не була самостійною.

У словосполученні **ціла бібліотека книг** зайве слово **книг**, бо бібліотека означає «зібрання книг». Отже, правильно вживати **У нього ціла бібліотека**.

Наведіть інші приклади словосполучень, що яскраво засвідчують самотність української граматичної системи.
Як досягти влучності й точності словосполучення?

Вправа 1

Побудуйте словосполучення, вибравши доречне слово. Поясніть, чому обрали тільки одне із запропонованих слів.

1) (несподіваний, пам'ятний) сувенір; 2) (підніматися, йти) вгору; 3) (цілющі, лікувальні) ліки; 4) (моя, докладна) автобіографія; 5) (поставити, запитати) питання; 6) (сердечний, серцевий) напад; 7) (вітальний, домашній) адрес; 8) (пастельна, олійна) барва; 9) (шкірний, шкіряний) покрив; 10) (царська, царствена) постава; 11) (ефективне, ефектне) добри-во; 12) (громадянська, громадська) організація.

Вправа 2

Побудуйте словосполучення, уживши іменник у потрібній відмінковій формі.

1) два (студент); 2) двоє (студент); 3) тридцять два (студент); 4) чотири (вовк); 5) четверо (вовк); 6) три (лимон); 7) півтора (лимон); 8) три з половиною (лимон); 9) вісімдесят (аркуш); 10) вісімдесят три (аркуш); 11) вісімдесят з половиною (аркуш); 12) півтора (центнер).

- ◆ Пригадайте основні правила узгодження кількісних числівників з іменниками.
- ◆ Яка особливість вживання іменників із числівниками *два, три, чотири*?
- ◆ У яких відмінкових формах уживаються іменники з дробовими числівниками?

Вправа 3

Працюючи в групах, сформулюйте основні правила побудови словосполучень за моделлю «числівник + іменник».

Вправа 4

Чимало словосполучень, уживаючись для позначення понять з певної галузі знань, стають термінами. Термінологічним, зокрема, є словосполучення *мовна свідомість*. Прочитайте, як витлумачують його сучасні мовознавці.

Останнім часом на сторінках лінгвістичної літератури дедалі частіше вживають поняття *мовна свідомість*. І не випадково: без нього важко пояснити факти мовної поведінки окремих осіб і національних спільнот, з'ясувати зовнішні причини багатьох мовних змін — від непримітних епізодів з історії літературних мов і аж до «мовних революцій»... Мовна свідомість пов'язана з низкою супутніх явищ, як-от: знання й культура мови, мовний смак, мовна соціалізація (опанування мовних норм), мовленева вправність, мовна особистість. Мовна свідомість тісно взаємодіє із цими явищами: вона якоюсь мірою залежна від них і водночас сама зумовлює їхнє існування, впливає на їхню розвиненість, скеровуючи її в певному напрямку. Отже, знання норм — це мовна грамотність, а дотримання їх або нехтування — це вже сфера мовної свідомості...

Мовна свідомість обіймає чотири основні блоки елементів — мовні знання, мовні почуття, мовні оцінки й мовні настанови.

(Пилип Селігей, із книжки «Мовна свідомість: структура, типологія, виховання»)

Тема 2. Словосполучення і речення

- ♦ Чому постають термінологічні словосполучення? Наведіть приклади таких словосполучень із різних галузей знань.

Вправа 5

Читайте текст уголос, дотримуючись правил наголошування (за потреби скористайтеся орфоепічним або орфографічним словником).

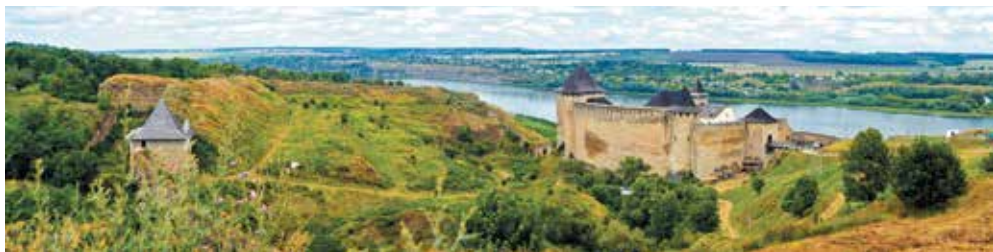
Найбільше мурованих, тобто кам'яних, замків було на Поділлі та Волині. Однією з найнепрístupніших фортець Поділля вважалася та, що в Кам'янці-Подільському, споруджена на високому скелястому березі річки Смотрич. Від кінця XIV ст. веде свою історію найкраще збережений у Закарпатті Мукачівський замок «Паланок». У другій половині XV ст. істотні перебудови провадилися в Хотинській фортеці — непрístupній твердині в середній течії Дністра. Тоді збільшилася площа замку, було прибудовано нові ділянки мурів, збільшено їх товщину, а висота веж сягнула 30 метрів. Проте вражають у будівлі не тільки її розміри, а й архітектурна довершеність, зокрема орнамент із червоної цегли на мурах із вапняку.

(З календаря)

Вправа 6

Уважно подивіться на зображення Хотинської фортеці. Скориставшись текстом попередньої вправи та ілюстрацією, складіть по шість словосполучень, доречних для опису цієї пам'ятки архітектури в науковому та художньому стилях — для інтернетного довідника та туристичного путівника.

Зразок виконання:

Науковий опис

*неправильний овал з мурами;
п'ять веж; заввишки 40 м*

Художній опис

*велична фортеця; оповита серпанком;
непрístupна твердиня*

- ♦ Складіть усну розповідь про пам'ятку в одному зі стилів.
- ♦ Яка особливість уживання словосполучень у текстах наукового та художнього стилів?

Резюме

- ♦ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ♦ Скориставшись матеріалами уроку, сформулюйте кілька мовних порад для складання словосполучення.
- ♦ Яка з порад буде для вас корисною в діловому мовленні?
- ♦ Чи знадобляться ці поради вам у щоденному спілкуванні?
- ♦ Схарактеризуйте словосполучення за схемою, доповнивши її кількома рекомендаціями з доречного вживання.

СЛОВСПОЛУЧЕННЯ

- ♦ утворене поєднанням щонайменше двох повнозначних слів, що пов'язані підрядним зв'язком
- ♦ слугує для розгорнутого найменування

**від синтаксичних (вільних) словосполучень
треба відрізнити фразеологічні**

За головним словом					
іменникові <i>наша земля</i>	прикметникові <i>широкий у плечах</i>	числівникові <i>п'ять книжок</i>	займенникові <i>хтось із нас</i>	дієслівні <i>поділити на три</i>	прислівникові <i>особливо старанно</i>
За типом підрядного зв'язку					
<i>сині гори</i>		<i>дякувати товаришеві</i>		<i>озватися стиха</i>	
За кількістю компонентів					
прості <i>переконливий аргумент зіграти віничю</i>			складні <i>багато скарг на якість навчати музики й співу</i>		
Структурна схема словосполучення					

Вправа 7

Побудуйте словосполучення, правильно вживши прикметник та іменник.

- іспит (з, по) (математика);
- йти (по, за) (вода);
- вишивати (по, на) (шовк);
- виконати (за, по) (зразок);
- пропустити (по, через) (хвороба);
- називати (на, по) (ім'я);
- надіслати (на, по) (адреса);
- відбулося (за, при) (гетьман Хмельницький);
- прийшов (по, у) (справа);
- курси (з, по) (англійська мова);
- зустрілися (о, в) (15 година);
- знати (з, по) (досвід).

Вправа 8

Запишіть словосполучення, поставивши на місці крапок закінчення прикметника.

- довг.. путь;
- овочев.. меню;
- кмітлив.. шимпанзе;
- мальовнич.. Чилі;
- відом.. маестро;
- свіж.. салямі;
- кумедн.. кенгуру;
- прозор.. тюль;
- цікав.. попурі;
- нов.. аташе;
- десятков.. дріб;
- вчен.. ступінь;
- гостр.. біль;
- достигл.. авокадо;
- широк.. Дніпро;
- справжн.. леді;
- мовн.. кліше;
- гірк.. полин;
- дошкульн.. нежить;
- ароматн.. шампунь;
- сторожов.. собака;
- яскрав.. гуаш;
- давн.. гінді;
- руйнівн.. торнадо.

- ♦ Чим зумовлений правопис закінчень прикметників у поданих словосполученнях?

Розвиток мовлення

Урок 12

Повторення вивченого про стилі мови. Особливості опису місцевості.

Вибірковий усний переказ

Питання уроку

- Які розрізняють стилі мови?
- Чим зумовлене виокремлення стилів мови?
- У текстах яких жанрів реалізується кожен стиль?
- Як побудовано текст-опис місцевості?
- Яка роль в описі місцевості належить словосполученням?

Проведіть гру «**Усе залежить від ситуації**». Розподіліть між командами щоденні ситуації використання мови «Спілкування з учителем», «Спілкування з однолітками», «Спілкування в магазині», «Спілкування в громадському транспорті» тощо. Укладіть упродовж хвилини словник етикетних слів та словосполучень, доречних у ситуації, яка випала вашій команді. Чий перелік виявився найдовшим?

Чи однакові етикетні слова привітання, прощання, звертання запропонували для кожної ситуації?

Що зумовлює вибір мовних засобів у кожній конкретній ситуації?

Як називають різновид мови, що обслуговує певну сферу спілкування?

Вправа 1

Визначте, у якій ситуації доречними є слова з поданого синонімічного ряду. Які з них не мають стилістичного забарвлення? Запишіть словосполучення з кожним словом.

1) говорити; 2) ректи; 3) мовити; 4) балакати; 5) гомоніти; 6) патякати.

Ви пам'ятаєте, що вибір мовних засобів у спілкуванні зумовлений багатьма чинниками, які зазвичай узагальнюють запитаннями:

Хто?
Що?
Кому?
Де?
Навіщо? } **говорить**

Різні сфери використання мови обслуговують її різні стилі. Тож **СТИЛЬ МОВИ** — це сукупність засобів, вибір яких зумовлений змістом, метою та характером висловлення.

Стилі мови досліджує **стилістика** — наука про виразові засоби мови, тобто про ті елементи, що нашаровуються на власне вираження думки, супроводжують, як тло, зміст висловлюваного.

Стилістика — розділ науки про мову, що досліджує закономірності використання мовних засобів у різних ситуаціях спілкування.

Поняття «стиль» (від лат. *stilus* — «загострена паличка для писання») має багато значень і вживається як термін у літературознавстві, мистецтвознавстві, архітектурі, соціології та в інших науках. У науці про мову **стиль** визначають як різновид мовлення з властивими йому мовними засобами.

Виокремлюють шість стилів: **офіційно-діловий; науковий; публіцистичний; конфесійний; художній; розмовний.**

Стилі мови не відокремлені один від одного, мають у собі елементи іншого. Крім того, у будь-якому стилі переважають загальномовні, нейтральні засоби, хоч кожному з них властиві й специфічні елементи.

Які значення, крім названих у тексті, має слово «стиль»?

У яких сферах суспільного життя використовуємо тексти кожного стилю?

Вправа 2

Прочитайте подані тексти й визначте їхню тему та основну думку. Зразками якого типу мовлення вони є? До якого стилю належать?

I. «Але хоч яким чудовим здавався б вам сучасний Париж, відновіть Париж п'ятнадцятого століття, відтворіть його в пам'яті, подивіться на білий світ крізь цей дивовижний ліс шпилів, веж, дзвіниць; розлийте по неосяжному місту Сену, всю в зелених і жовтих переливах, більш мінливу, ніж гадюча шкіра, розірвіть її клинами островів, стисніть її арками мостів; накресліть на блакитному обрії готичний профіль старого Парижа, примусьте його контури коливатися в зимовому тумані, що чіпляється за незліченні димарі; занурте місто в глибоку нічну пітьму і помилуйтеся химерною грою світлотіней у цьому похмурому лабіринті будов; киньте на нього промінь місяця, який тьмяно окреслить і виведе з туману великі голови башт; або залишіть силует міста в темряві, згустіть тіні на гострих кутах шпилів і примусьте його виступити більш зубчастим, ніж паща акули, на мідному призахідному небі — а тоді вже порівняйте».

(Віктор Гюґо, «Собор Паризької Богоматері»; переклад з французької Петра Тернюка)

II. Ідею власної величі французький король Людовик XIV втілював у Версалі — грандіозному палацовому ансамблі, розташованому поблизу Парижа. Творіння кращих архітекторів та садівників, Версаль вражав чіткістю й вишуканістю форм.

Версальський парк розкинувся на три кілометри. Проте його легко оглянути завдяки строгій впорядкованості. Кущі акуратно підстрижені, алеї перетинаються під прямими кутами, квітники утворюють правильні геометричні фігури, басейни мають дзеркально гладку поверхню. Такий парк отримав назву регулярний, або французький. У королівській резиденції класична архітектура поєдналася з розкішним інтер'єром —

Тема 2. Словосполучення і речення

медальйонами, арками й колонами, виготовленими з бронзи, мармуру й цінних порід деревини, а також із художнім розписом стін і склепінь, скульптурою й меблями, ландшафтом і парком.

(З підручника «Мистецтво»)

III. Проїшовши через арку Каррузель, опиняємося в саду Тюїльрі. Ви можете полежати на травичці, підживитися принесеними з собою канапками. Прогулявшись парком, виходимо на площу Конкорд, де побачимо безліч архітектурних пам'яток. Тут починається одна з найвідоміших вулиць міста — Єлисейські поля. Обов'язково подивіться на Триумфальну арку. Наступний пункт — Ейфелева вежа. Тут доведеться постояти в черзі. Для економії піднімайтеся пішки — це, виявляється, не так і важко, як на перший погляд. Краєвид з Ейфелевої вежі чудовий. Раджу підкрювати символ Парижа перед заходом сонця, коли місто починає набувати нічних барв і стає особливо романтичним. Коли опинимося знову на землі, вирушаймо на площу Трокадеро, щоб подивитися на вежу, яка як коштовність, що грає вогнем на фоні чорного неба. Не пошкодуйте часу, огляньте церкву Сакре-Кер (священне серце) і Монмартр, місце, де зможете придбати найдешевші сувеніри. Опинившись біля Сорбони, відчуйте справжнє студентське життя. Поблукайте Люксембурзьким садом...

(З блогу туристки)

СЛОВНИК

Блог (англ. *blog*, від *web log* — «мережевий журнал чи щоденник подій») — це веб-сайт, головний зміст якого — записи, зображення чи мультимедіа, що регулярно додаються. Для блогів характерні короткі записи тимчасової значущості.

- ◆ Які мовні засоби визначають належність поданих текстів до певного стилю?
- ◆ Випишіть кілька словосполучень з кожного тексту, що надають йому стильової своєрідності.
- ◆ Роздивіться картину. Порівняйте живописний краєвид міста зі словесними описами. Чим подібні картини, на яких зображені міські краєвиди, з текстами-описами місцевості? Чому про авторів текстів-описів кажуть, що вони «малюють» словами?

Едуард Кортес.
«Бульвар Капуцинок. Париж»
(1900 р.).

Картина зберігається
у приватній колекції.

Вправа 3

Схарактеризуйте тексти-описи за таблицею.

ОСОБЛИВОСТІ ТЕКСТІВ-ОПИСІВ

Тип мовлення	На яке запитання відповідають у висловленні	Про що йдеться у висловленні	Основні частини висловлення	У яких жанрах утілено
Опис	Якими є особа чи предмет?	Про ознаки предмета, особи	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Загальне враження; ◆ конкретні ознаки предмета (зовнішні — матеріал, розмір, форма, колір; внутрішні — призначення, уживання; ◆ оцінка об'єкта опису, висновок 	Пейзажі, портрети, описи інтер'єру, характеристика людини

Вправа 4

Прочитайте поради, які допоможуть описати місцевість.

1. Описуючи місцевість, повідомте її назву, місце розташування, зазначте, як ця місцевість розташована щодо інших у просторі, назвіть прикметні ознаки (особливості ландшафту, забудови тощо).
2. Уточніть географічні назви, які можна використати в тексті.
3. З огляду на зазначене вище в таких текстах часто вживаними є географічні назви. Скористайтеся словником, щоб перевірити їх правопис.
4. У реченнях використовуйте обставини місця й різноманітні означення — не бійтеся вживати в текстах-описах місцевості прислівники та прикметники, а також прийменниково-іменникові сполуки зі значенням місця.
5. Пам'ятайте, що описи місцевості трапляються в текстах різних стилів і що саме сфера використання тексту зумовлює вибір мовних засобів.
6. Описи місцевості здебільшого вплетені в тексти-розповіді або роздуми, що й визначає їхню композиційну роль бути позасюжетними елементами.
7. Зауважте, що в художніх текстах опис місцевості є засобом створення образів-пейзажів.
 - ◆ Пригадайте письменників — майстрів пейзажу. Яка роль описів місцевості в художньому тексті?
 - ◆ Наведіть приклад тексту-опису місцевості в науковому та розмовному стилях.
 - ◆ Чи доводилося вам у буденних ситуаціях спілкування описувати місцевість? Коли саме?

Вправа 5

Прочитайте поради мовознавця. Складіть 5–10 словосполучень зі словами, про тонкощі вживання яких йдеться.

Радіо- й телепередачі надто рясніють висловами на зразок «Село знаходиться неподалік міста», «Будинок знаходиться на пагорбі», «Квартира лікаря знаходиться на третьому поверсі», «Діти знаходилися в гарному настрої». Таке надуживання словом *знаходиться* відтворює значеннєві спроможності російського *находиться*. І призводить до порушення норм сучасної української літературної мови. Адже в українській літературній мові дієслово *знаходиться* не вживане у значенні «бути, перебувати, міститися де-небудь; перебувати в якому-небудь стані».

У сучасній українській літературній мові дієслово *знаходиться* вживається не в таких значеннях, як у російській мові слово *находиться*. Найчастіше воно стосується виявлення чогось потрібного, загубленого, утраченого, зниклого, наприклад: *Ганна все копалась у комоді... Хустка все чомусь не знаходилася, а Гордія брала нетерплячка* (Борис Грінченко).

Коли ж ідеться про місце перебування когось і чогось, про стан людини, то не послуговуємося дієсловом *знаходиться*. Тут доречні інші слова. Для вказівки на місцеперебування когось і чогось, на стан людини пасують дієслова *бути, перебувати, міститися*. Тож **ЗНАХОДИТЬСЯ ВТРАЧЕНЕ — І НЕ ЗНАХОДИТЬСЯ ТУТ І ТАМ ПОБАЧЕНЕ**.

(Іван Вихованець, з книжки «Розмовляймо українською»)

Вправа 6

Прочитайте текст. Яку місцевість у ньому описано? Зразком якого стилю є поданий текст? У текст якого типу мовлення вплетено опис? Навіщо автор вдається до опису?

Будинок на острові

Будинок стояв на найвищому місці вузької коси між бухтою і відкритим морем. Він був міцний, мов корабель, і витримав уже три урагани. Від сонця його затіняли високі кокосові пальми, похилені пасатами в один бік, а двері виходили на океан, і крута стежка вела від них на білий піщаний пляж, до Гольфстріму. Безвітряними днями, коли дивитися з берега, вода на течії була звичайно синя-синя. Та досить було зайти в неї, як вона враз починала зелено світитися над білим, наче борошно, піском, і тінь великої риби з'являлася в ній задовго до того, як сама рибина підпливала до берега.

Удень то було безпечне й гарне місце для купання, але вночі купатись там ніхто не наважувався. Акули, полюючи на краю Гольфстріму, підпливали вночі до самого берега, і з верхньої веранди будинку можна було почути, як викидається сполохана риба, а спустившись на пляж, побачити у воді її фосфоричні сліди. Вночі акули не знали страху, а інша морська живність боялася їх. Зате вдень вони не потикались до піщаного берега, а коли й потикались, їхні тіні було видно ще здалеку.

Власника будинку звали Томас Хадсон; він був добрий художник і більшу частину року жив і працював на цьому острові. Для людини, яка довго прожила в цих широтах, зміни пів року стають і тут такими ж знаменними, як будь-де, і Томасові Хадсону, що любив свій острів, не хотілося пропустити жодної весни чи літа, ані осені чи зими.

Часом літо випадало надто спекотне — коли в серпні наставало безвітря або коли в червні чи в липні не задували пасати. Траплялося й таке, що у вересні, жовтні або й на початку листопада налітали урагани, а несподівана тропічна буря могла знятися першого-ліпшого дня від самого червня. Але й у пору ураганів бували гарні погожі дні.

Томас Хадсон багато років спостерігав тропічні бурі і, подивившись на небо, міг завбачити негоду набагато раніше за барометр. До того ж він умів угадувати напрям бур і знав, як від них убезпечитися. Він знав, що означає пережити ураган разом з іншими жителями острова і як це зближує людей. Знав і те, що бувають такі урагани, коли ніхто й ніщо не може вціліти. Проте завжди казав собі, що як і станеться таке лихо, то він ладен лишитися тут і загинути разом зі своїм будинком.

*(Ернест Хемінгуей, «Острови в океані»;
переклад з англійської Володимира Митрофанова)*

- ♦ Виберіть з тексту фрагмент опису місцевості.
- ♦ Які мовні засоби використано для побудови опису?
- ♦ Складіть план стислого переказу тексту.
- ♦ Перекажіть текст за планом (усно).
- ♦ Чи сподобалося вам за описом місце, де мешкав художник? Запишіть свої враження від прочитаного кількома реченнями.

Резюме

- ♦ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.

Чи знаєте ви, що для відтворення на письмі чужомовних географічних назв часто застосовують транслітерацію? Так називають передавання на письмі слів і текстів, записаних за допомогою однієї графічної системи, засобами іншої. За транслітерації важко врахувати всі орфографічні правила мови, засобами якої користуються. Тому й з'являються написання, що поповнюють перелік винятків.

Читання — це подорож для тих, хто не може вирушити поїздом.

Франсис де Круассе, французький письменник

Вправа 7

Оберіть одну з тем та напишіть невеличкий твір-опис.

1. Вулиця, на якій я живу. 2. Мій улюблений краєвид. 3. Місце в моєму рідному місті (селі), яке я обов'язково покажу друзям.

- ♦ Чи доводилося вам подорожувати? Чи подобається бувати в нових місцях?
- ♦ Що найбільше подобається оглядати?
- ♦ Як під час подорожей стає в пригоді мова?
- ♦ Поясніть, як розумієте приказку «язик до Києва доведе».

Урок 13

Речення. Різновиди речень за метою висловлення та інтонацією

Питання уроку

- Що називають реченням?
- Чим речення як одиниця синтаксису відрізняється від словосполучення?
- Які ознаки речення?
- Які бувають речення за метою висловлення?
- Як розрізняють речення за інтонацією?

Проведіть гру «**Одним реченням**». Повідомте одним реченням про художній твір, який читаете зараз на уроках української чи зарубіжної літератури або у вільний час. Кожен наступний учасник гри додає своє речення, не повторюючи попередні.

Чому речення визначають як комунікативну одиницю? Чим речення подібне до словосполучення, а чим відрізняється від нього? Нерідко трапляються речення, що складаються з одного слова. Як відрізнити такі речення від окремих слів?

Поняття «речення» не нове для вас. З попередніх років навчання ви знаєте, що речення є **комунікативною одиницею**, оскільки саме за їхньою допомогою ми передаємо думки, тобто спілкуємося. Речення — це основна **одиниця синтаксису**, адже саме в реченні слова реалізують свої значення. Утім, вивчення синтаксису ми розпочали зі словосполучення. Тож порівняймо речення і словосполучення.

Спільними ознаками цих синтаксичних одиниць є те, що обидві складаються зі слів, а також те, що складникам словосполучення і речення властива неоднакова роль: одні слова головні, інші — залежні.

А найістотношою відмінністю між словосполученням і реченням є те, що тільки речення належить до комунікативних одиниць.

Отже, **речення — це основна одиниця спілкування, що є засобом вираження думки. Реченню притаманне інтонаційне завершення.**

Речення складається здебільшого з кількох (чи багатьох) слів, що об'єднуються за граматичними законами. Однією з ознак речення є **порядок слів** — так називають послідовне розташування слів. Українській мові властивий **вільний порядок слів**. Це означає, що слова не мають постійно закріпленої за ними позиції. Порівняйте:

Найціннішою знахідкою з Кирилівської стоянки є два уламки бивня мамонта з орнаментом.

Два уламки бивня мамонта з орнаментом є найціннішою знахідкою з Кирилівської стоянки.

Комунікативний (від лат. *комунікація* — «спілкування») — такий, який стосується спілкування за допомогою мови.

Перечитуючи наведені приклади, ви звернули увагу на те, що порядок слів дає змогу дещо змінювати зміст речення, виокремлювати найважливіші за змістом слова.

Залежно від позиції підмета та присудка в реченні розрізняють *прямий і зворотний порядок слів*. За прямого порядку слів підмет розташований перед присудком:

Сонце заходить, Пташечка тихне,
Гори синіють, Поле німіє

(Т. Шевченко).

У реченнях зі зворотним порядком слів присудок передує підметові:

Радіють люди, що одпочинуть... (Т. Шевченко).

Вільний порядок слів не заперечує сталого розташування окремих мовних елементів. В українській мові прийменник завжди стоїть перед іменником, звичайним є розташування прикметника перед іменником, іменника в ролі додатка — після дієслівного присудка, наприклад: **у книжці, цікава пригода, читати книжку про мандрівки.**

Зворотний порядок слів, так само як і прямий, є нормою української мови.

Зворотний порядок слів лежить в основі інверсії — тропу, який надає образності, виразності висловленню, порівняйте:

**В гаю далекім, в гущавині пишній,
Квіти гранати палкі розцвітають...**

(Леся Українка).

Сформулюйте до тексту 5–7 запитань, які починаються словами *Що? Як? Де? Скільки?* тощо; 3–4 запитання *Чому?*; 1–2 запитання *Навіщо?*
Поставте запитання один одному й вислухайте відповіді.

Термін «речення» в українському мовознавстві вперше вжито 1871 року в граматиці Омеляна Партицького. Проте досліджувати його почали ще за античних часів. Зокрема, давньогрецькі філософи розрізняли речення за метою висловлення, у III столітті до н.е. розпочали вивчати відношення між частинами складного речення: причинові, наслідкові, умовні, єднальні тощо.

Вправа 1

Запишіть поданий текст, розбийте його на речення. Як позначаємо на письмі межі речень?

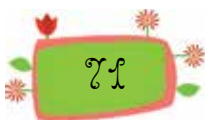
Що знаєте про першу Запорізьку Січ улітку 1556 року Дмитро Вишневецький буде фортецю місце для неї було обрано на острові Мала Хортиця ще й досі в південно-західній частині острова збереглися сліди кам'яних укріплень і рештки валу з цього боку Мала Хортиця відділялась від Великої Хортиці притокою Дніпра з північного заходу укріплення замикалось ровом і насипним валом із прорізом для воріт острів вкривав густий дубовий ліс.

(За Володимиром Голобуцьким.)

Вправа 2

Опишіть за картиною зовнішність Дмитра Вишневецького, використавши подані словосполучення.

Горда постава; зосереджений погляд; тримає лук зі стрілою; розкішно вбраний; козацька зачіска; шабля біля лівого бока.

Тема 2. Словосполучення і речення

Невідомий художник.
Уявний портрет
Дмитра Вишневецького.
Створено в 30–40-і роки
XVIII ст. для галереї князів
Вишневецьких у родинному
палаці (нині селище Вишневець
на Тернопільщині). Праворуч
унизу є напис «Дмитро Корибут
князь Вишневецький, правитель
островів Запорозьких. Обраний
господарем волоським,
посаджений турками на гак і,
з нього трьох башів
убивши, вмер іншими
розстріляний року 1563».

- ◆ Що знаєте про характер та долю цього історичного діяча з народної пісні?

Вправа 3

Випишіть із поданого уривка приклад інверсії. Речення з яким порядком слів — прямим чи зворотним — переважають? Поміркують, з якою метою використано інверсію.

«Коли я говорю мовами людськими й янгольськими, та любові не маю, — то став я як мідь та дзвінка або бубон гудячий!

І коли маю дар пророкувати, і знаю всі таємниці й усе знання, і коли маю всю віру, щоб навіть гори переставляти, та любові не маю, — то я ніщо!

І коли я роздам усі маетки свої, і коли я віддам своє тіло на спалення, та любові не маю, — то пожитку не матиму жодного!

Любов довго терпить, любов милосердствує, не заздрить, любов не величається, не надимається, не поводить нечемно, не шукає тільки свого, не рветься до гніву, не думає лихого, не радіє з неправди, але тішиться правдою, усе зносить, вірить у все, сподівається всього, усе терпить! Ніколи любов не перестає!»

(З Першого Послання до коринтян Святого апостола Павла)

- ◆ А як ви розумієте сутність любові? Доповніть перелік.
Люблю (кого? що?) батьків, сестру, рідне місто, ...
- ◆ Запишіть кілька речень, поясніть, як саме ви відчуваєте любов.
- ◆ Доведіть, що записані висловлення є реченнями.

Важливою характеристикою речення як одиниці спілкування є **мета висловлення**. За цією ознакою речення поділяють на три типи: **розповідні, питальні, спонукальні**.

Розповідні речення — це речення, у яких інформують про факт дійсності, подію, явище. Наприклад:

Любов виникає з любові (Г. Сковорода).

Питальними називають речення, у яких подане питання. Наприклад:
Куди поїдете відпочивати?

Хіба не любов усе єднає, будує, творить, подібно до того, як ворожість руйнує? (Г. Сковорода).

Основними граматичними засобами оформлення питальності речень є такі:

◆ **питальна інтонація** — підвищення тону на слові чи групі слів, з якими пов'язаний зміст питання: **За що ж ти караєш її, молоду?** (Т. Шевченко).

Порівняйте: *За що ж ти караєш її, молоду?*
За що ж ти караєш її, молоду?

◆ **порядок слів у реченні** — здебільшого, на початку речення стоять слова, з якими пов'язане питання: **Це що? Метелиця мете?**

◆ **питальні слова** — питальні частки, прислівники, займенники:

Чи винна голубка, що голуба любить? (Т. Шевченко).

*Так **невже** ж ця історія вмерла*
Й на могилах твоїх полягла? (Є. Маланюк).

У кінці питальних речень ставимо знак питання.

Спонукальні речення виражають волевиявлення мовця. У них передано наказ, прохання, пораду, застереження, протест, бажання, згоду, дозвіл, заклик до дії. Наприклад: **Люби ближнього свого, як самого себе** (Євангеліє від Матвія).

Грамматичними засобами оформлення спонукування є спонукальна інтонація, присудок у формі наказового способу дієслова, спонукальні частки **хай, нехай, нумо, коли б, якби, та** тощо.

За **інтонаційним оформленням** усі речення поділяють, як ви знаєте, на **окличні** і **неокличні**, порівняйте: **Земле чужая, яка ж бо ти рідна для мене!** (Леся Українка).

Десь на дні мого серця
Заплела дивну казку любов (П. Тичина).

У кінці окличних речень ставимо знак оклику. Зверніть увагу, що окличним може бути будь-яке речення — і розповідне, і питальне, і спонукальне.

Узагальніть відомості про типи речень за метою висловлення, заповнивши в зошиті таблицю.

ТИПИ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЕННЯ

Тип речення	Про що йдеться	Грамматичні засоби	Приклад
Розповідне	Повідомлення про факт		
Питальне		Порядок слів, питальні частки <i>чи, хіба, невже</i>	
Спонукальне			

Тема 2. Словосполучення і речення

Вправа 4

За кожною етикетною ситуацією складіть 3–5 речень, різних за метою висловлення. Розіграйте відповідні діалоги.

1

2

Вправа 5

Складіть спонукальні речення з поданими дієслівними присудками, уживши їх у визначених формах.

1-а особа множини наказового способу: ходити, бути, дбати, берегти, вірити, любити.

2-а особа множини наказового способу: бути, вірити, висловити, допомогти, дати, поквартитися.

Вправа 6

Прочитайте вірш Лесі Українки. Які думки та почуття втілено в ньому? Як образності вірша прислужилися засоби синтаксису?

Земля! Земля!

Земле чужая, яка ж бо ти рідна для мене!
Мати-землице, рятуй свою бідну дитину!
Зрадило море мене, за любов заплатило знуцанням.
Чуєш? і досі радіють з жарту лихого чайки.
Що ж се? я бачу — і ти постраждала від зради?
Пишна земля візантійська, наче вдова в простих шатах,
в тяжкім покрові снігів тихо сумує, бо сонце,
сонце кохане її — полюбило сперечницю-хмару...
Мати-землице, потішся! Нехай там зрадливого друга
звabila інша на час, — діти з тобою zostались,
лихо, і зрада, і горе — все їх зближає до тебе,
а як доповниться чаша — вернуться в надра твої.
Щастя такого не має мати-людина ніколи.
Ти щасливіша над всіх. Земле, радій і цвіти!

- ♦ Випишіть з вірша приклади речень, різних за метою висловлення та інтонацією.
- ♦ Пригадайте з уроків літератури, який художній засіб називають риторичним запитанням.
- ♦ Яка роль риторичних запитань та окликів у наведеному творі?
- ♦ Випишіть з твору приклади інверсії.

Резюме

- ♦ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ♦ Яка інформація про речення видається вам найважливішою для щоденного користування мовою?

Вправа 7

Перебудуйте подані розповідні речення на кілька питальних, використавши різні граматичні засоби.

1. Любити — це знаходити в щасті іншого своє власне (Г. Лейбніц, німецький учений-енциклопедист). 2. Не можна любити ні того, кого ти боїшся, ні того, хто тебе боїться (Цицерон, давньоримський філософ).

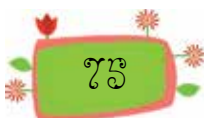

Вправа 8

Запишіть слова без дужок.

1) (пів)Африки; 2) (пів)огірка; 3) (пів)відра; 4) (пів)Європи;
5) (пів)яблука; 6) (пів)їдальні; 7) (пів)Азії; 8) (полу)день; 9) (пів)ясе-
на; 10) (пів)місяць; 11) (пів)яблука; 12) (пів)Одеси; 13) (пів)Дністра;
14) (пів)ялинки; 15) (пів)України; 16) (пів)машини; 17) (полу)кіпок;
18) (пів)уроку; 19) (пів)аркуша; 20) (пів)книги; 21) (пів)Полтави;
22) (пів)острів; 23) (полу)мисок; 24) (пів)століття.

- ♦ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.

Урок 14

Двоскладне речення. Головні та другорядні члени речення

Питання уроку

- Як відрізняються словосполучення та речення за структурою?
- Що називають граматичною основою речення?
- Який член речення називають підметом?
- Який член речення називають присудком?
- Які бувають речення за складом граматичної основи?
- На підставі чого речення характеризують як просте чи складне?

Проведіть гру «**Перетвори на речення**». Запишіть на дошці 10–20 словосполучень, які стосуються одного зі шкільних уроків, наприклад, уроку хімії: *розповідає про будову молекули, модель молекули води, два атоми Гідрогену, прозора рідина без запаху* тощо. Позмагайтеся, хто швидше впродовж хвилини «перетворить» ці словосполучення на речення.

Поясніть, унаслідок чого відбулося «перетворення» словосполучень на речення. Які відмінності у структурі словосполучення і речення?

Ви, безперечно, пам'ятаєте, що визначальною ознакою речення, на відміну від словосполучення, є наявність **граматичної основи**, яку ще називають **головними членами речення**. Залежно від складу граматичної основи речення поділяють на **односкладні** (один головний член) і **двоскладні** (два головні члени). Якщо в реченні є одна граматична основа, то таке речення називають **простим**, якщо дві та більше — **складним**.

Головні члени двоскладного речення — це **підмет** і **присудок**. Графічно підмет позначаємо однією лінією, присудок — двома лініями, порівняйте:

Весна пливе під парусом акацій,
Зима пливе під парусом снігів. (Л. Костенко).

Підмет — це головний член речення, що означає виконавця дії або предмет, про який ідеться в реченні. Підмет відповідає на запитання **хто? що?**.
Наприклад:

Я на вбогім сумнім перелозі
Буду сіять барвисті квітки... (Леся Українка).

Була весна весела, щедра, мила... (Леся Українка).

Зверніть увагу, що поняття «предмет» у визначенні підмета треба розуміти досить широко. Це може бути й абстрактне поняття (**Радість сповнила її серце**), й опредметнена ознака (**Нове — це добре забуте старе**), й узагальнена дія, виражена інфінітивом (**Життя прожити — не поле перейти**).

Тож ідеться про слово в реченні, до якого від присудка ставимо запитання називного відмінка — **хто? що?**. Підмет може бути виражений як одним словом, так і сполукою слів, про що довідається наступного уроку.

Присудок — це головний член двоскладного речення, що означає дію, стан або ознаку, які пов'язують у реченні з виконавцем дії або носієм стану, названих підметом. Присудок відповідає на запитання **що робить підмет? яким він є (був, буде)? ким (чим) він є (був, буде)?**.

Заступила чорна хмара та білу хмару (Т. Шевченко).

Обличчя зоставалось спокійним та сумовитим (М. Коцюбинський).

За способом вираження присудки поділяють на **дієслівні** та **іменні**, за будовою — на **прості** та **складені**, що докладно опрацюємо на наступних уроках.

Перечитайте розповідь про головні члени речення, позначте відому інформацію (В), а нову — (Н).

Що нового про граматичну основу речення довідалися з тексту? Відповідаючи, наводьте свої приклади.

Вправа 1

Переписіть, підкресліть у реченнях граматичну основу.

1. З-поміж покручених лоз, капусти й фініків сяють до мене очі. 2. Сонце бродить серед інкрустації тіней. 3. Знов вічність одбиває п'ятнадцять хвилин. 4. Чорні тіні од барок густо засипали берег. 5. Далекий острів заліг хмарою в небі. 6. Сонце часом просуває своє проміння крізь дощ.

(Із творів Михайла Коцюбинського)

- ♦ Чому подані речення є простими?

Вправа 2

Визначте (*усно*) граматичну основу в кожному реченні. Чи завжди головні члени виражені одним словом? Запишіть речення, у яких ужито підмет або присудок, виражений кількома словами.

Мешканці ставу не знали лиха. Хижих риб у їхній водоймі не водилося, а про таку небезпеку, як рибалки, ніхто ніколи навіть і не чув. Тільки стара черепаха любила бубоніти, гойдаючись на широкому листку латаття: «Моя прабабця розповідала, що вся родина її чоловіка втрапила колись у королівські сіті. Стережіться, карасики й краснопірки, сіток, ятерів і вудок». Одного дня черепаха пригадувала минуле, гойдаючись на листку. Раптом побачила, що берегом походжають двоє хлопчаків. Знайшовши зручний виступ на березі, вони закинули вудки. Черепаха пірнула й, причаївшись у стеблах лілей, почала спостерігати, хто з риб'ячої дрібноти втрапить на гачок. «Попереджати про небезпеку вже пізно, — думала Черепаха, — було б раніше зважати на мої повчання».

- ♦ Як ви міркували, визначаючи підмет і присудок?
- ♦ Чи легко знайти приклади, у яких головний член речення виражений сполукою слів?

Тема 2. Словосполучення і речення

Вправа 3

Випишіть речення з однорідними підметами та присудками, підкресліть у кожному граматичну основу.

Коли Миколі Лисенку минуло вісім років, він познайомився зі своїм троюрідним братом Михайлом Старицьким. Микола й Михайло з першої ж хвилини відчули взаємну приязнь і розуміння один одного. Чого тільки не пережили разом брати в дитинстві! Потайки, мов чіпкі мавпи, вилазили на височенні дерева. На Івана Купайла разом із сільськими дітьми стрибали через вогонь. Сховавшись у човні посеред високого очерету, підглядали, як бавляться біля води сільські хлопці й дівчата. Кожен із братів вибрав собі красуню із сільських дівчат, і обидва на святах намагались опинитися ближче до своєї обраниці. А дівчина, взявшись за руки з ковалем, навіть гадки не мала про те, що закоханий хлопчик із палаючими щоками та завмерлим серцем спостерігає за нею з-за куців і милується тим, як вона стрибає через вогонь, побрязкуючи червоним намистом, і весело верещить од жаху й радості. Якось за красунею стрибнув і Микола, та ледве не обгорів! Але був щасливий і довго про те згадував.

Любили друзі мріяти про майбутнє, лежачи в степу, під зоряним небом, коли ковила нахиляється й затуляє обличчя, а місяць крізь примружені очі малює дивовижні картини.

(За Ніною Королюк)

Вправа 4

Побудуйте речення, дібравши однорідні присудки.

1. Справжній друг підтримає, 2. Зі щирим приятелем ділимося враженнями про фільм, 3. Вірний товариш не зрадить,

Для приятеля нового не пускайся старого.

Українське прислів'я

Вправа 5

Перепишіть. Підкресліть у поданих реченнях підмети.

1. Небо вкрили важкі хмари. 2. Дуби скинули листя. 3. Лелеки повернулися в рідні краї. 4. Гори огорнули тумани. 5. Сади віддають плоди. 6. Луки залили дощі.

♦ Чому, визначаючи підмет, потрібно ставити двоє запитань (хто? що?)?

Чи знаєте ви, що терміни «підмет» і «присудок» уживають в українському мовознавстві від 1862 р.? Запровадив їх учитель Львівської гімназії, автор підручника граматики Михайло Осадца.

Вправа 6

Випишіть із тексту по одному прикладу зазначених речень:

- 1) двоскладне з підметом, вираженим іменником;
- 2) двоскладне з підметом, вираженим особовим займенником;
- 3) двоскладне з присудком, вираженим прикметником;
- 4) односкладне;
- 5) двоскладне з однорідними присудками;
- 6) складне.

— Добридень, — сказав Лис.
— Хто ти? — спитав Маленький принц. — Ти такий гарний...
— Я — лис, — відповів той.
— Пограйся зі мною, — попросив Маленький принц. — Мені так сумно...
— Я не можу з тобою гратися, — відказав Лис. — Я не приручений.
— О, вибач, — мовив Маленький принц. І, подумавши, додав:
— А що означає «приручити»?
— Це давно забуте поняття, — відповів Лис. — Воно означає прихилити до себе...

— Прихилити до себе?

— Так, — відповів Лис. — Ти для мене поки що тільки маленький хлопчик, такий самий, як сто тисяч інших. І ти мені не потрібен. І я тобі теж не потрібен. Я для тебе тільки лис, такий самий, як сто тисяч інших лисів. Але якщо ти мене приручиш, ми станемо потрібні один одному. Ти будеш для мене єдиний у цілому світі. І я буду для тебе єдиний у цілому світі...

— Я вже трохи розумію, — озвався Маленький принц.

— Моє життя дуже одноманітне, — зітхнув Лис. — Я полюю на курей, а люди полюють на мене. Усі кури однакові. І люди всі однакові. І мені трохи нудно. Але якщо ти мене приручиш, моє життя буде ніби сонцем осяяне. Я знатиму твою ходу і розрізнятиму її серед усіх інших. Почувши чийсь кроки, я ховаюся в нору. Твоя ж хода, як музика, викличе мене з нори. А потім — дивись! Бачиш, он там, на полях, досягає пшениця? Я не їм хліба. Мені зерно ні до чого. Пшеничні лани не валять мене. І це сумно! Але в тебе волосся наче золоте. І це буде чудово, якщо ти мене приручиш! Золоті хліби нагадуватимуть мені тебе. І я полюблю шелест колосся під подихом вітру...

Лис замовк і довго дивився на Маленького принца.

— Будь ласка... приручи мене! — попросив він знову.

— Я б з радістю, — відповів Маленький принц, — але в мене мало часу. Мені ще треба знайти друзів і пізнати багато всяких речей.

— Пізнати можна тільки те, що приручиш, — сказав Лис. — У людей вже немає часу щось пізнавати. Вони купують готові речі у торговців. Але ж немає таких торговців, що продавали б друзів, і тому люди не мають друзів. Як хочеш мати друга — приручи мене!

*(Антуан де Сент-Екзюпері, «Маленький принц»;
переклад із французької Анатолія Перепаді)*

Кадр із мультфільму «Маленький принц» (2015 р., Франція).

Тема 2. Словосполучення і речення

- ♦ Як ви розумієте слова Лиса «Як хочеш мати друга – приручи мене»?
- ♦ Чому твір А. де Сент-Екзюпері називають казкою для дорослих?

Вправа 7

Опишіть картину кількома реченнями, використавши подані граматичні основи.

Дві дівчини ворожили; одна з них тримає; друга приглядається; обидві усміхнені; подруги намагаються вгадати; обидві сподіваються.

Микола Пимоненко. «Різдвяні ворожіння» (1888 р.).

Картина зберігається в Національному художньому музеї України.

На полотні зображено сцену ворожіння на воску.

Дівчата вилили розплавлений віск у воду, і, вийнявши захололий шматок, розглядають його химерні форми, намагаючись розгадати за тінню на стіні свою майбутню долю.

Резюме

- ♦ Перечитайте питання на початку параграфу і дайте на них відповідь.
- ♦ Чи трапляються речення без граматичної основи?
- ♦ Навіщо вміти визначати головні члени речення?

Вправа 6

Прочитайте міркування видатного українського філософа Григорія Сковороди про дружбу. Поясніть, як ви розумієте подані висловлення. Які вважаєте слушними?

Олександр Сомов.
Портрет Г. С. Сковороди
(векторна графіка).

Подібно до того, як купці вживають застережних заходів, щоб під виглядом хороших не купити поганих і зіпсованих товарів, так і нам треба найретельніше дбати про те, щоб, обираючи друзів, цю найліпшу окрасу життя, більше того — неоціненний скарб, по недбальству не натрапити на щось підроблене і несправжнє, що називається підлесником, і не одержати, за прислів'ям, замість чистого золота... підробку з міді або замість скарбів — вугілля.

Перша відмінна ознака підлесника — мінливість і непостійність: він не може довго йти за тим самим і триматись того самого правила, але, подібно до мавпи, наслідує інших доти, доки не одержить того, чого домагався.

...І справді, для повної та істинної дружби, яка єдина найбільше зм'якшує прикроці життя і навіть оживляє людей, потрібна не лише прекрасна доброчесність

і подібність не самих тільки душ, але й занять. І саме з цієї причини справжніми моїми друзями багато хто не може бути, бо вони не вивчали наук або ж якщо і вивчали, то такі науки, які чужі моїм розумовим нахилам, хоч у всьому іншому вони й подібні до мене.

Подібно до того, як музичний інструмент, якщо ми його слухаємо здалеку, здається для нашого слуху приємнішим, так бесіда з відсутнім другом звичайно буває набагато приємнішою, ніж із присутнім.

- ◆ Сформулюйте та запишіть кілька порад за міркуваннями Г. Сковороди. Підкресліть у кожному з цих речень граматичну основу.

Вправа 7

Запишіть слова, уставте замість крапок літери *е* чи *и*.

- 1) напор..стий; 2) схов..ще; 3) свіч..чка; 4) погодж..ний; 5) ситц..вий;
- 6) вогн..ще; 7) трав..чка; 8) він..чок; 9) хвост..чок; 10) мам..на; 11) коз..ня;
- 12) крас..нь; 13) плет..во; 14) мар..во; 15) вул..чка; 16) пташ..ня;
- 17) світл..ця; 18) Петр..нко; 19) п'ят..ро; 20) миш..ня; 21) скош..ний;
- 22) моркв..на; 23) буряч..ння; 24) визнач..ння.

- ◆ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.

Урок 15

Підмет як головний член речення

Питання уроку

- Чим може бути виражений підмет?
- Які типові помилки у визначенні підмета?
- Який підмет називають складеним?
- Як узгоджуються підмет із присудком?

Проведіть гру «**Можливі варіанти**». Які з поданих речень мають варіанти вживання присудка, а в яких можлива лише одна форма?

- ◆ Какаду (стрибав/стрибало) з гілки на гілку.
- ◆ Авокадо (достигав/достигало) під тропічним сонцем.
- ◆ Батько з сином (прямував/прямували) вулицею.
- ◆ П'ятеро гостей (прийшли/прийшло) з квітами.
- ◆ ООН (працювала/працювало) кілька годин без перерви.
- ◆ Багато людей (не змогли/не змогло) потрапити на стадіон.
- ◆ Місто Київ (зустрів/зустріло) співом дзвонів.

■ Що з чим узгоджується в реченні — підмет із присудком чи присудок з підметом? У чому саме узгоджуються підмет із присудком? Які труднощі в узгодженні підмета з присудком?

Уже йшлося про те, що **підмет** — це головний член двоскладного речення, що називає предмет, ознаку якого виражає присудок. Підмет відповідає на запитання **хто? що?**, він означає виконавця дії або носія стану.

За способом вираження підмет буває **простим** і **складеним**.

Простий підмет виражений **одним словом** — іменником у формі називного відмінка чи словом іншої частини мови, ужитим зі значенням іменника.

СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ ПРОСТОГО ПІДМЕТА

іменник	<i>Так минали дні мого <i>intermezzo</i> серед безлюддя, тиші й чистоти (М. Коцюбинський).</i>
займенник	<i>І благословен я був між золотим сонцем і зеленою землею (М. Коцюбинський).</i>
прикметник	<i>На світі вже давно ведеться, що нижчий перед вищим гнеться... (Л. Глібов).</i>
дієприкметник	<i>Поранений розплющив очі.</i>
числівник	<i>А двоє стояли перед собором, розглядали при місяці споруду (О. Гончар).</i>
вигук	<i>Гучне «Слава!» котилося над Хрещатиком.</i>
інфінітив	<i>Навчатися — цікаве заняття.</i>

Складений підмет виражений **словосполученням**.

СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ СКЛАДЕНОГО ПІДМЕТА

◆ кількісний числівник (означено-кількісний та неозначено-кількісний) — два, п'ятнадцять, багато, мало, чимало, кілька — та іменник	<u>Дві хмароньки</u> пливли кудись в убранні золотім (Олександр Олесь).
◆ іменник та слово з кількісним значенням на зразок трохи, скільки, стільки, решта, частина	<u>Скільки днів</u> пролетіло над нами (В. Сосюра).
◆ іменник у Н. в., що в реченні має значення обмеження, та іменник у Р. в.	<u>Край неба жеврів</u> рожевим вогнем.
◆ іменник або займенник у Н. в. та іменник в Ор. в. з прийменником з/із зі значенням спільності	<u>Батько із сином</u> прямували вулицею.
◆ займенник або числівник із прийменником з/із та іменник (займенник) у Р. в. зі значенням вибіркової на зразок двоє з нас, хтось із хлопців, деякі з солдатів	<u>Нехай хтось із вас</u> розповість.
◆ складена власна назва	<u>Посеред неба гнеться на південь Чумацький Шлях.</u>
◆ назва твору, цитата чи уривок	<u>«Обніміться ж брати мої, молю вас, благаю!» — ось Шевченків заповіт.</u>

Специфічним способом вираження складеного підмета є словосполучення, усі компоненти якого вжито у формах непрямих відмінків. Такий підмет складається з іменника у формі родового відмінка та числівника в родовому чи знахідному відмінку з прийменниками **по, до, понад, близько**:

Понад п'ятдесят школярів узяло участь в олімпіаді.

Складений підмет може бути виражений фразеологізмом:

Прийшли й бували в бувальцях.

Присудок узгоджується з підметом у тих граматичних значеннях, які є для них спільними. Це може бути:

◆ **рід (Дитя бавилося. Листок став зеленим. Книжка виявилася цікавою.);**

◆ **число (Вітер гуляє. Вітри гуляють.);**

◆ **особа (Я чекаю. Ти чекаєш. Він чекає.).**

Помилки в узгодженні присудка з підметом бувають тоді, коли непросто визначити рід або число іменника в ролі підмета або коли підмет є складеним. Зокрема, трапляються помилки, пов'язані з незнанням мовцями складних випадків визначення роду іменників іншомовного походження (**кумедний какаду, набридлива цеце, давня гінді**) та аббревіатур (**авторитетна ООН, престижний ВНЗ**).

Зауважте!

Якщо підмет виражений іменником чоловічого роду, що означає професію й у реченні стосується особи жіночої статі, то присудок може вживатися у формі як чоловічого, так і жіночого роду: **Директор (Антоніна Мудра) наказав. Директор (Антоніна Мудра) наказала.**

Щоправда, в офіційно-діловому стилі переважають форми чоловічого роду.

Типовими є помилки у виборі форм числа присудка тоді, коли складений підмет виражений сполученням означено-кількісного числівника, неозначено-кількісного числівника (**багато, мало, кілька**), кількісного іменника (**більшість, решта, частина**) з іменником у формі родового відмінка множини. Присудок у таких реченнях може мати форму однини і множини:

П'ятеро гостей прийшли. П'ятеро гостей прийшло.

Зверніть увагу на такі закономірності:

1. Якщо важливою є кількість виконавців дії, присудок уживаємо в однині:

Сто шістдесят делегатів узяло участь у нараді.

Коли важливішим є, хто ці виконавці, присудок уживаємо в множині:

Семеро артистів підготували чудову програму.

2. Якщо присудок означає дію істот, то він має форму множини:

Кілька юнаків носили цеглу.

Якщо виконавцем дії є неістота, присудок уживаємо в однині:

Кілька дерев росло поблизу.

3. Якщо присудок ужитий перед підметом, то він має форму однини, якщо після підмета — множини:

Приїхало до табору три інструктори.

Три інструктори приїхали до табору.

4. Якщо складений підмет означає часовий відрізок (вік людини, кількість років, годин тощо), то присудок ставимо в однині:

Минуло сім років. Йому виповниться чотирнадцять років.

5. Якщо у складі підмета є неозначено-кількісний числівник (**багато, мало, чимало** та ін.), то присудок здебільшого має форму однини:

Багато людей так і не змогло потрапити на стадіон.

6. Якщо підмет виражений сполученням іменника в називному відмінку та іменника в орудному відмінку з прийменником **з**, то присудок уживаємо в множині:

Наталка з Марічкою встигли на виставу.

Присудок, ужитий у таких реченнях в однині, означає, що підмет простий, виражений іменником в називному відмінку, а іменник в орудному відмінку із займенником є додатком. Порівняйте:

Батько із сином прийшов за кілька хвилин до початку і

Батько прийшов із сином за кілька хвилин до початку.

Поділіть текст на частини, сформулюйте питальним реченням, про що йдеться в кожній. Стисло перекажіть.

Дайте відповіді на запитання: 1. Який підмет називають простим, а який — складеним? 2. Чим може бути виражений простий підмет? 3. Які форми вираження складеного підмета?

Доберіть свої приклади до складних випадків узгодження присудка з підметом.

Вправа 1

Визначте підмети в поданих реченнях.

1. Двоє діток бавилося на підлозі. 2. Тарас зайшов до однокласника із Сашком. 3. Берези весело кучерявилися з бузком. 4. Ніхто з них не збирався вибачатися. 5. Джованні Боккаччо — автор славнозвісного «Декамерону». 6. «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» Іллі Рєпіна — яскравий зразок історичного живопису.

★ У яких реченнях ужито простий підмет?

Вправа 2

Запишіть речення, визначте в кожному граматичну основу. Чи всі вони мають підмет? Чим виражений підмет?

1. Навчатися — найскладніша праця. 2. Багатьом бракує вміння навчатися. 3. Подорожувати — завжди цікаво. 4. Нам завжди цікаво подорожувати.

Коментар до вправи

Певні труднощі становить розмежування двоскладних речень з підметом у формі інфінітива і присудком, вираженим прислівником, та односкладних, у яких головним членом є прислівник із залежним від нього інфінітивом. Порівняйте: **Співати — завжди приємно. Нам завжди приємно співати.**

У першому реченні інфінітивний підмет стоїть на початку, від прислівникового присудка його відокремлює пауза, тому це двоскладне речення. У другому реченні інфінітив стоїть наприкінці й перед ним немає паузи, тому це односкладне речення.

Вправа 3

Попрацюйте з таблицею в зошиті. Розподіліть речення між колонками залежно від способу вираження в них підмета.

РІЗНОВИДИ ПІДМЕТІВ ЗА СПОСОБОМ ВИРАЖЕННЯ

Простий підмет	Складений підмет

1. Багато вітрів прошуміло над головою. 2. У житті є не тільки «хочу». 3. Із п'ять хлопців мостилося коло столу з книжками. 4. Лиш боротись — значить жити. 5. І знову «слава» покотилося вулицями. 6. Майже три роки минуло відтоді. 7. Добре вчитися — вміння, що формується з роками. 8. Двоє приятелів стояли осторонь. 9. «Гуси-лебеді летять» — повість Михайла Стельмаха. 10. Розкішні крислаті кущі з буйною лозою вкривали подвір'я. 11. Один у полі не воїн. 12. На стадіоні зібралось багато людей.

Чи знаєте ви, що сучасна теорія речення значно складніша від тієї, окремі положення якої ви опрацьовуєте на уроках? Зокрема, у шкільній граматиці спонукальні речення зі звертанням характеризовано як односкладні, у яких немає підмета: **Полий, Оленко, квіти!** У теоретичній граматиці такі речення є двоскладними з підметом у формі кличного відмінка.

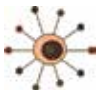
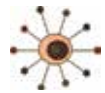

Тема 2. Словосполучення і речення

Ілля Рєпін. «Запорожці», або «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» (1880–1891 рр.).

Цей твір — чи не найзнаменитіша картина, присвячена історії українського козацтва. На полотні досить ретельно зображені деталі козацького вбрання та зброї козаків. Ілля Рєпін кілька разів звертався до проблеми запорозької історії, залишив два варіанти картини «Запорожці пишуть листа турецькому султанові». Один з них зберігається в Державному російському музеї в Санкт-Петербурзі, а інший — у Харківському художньому музеї.

Вправа 4

Які відмінності між картинами ви помітили? Складіть за репродукціями картин 6 речень з підметами, вираженими різними способами. Речення запишіть, підкресліть у кожному граматичні основи.

Вправа 5

Запишіть речення, вибравши потрібну форму присудка.

1. Сто двадцять п'ять випускників (отримало, отримали) дипломи.
2. Мирослава з Катрею (поспішала, поспішали) на співбесіду.
3. Двадцять чотири учні (зареєструвалося, зареєструвалися) для участі в конкурсі.
4. Більшість восьмикласників (здодала, здолало, здолали) випробування відбіркового туру.
5. Десять років (минули, минуло) відтоді.
6. Багато дерев (всохло, всохли).

Резюме

- ◆ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ◆ Навіщо вміти визначати підмет і присудок?
- ◆ Які відомості про підмет важливі для щоденного користування мовою?
- ◆ Схарактеризуйте особливості підмета за схемою.

ПІДМЕТ ЯК ГОЛОВНИЙ ЧЛЕН РЕЧЕННЯ

простий

↓
виражений одним словом, а саме:

- ◆ іменником;
- ◆ займенником;
- ◆ прикметником чи дієприкметником, ужитим у ролі іменника;
- ◆ числівником;
- ◆ вигуком;
- ◆ інфінітивом

складений

↓
виражений словосполученням, компонентами якого можуть бути:

- ◆ кількісний числівник (означено-кількісний чи неозначено-кількісний) та іменник;
- ◆ іменник та слово з кількісним значенням (**трохи, скільки, стільки, решта, частина** тощо);
- ◆ іменник у Н. в., що в реченні має значення обмеження, та іменник у Р. в.;
- ◆ іменник або займенник у Н. в. та іменник в Ор. в. зі значенням спільності;
- ◆ займенник або числівник із прийменником **із** та іменник (займенник) у Р. в. зі значенням вибірковості (**двоє з нас, хтось із хлопців**);
- ◆ складена власна назва;
- ◆ назва твору, цитата чи уривок;
- ◆ фразеологізм

Якщо хочеш, щоб люди йшли за тобою, йди за ними.

Китайська мудрість

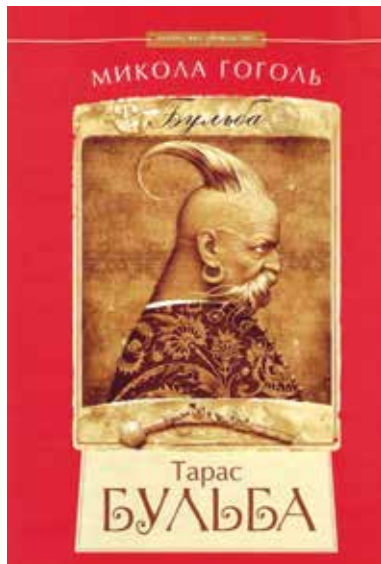
Тема 2. Словосполучення і речення

Вправа 6

Перепишіть текст, зніміть скісні риси та вставте замість крапок пропущені літери. Підкресліть підмети.

Бульба повів с..нів своїх до світлиці, звідк.. проворно вибігли дві вродливі найм..чки у ч..рвоному намисті...

Світлицю було вбрано за звичаєм тих часів, про які ж..ві згадки zostалися тільки в піснях та народних думках. Усе було чисте, вимащ..не кол..оровою глиною. По стінах — шаблі, нагаї, сільця на птицю, не/води й мушкети, хитро опрavl..ний ріжок на порох, золота вуздечка на коня і пута зі срібними бляшками. Вікна у світлиці були маленькі, з круглими т..мнaвими шибками, які т..пер можна зустріти хіба в старо/давніх ц..рквах і крізь які інакше й не/дивилися, як тільки.. підваж..вши насувну шибку. Вікна й двері були в ч..рвоних обводах. На полицях по кутках стояли глеки, сулії, пляшки з з..леного й син..ого скла, сріблом биті кел..хи, золочені чарки всілякої роботи — венецької, турецької, черкеської, що завітали до Бульб..ної світлиці різними шляхами, через треті й ч..тверті руки, як то зазвичай бувало в ті лицарські часи. Б..р..стові ш..рокі лави по/під стінами всієї світлиці; в..л..чезний стіл під образами на покуті; широка піч із запічками, карунками й пр..скалками з барвистих кахлів — усе це було добре знайоме нашим двом лицарям, які що/року пр..ходили до/дому на вакації.

(Микола Гоголь, «Тарас Бульба»;

переклад з російської Максима Рильського)

- ◆ Речення з якими підметами за способом вираження вжито в тексті?
- ◆ Розберіть за будовою підкреслені слова.

Вправа 7

Запишіть слова, уставте замість крапок пропущені літери.

1) ро..бити; 2) ро..чинити; 3) ро..казати; 4) ро..питати; 5) ро..єднати; 6) ро..шити; 7) ві..сканувати; 8) ві..їхати; 9) ві..чинити; 10) ві..рвати; 11) ві..слати; 12) ві..танути; 13) бе..язикий; 14) бе..ініціативний; 15) ро..грати; 16) ро..молоти; 17) ро..рвати; 18) ві..брати; 19) ві..летіти; 20) бе..ідейний; 21) бе..іменний; 22) ро..чаруватися; 23) ро..ступитися; 24) бе..захисний.

- ◆ Яким орфограмам присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цими орфограмами.

Урок 16

Присудок ЯК ГОЛОВНИЙ ЧЛЕН РЕЧЕННЯ

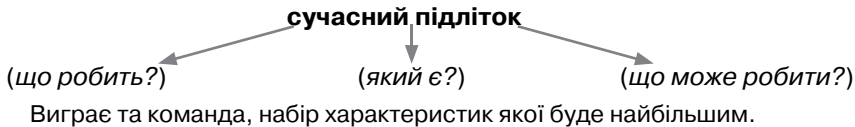

Питання уроку

- Які типові помилки у визначенні присудка?
- Чим може бути виражений присудок?
- Який присудок називають дієслівним складеним?
- Яка структура іменного складеного присудка?

Проведіть гру «Герой нашого часу». Доберіть упродовж хвилини якомога більше характеристик до узагальненого портрета вашого однолітка, зваживши на одну з трьох моделей (моделі розподіліть між командами).

- Який член речення називає дію, стан, істотну ознаку підмета?
Чи лише дієсловом може бути виражений присудок?
Зі скількох слів може складатися присудок?

Присудок — це головний член двоскладного речення, що називає дію, стан або ознаку підмета. Відповідає на запитання **що робить підмет? яким він є (був, буде)? ким (чим) він є (був, буде)?**

За морфологічним вираженням присудки поділяють на **дієслівні** та **іменні**, за будовою — на **прості** та **складені**.

Дієслівний простий присудок характеризує дію, стан, ознаку підмета. Він може бути виражений різними формами особових дієслів та інфінітивом. Порівняйте: **Внизу під нами чорніє море. Нехай вона приготує каву! Коли б зійшло гаряче сонце! Усі майструвати, а він ламати.**

Зауважте! Дієслівним простим є присудок, виражений складеною формою майбутнього часу: *Вона буде співати.*

Складений присудок має два компоненти: допоміжне дієслово чи дієслівну зв'язку та інфінітив або іменну частину.

Вона почала читати. Він буде лікарем.

Відповідно до форми вираження другого компонента розрізняють **дієслівний складений** та **іменний складений** присудки.

У складених присудках допоміжні дієслова та дієслівні зв'язки не виражають своїх значень, але передають усі властиві дієслівному присудку граматичні значення: спосіб, час, особу. Іменна частина та інфінітив виражають основне значення присудка.

Дієслівний складений присудок складається з допоміжного особового дієслова й інфінітива: **Я хочу співати. Я починаю діяти.**

У ролі допоміжного компонента можуть бути лише певні дієслова, а саме:

- ♦ фазові, тобто такі, що вказують на фазу дії — початок, продовження, завершення; це дієслова **починати, братися, стати, заходжуватися, продовжуватися, переставати, завершувати** й подібні:

Студентка почала відповідати. Учні перестали слухати.

- ♦ дієслова зі значенням волевиявлення: **мати, мусити, могли, намагатися, сміти, хотіти** й подібні:

Вона мусила дописати реферат. Він хотів спати. Роль допоміжного компонента в дієслівному складеному присудку можуть виконувати ще й деякі прикметники та дієприкметники, зокрема: **повинен, здатний, схильний, спроможний, рад, ладен, зобов'язаний, змушений**, а також усталені сполуки на зразок **у змозі, не в силі, мати право, мати змогу, мати намір, мати можливість: Ви повинні там побувати. Ми мали намір відвідати столицю.**

Зверніть увагу!

Не кожне сполучення особового дієслова з інфінітивом є дієслівним складеним присудком. Зокрема, не становлять єдиного присудка сполучення з інфінітивом особових дієслів, що означають рух: **Я піду купатися**.

Особове дієслово тут не допоміжне, а повнозначне, що виконує роль простого присудка, а інфінітив є обставиною: **піду (куди? навіщо?) купатися**.

Не становлять єдиного присудка також сполучення інфінітива з дієсловоми мовлення, спонування: **Я попросив його (про що?) прийти. Вона змусила його (до чого?) вибачитися**. Інфінітив у цих реченнях означає дію, яку виконує не підмет, а той, на кого спрямоване його волевиявлення, інфінітив виконує тут роль додатка.

Те саме стосується речень з особовими формами дієслова **любити**. Порівняйте: **Він любить (що?) подорожувати. (Він любить подорожі). Вона любить читати. (Вона любить читання).**

Іменний складений присудок утворений з дієслівної зв'язки та основної іменної частини: Її мама була лікарем. Він вважався ощадливим.

МОРФОЛОГІЧНЕ ВИРАЖЕННЯ ІМЕННОЇ ЧАСТИНИ

іменник	Вона <u>була піаністкою</u>.
прикметник	Вулиця <u>була порожня</u>.
займенник	Неначе сонце <u>засіяло, неначе все на світі <u>стало моє</u></u> (Т. Шевченко).
числівник	У рейтингу вона <u>була п'ятою</u>.
дієприкметник	Кімнати <u>були прибрані</u>.
фразеологізм	Він <u>був майстром на всі руки</u>.

Роль зв'язок виконують дієслова **бути, становити, являти собою**, рідше ними бувають дієслова **ставати, залишатися, робитися, називатися, вважатися, доводитися**. Досить часто у формах теперішнього часу дієслівну зв'язку **бути** пропускають: **Мова — душа народу**. На місці пропущеної зв'язки здебільшого ставлять тире, про що ви дізнаєтеся докладніше на наступному уроці.

Виокремлюють ще так званий **подвійний присудок**, який складається ніби одночасно зі складеного та простого присудків. Порівняйте:

Змучений і втомлений стояв він біля веранди перед зламаною гілкою (О. Довженко). Такі речення завжди можна поділити на два:

1. *Він був змучений і втомлений.* 2. *Він стояв біля веранди перед зламаною гілкою.*

Складіть план розповіді про присудок. Перекажіть теоретичний матеріал за планом.

Доберіть свої приклади речень з різними присудками з повсякденних ситуацій використання мови. Простежте за своїм мовленням. Як часто використовуєте в мовленні різні типи присудків? Який тип присудка найчастіше вживаєте ви особисто?

Вправа 1

Перепишіть. Підкресліть у кожному реченні граматичну основу. У дужках після речення зробіть висновок про різновид присудка.

1. Я з першого погляду в Київ закоханий.
2. Стає іще ріднішою земля.
3. Ми все бажаємо змінити.
4. Батько із сином звикли волю шанувати.
5. Ти повинен лишатися чесним.
6. Не любив він ловити птахів.

Вправа 2

Прочитайте уривки з праці «Опис України» французького інженера Г. Л. де Боплана, яка є цінним історичним джерелом. Визначте присудки (усно).

I. «Козаки добре загартовані, легко витримують спеку й холод, спрагу й голод, невтомні в битвах, відважні, сміливі чи, радше, одчайдушні, власним життям не дорожать... Найбільше виявляють спритності та доблесті, б'ючись у таборі під прикриттям возів (бо вони дуже влучно стріляють із рушниць, що є їхньою звичайною зброєю), обороняючи ці укріплення... Сотня цих козаків під захистом табору не побоїться ні тисячі поляків, ні кількох тисяч татар».

II. «Вони кмітливі й проникливі, дотепні й надзвичайно щедрі, не побиваються за великим багатством, зате дуже люблять свободу, без якої не уявляють собі життя. Задля цього так часто бунтують та повстають проти шляхтичів, бачачи, що їх у чомусь утискають. Таким чином, рідко коли минає сім чи вісім років, щоб вони не бунтували чи не піднімали повстання проти панів».

III. «Козаки високі на зріст, вправні, енергійні, люблять ходити в гарному одязі... відзначаються міцним здоров'ям і навіть не хворіють... Мало хто з козаків умирає від недуги, хіба що в глибокій старості, бо більшість із них гине на полі слави».

- ◆ Перепишіть один з уривків, підкресліть у кожному реченні граматичну основу.
- ◆ У текстах якого типу мовлення активно використовують іменні складені присудки?

Вправа 3

Прочитайте текст, визначте його тему та основну думку. Що ви знаєте про видатного українського філософа Григорія Сковороду?

Російська імператриця Катерина II бажала, аби її вважали безкорисливою покровителькою й меценаткою філософів... 1787 року, подорожуючи Україною, вона зачула про видатного філософа Григорія Сковороду і здивувалася: «Чому не знала про нього раніше? Чому він не охоплений її увагою і милістю?» негайно звеліла своїм слугам розшукати Сковороду і переказати йому милостиве повеління, аби переселився до столиці Росії, щоб вона завжди, коли забажає, могла з ним зустрітися й поговорити про складні питання життя. Але ніхто не знав, де шукати філософа, бо він не мав місця постійного проживання. Розпочалися гарячкові пошуки....

З Харкова, де зупинилася імператриця, в усі кінці Слобожанщини полетіли вершники! Нарешті один з них зупинився на околиці села Гусинці. При дорозі сидів чоловік, якого назвали філософом, і грав на сопілці. Поблизу безтурботно пощипувала соковиту траву вівця... Вершник передав Сковороді волю великої імператриці. Філософ вислухав уважно, проте нічого не відповів. Зате заграв на сопілці веселу мелодію. Розгублений посланець мусив вислухати її до кінця. Потім філософ здивував його такими словами: «Скажіть матінці-цариці, що мені моя сопілка і вівця дорожчі царського вінця». Так і поїхав імператорський посланець ні з чим.

Вельможам невсилки було зрозуміти вчинок Григорія Сковороди. Як це людина може відмовитися від теплого місця під сонцем, від благ і почесей? Очевидно, він видався їм просто неймовірним диваком, людиною не від світу цього, якими завжди видавалися філософи тим, хто не годен досягнути значення тих цінностей, про існування яких навіть не підозрює.

(За Михайлом Слабошпицьким)

- ◆ Випишіть із тексту вправи по одному реченню:
 - а) з дієслівним простим присудком;
 - б) дієслівним складеним присудком;
 - в) іменним складеним присудком (*присудки підкресліть*).

Вправа 4

Випишіть речення з підкресленими словами. Визначте, яким членом речення є ці слова.

Григорій Сковорода (1722–1794) навчався в Києво-Могилянській академії. Мав яскраве музичне обдаровання, був запрошений співати до царського палацу. Покинувши службу в придворній капелі, він повернувся на навчання до Києво-Могилянської академії. А незабаром вирушив у складі дипломатичної місії за кордон. Побував у багатьох європейських містах, слухав лекції в тамтешніх університетах. Повернувшись в Україну, був домашнім учителем та викладачем Переяславського й Харківського колегіумів. У колегіумах узявся викладати курс поезії, використовуючи найпрогресивніші досягнення європейського мистецтва, які багато в чому суперечили традиційним поглядам. Це викликало невдоволення керівництва колегіумів. Не бажаючи поступатися переконаннями, Г. Сковорода облишив викладання. Останні 25 років життя мандрував

Україною, проповідуючи серед народу свої погляди. Г. Сковорода заповів написати на його могилі: «Світ ловив мене, але так і не спіймав».

- ♦ Чому Г. Сковороду називають останнім мандрівним філософом? Довідайтеся з інтернетних ресурсів про те, хто такі мандрівні дяки. Як називали таких мандрівників в інших країнах?

Пам'ятник Григорію Сковороді на Контрактовій площі в Києві. Установлений 1977 року. Скульптор *Іван Кавалерідзе*, архітектор *Василь Гнездилов*.

Пам'ятник Григорію Сковороді в Лохвиці на Полтавщині. Установлений 1922 року. Скульптор *Іван Кавалерідзе*.

Вправа 5

Які риси вдачі Г. Сковороди втілює скульптор у пам'ятниках, створених у різні роки? Складіть 3–4 речення про Григорія Савича Сковороду, використавши різні типи присудків.

Вправа 6

Складіть розповідь про свій робочий день, використавши подані присудки та їхні елементи.

- ♦ Прокидаюся, снідаю, вдягаюся, поспішаю, вітаюся, радію.
- ♦ Мушу квапитися, маю встигнути, хочу послухати, маю змогу прогулятися.
- ♦ Радий (рада) пробігтися, уважний(а), зосереджений(а), замислений(а), безтурботний(а), у гарному гуморі, сонний(а).

Чи знаєте ви, що поширені в усному мовленні спонукальні вислови на зразок «*давайте поміркуємо*», «*давайте прочитаємо*» не відповідають нормі утворення форми І особи множини наказового способу? Вони постали за зразком російської мови. Українській мові властиві прості форми із закінченням *-мо*: *поміркуймо, прочитаймо*. Уживаними є речення з часткою *нумо*. *Нумо гратися! Нумо співати!*

Резюме

- ♦ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ♦ Схарактеризуйте особливості присудка за схемою (див. с. 94).

СКЛАДЕНИЙ ПРИСУДОК

дієслівний

допоміжне дієслово

- 1) фазові дієслова: **починати, братися, стати, заходжувати-ся, продовжуватися, переставати, завершувати**
- 2) дієслова зі значенням можливості, необхідності, обов'язковості дії: **мати, мусити, могли, намагатися, сміти**
- 3) прикметники: **повинен, здатний, схильний, спроможний, рад, ладен, зобов'язаний, змушений**

+ інфінітив

іменний

дієслівна зв'язка:

бути, становити, являти собою, ставати, залишатися, робитися, називатися, вважатися, доводитися та ін.

+ **іменна частина:**

- 1) іменник
- 2) прикметник
- 3) займенник
- 4) числівник
- 5) дієприкметник
- 6) фразеологізм

- ◆ Доведіть, що різні форми присудка дають змогу точніше передавати відтінки значень і є виявом гнучкості та багатства мови.

Вправа 7

Перепишіть, зніміть скісні риски та вставте замість крапок пропущені літери. Підкресліть у кожному реченні граматичну основу.

За описами сучасн..ків мож..мо скласти такий образ Гр..горія Скво-
роди. Вдягався він пр..стойно, але просто, їжу вж..вав, за т..перішніми
понят..ями, вегетаріанську: зел..нь, плоди, молочні продукти, їв тільк..
раз на день — після заходу сонця.

М/яса й риби Григорій Савич не/вживав. Сну вділяв часу не/більше
чот..р..ох годин на добу, вставав у/досвіта й завжди ходив пішки за місто
на чисте повітря і в сади. Був в..селий, бад..орий, л..(г, х)кий, рухливий,
стриманий, цнотливий, усім задовол..ний, скромний, говіркий, з усьо-
го виводив повчан..я, навідував хворих, утішав оп..чал..них, розділяв
остан..є з бідними, виб..рав і любив друзів за їхніми якостями, був уче-
ний без пихи, а спілкуючись з людьми, ні/кому не/лестив.

(За Валерієм Шевчуком)

Вправа 8

Запишіть слова, уставте замість крапок пропущені літери.

- 1) пр..ярок; 2) пр..боркати; 3) пр..землений; 4) пр..рва; 5) пр..завзя-
тий; 6) пр..нижений; 7) пр..нести; 8) пр..класти; 9) пр..краса; 10) пр..чіп-
ливий; 11) пр..стол; 12) пр..звисько; 13) пр..добрий; 14) пр..мудрий;
15) пр..хилений; 16) пр..зирство; 17) пр..старкуватий; 18) пр..крас-
но; 19) пр..бережний; 20) Пр..азов'я; 21) пр..киданий; 22) пр..жовтий;
23) пр..жовклий; 24) пр..значення.

- ◆ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що поясню-
ють правопис слів із цією орфограмою.

Урок 17

Тире між підметом і присудком

Питання уроку

- Яка причина вживання тире між підметом і присудком?
- Коли між підметом і присудком ставлять тире?
- Коли тире не ставлять?

Проведіть гру «Щастя є!». Запропонуйте визначення поняття «щастя», продовживши речення:

Щастя — це...

Які вияви щастя пригадали? Чому визначення такі строкаті?

Яким за структурою реченням користувалися, оформлюючи свої визначення щастя?

Чи часто користуємося подібними реченнями?

На місці якого компонента іменного складеного присудка ставимо в реченнях тире?

Пунктограма¹ «**Тире між підметом та присудком**» пов'язана зі структурою присудка. Загальне правило таке: тире ставимо на місці пропущеної дієслівної зв'язки **бути**. Якщо ж її не пропущено, тире не ставимо. Порівняйте:

Її старший брат — інженер. Її старший брат був інженером.

Проте іноді і за умови пропуску дієслівної зв'язки тире не ставимо, наприклад: **Він інженер.**

Розгляньмо інші правила вживання або невживання тире.

Тире між підметом і присудком обов'язково ставимо, коли:

◆ підмет та іменна частина складеного присудка виражені іменником або числівником у називному відмінку:

Книги — морська глибина (І. Франко). **Два плюс два — чотири.**

◆ підмет та іменна частина складеного присудка виражені інфінітивом:

Життя прожити — не поле перейти.

◆ підмет виражений інфінітивом, а іменна частина складеного присудка — іменником у називному відмінку: **Читати — її улюблене заняття.**

◆ перед іменною частиною складеного присудка вживаються вказівні частки **це, то, ось** та слова **значить, означає**:

Лиш боротись — значить жити! (І. Франко) **Життя — це божевільне ралі** (Л. Костенко).

Тире не ставимо, коли:

◆ підмет виражено займенником: **Вона журналістка.**

◆ перед іменною частиною складеного присудка, вираженою іменником, вживається заперечна частка **не**: **Серце не камінь.**

¹ Пунктограма (від лат. — «крапка» та грец. — «писемний знак») — уживання розділового знака, що відповідає правилу пунктуації.

Тема 2. Словосполучення і речення

◆ іменна частина складеного присудка виражена прикметником чи дієприкметником: **Дівчина уважна й чуйна.**

Зауважте!

Якщо перед іменною частиною складеного присудка вжиті порівняльні сполучники **як, мов, наче, неначе** тощо, то тире перед ними можна ставити і не ставити — на власний розсуд.

Життя як казка. Життя — як сон.

Визначте позиції, коли між підметом і присудком обов'язково ставимо тире. Наведіть приклади, пов'язані з буденними ситуаціями.

Коли не ставимо тире між підметом і присудком?

Чому в деяких реченнях уживання тире залежить від бажання автора?

Чому, записуючи речення, пов'язані з буденним спілкуванням, мовці часто припускаються помилок на це правило?

Чи можна пояснити вживання тире між підметом і присудком так: тире ставимо перед словом «це»? Чому?

Вправа 1

Поясність уживання тире в поданих реченнях.

1. Діна — це кішка. 2. Миші так глибоко, боюся, не водяться, але кроти — близькі мишачі родичі. 3. От комедія — слати дарунки своїм власним ногам! 4. Ото буде кумедно — вигулькнути серед людей, що ходять униз головою! 5. Крім того, вона — то вона, а я — це я. 6. Перевірмо географію: Лондон — столиця Парижа, а Париж — Рима, а Рим... Ні, все неправильно! 7. Згадавши, яка вона тепер маленька, Аліса зрозуміла, що то — звичайна миша, яка теж упала у воду. 8. Тер'єрчик — очка блискучі, шерсточка довга-предовга, руда й кучерява! 9. Гірчиця — овоч. Щоправда, на овоч не схожа, але овоч. 10. Отже, ти й увялення не маєш, що то за прегарна штука — омарова кадрили.

*(Льюїс Керрол, «Аліса в Країні Див»;
переклад з англійської Валентина Корнієнка)*

Вправа 2

Зі словом «щастя» в українській мові вживається понад сто прикметників. Запишіть 10–12 своїх прикладів.

Щастя (*яке?*) безмежне, несподіване, тихе...

- ◆ Складіть 5–6 речень, поясніть дібране означення за зразком та вживання тире.

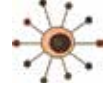
Зразок виконання:

Тихе щастя — це щастя, яке боїшся сполохати.

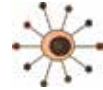

Людина — коваль свого щастя.

Григорій Сковорода, український філософ

Рембрандт ван Рейн.
«Апостол Павло» (1633 р.).
Картина зберігається
в Музеї історії мистецтв
у Відні (Австрія).

Вправа 3

Уважно подивіться на репродукцію картини. Скільки, на вашу думку, років зображеному персонажеві? Чи здається він щасливим? Чому ви так думаєте? Чи доводилося вам спостерігати літніх людей, розчарованих власним життям? Що, по-вашому, може бути причиною цього розчарування? Як ви розумієте вислів «любити життя»?

- ◆ Кількома реченнями викладіть свої міркування, використавши вставні слова (словосполучення): *на мою думку; переконаний(а); мені здається; я не певен (певна), але...*
- ◆ Чи погоджуєтеся з думкою, що людина сама — коваль свого щастя?

Вправа 4

Перепишіть, уставте, де потрібно, тире між підметом і присудком.

1. Щастя це трикутник, а в нім три сторони: віра, надія, любов (Б.-І. Антонич). 2. Шукаємо щастя по країнах, століттях, а воно скрізь і завжди з нами; як риба в воді, так ми в ньому, і воно біля нас шукає нас самих (Г. Сковорода). 3. Насолоджуватися щастям велике благо, мати можливість давати його іншим благо ще більше (Ф. Бекон). 4. У гонитві за щастям іноді потрібно просто зупинитися й бути щасливим (Д. Карнегі). 5. Боятися горя щастя не знати (Й.-В. Гете). 6. Велике нещастя невміння переносити нещастя (Б. Борисфеніт).

Вправа 5

Пригадайте, як часто в шкільному навчанні вам доводилося використовувати речення з тире між підметом і присудком. Запишіть кілька таких речень, що стосуються уроків історії, української та зарубіжної літератури, фізики, хімії, біології (2–3 предмети на вибір).

Вправа 6

З кожної групи випишіть речення, що є відповіддю на поставлене запитання. Підкресліть граматичні основи.

I. У якому реченні між підметом і присудком треба поставити тире?

1. З їжака не буде бика. 2. Будувати велику мороку мати. 3. Квіти розвиваються не тільки в неділю. 4. Мовчати вміє ніч. 5. Єдина стеля мистецтва правда. 6. Навчання є складною справою.

Тема 2. Словосполучення і речення

II. У якому реченні не треба ставити тире між підметом і присудком?

1. Яке це щастя жити на землі! 2. Ви сучасники майбутнього. 3. П'ять плюс сім дванадцять. 4. Життя прожити не поле перейти. 5. Обов'язок держави забезпечувати права громадян.

III. У якому реченні тире між підметом і присудком можна вживати або ні?

1. Зимове сонце як вдовине серце. 2. Завдання школи розвинути здібності. 3. Хороша книга свято. 4. Двічі по п'ять десять.

Чи знаєте ви, що термін «тире» походить із французької мови (від слова *tirer* — «тягнути»)? Цей розділовий знак уживав відповідно до майже сучасних правил І. Котляревський у славетній «Енеїді».

Резюме

- ♦ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ♦ Які інші правила вживання тире ви знаєте?

Вправа 7

Перепишіть, зніміть скісні риси та вставте замість крапок пропущені літери. Де потрібно, поставте тире між підметом і присудком.

Понят..я «щастя» стосуєт..ся духовного світу людини. А скільки людей — стільки світів. Тож зрозуміло, що кож..н витлумачуватиме щастя по/своєму. Для когось щастя це задоволення, втіха. Щастя для інших це добробут. Хтось щастя розуміє як щасливий випадок, таланти. А ще щастя це радість. Оскільки кожна людина ж..ве своїм жит..ям, то й ві..чуття втіхи від н..ого в кожного своє. Саме тому й найзагальніші р..ком..ндації як жити, щоб досягти щастя, є дуже умовними. Іноді кажуть, що бути щасливим це вибір людини. Але чи так просто взяти щастя за супутника свого жит..я?

(З підручника етики)

- ♦ Випишіть по одному іменнику, прикметнику, дієслову (на вибір) і розберіть як частину мови.

Вправа 8

Замість крапок упишіть пропущену літеру е або и.

1) ш..потіти; 2) тр..мати; 3) вж..вати; 4) ж..тловий; 5) ч..словий; 6) ц..фровий; 7) в..шневий; 8) кр..латий; 9) з..мельний; 10) в..ликий; 11) ч..рговий; 12) ц..гляний; 13) чуж..на; 14) печ..во; 15) мар..во; 16) вул..чка; 17) згар..ще; 18) вузл..чок; 19) мороз..во; 20) сем..ро; 21) заб..ру; 22) невм..рущий; 23) виб..раю; 24) вит..ртий.

- ♦ Яким орфограмам присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цими орфограмами.

Розвиток мовлення

Опис місцевості як елемент розповідного тексту. Стислий письмовий переказ

Питання уроку

- Чому в розповідь часто вплітають опис місцевості?
- Які мовні засоби надають картинності описам?
- Як стисло переказати опис, не пропустивши найважливішого?

Проведіть гру «**Найважливіше в деталях**». Ведучий (ним може бути вчитель) описує кількома реченнями якусь місцевість неподалік вашої школи, не називаючи її. Ваше завдання — упізнати місце за описом. Можна ставити уточнювальні запитання, що стосуються деталей (наприклад: *Чи є там клумба у формі серця? Там переважають липи чи клени? Будівлю пофарбовано в зелений колір?*). Перемагає та команда, яка першою назве місце, про яке ішлося.

Яка роль деталей в описах місцевості?
Висловіте припущення, чому описи місцевості, розлогі та докладні в письменників XIX — початку XX ст., у творах сучасних авторів стали коротшими?

Вправа 1

Прочитайте подані вірші. Які елементи опису місцевості їм притаманні? Чим поетичні описи відрізняються від прозових?

Бахчисарай

Мов зачарований, стоїть Бахчисарай.
Шле місяць з неба промені злотисті,
Блищать, мов срібні, білі стіни в місті,
Спить ціле місто, мов заклятий край.
Скрізь мінарети й дерева сріблисті
Мов стережуть сей тихий сонний рай;
У темряві та в винограднім листі
Таємно плеще тихий водограй.
Повітря дише чарівним спокоєм,
Над сонним містом легкокрилим роєм
Витають красні мрії, давні сни.
І верховіттям тонкії тополі
Кивають стиха, шепотять поволі,
Про давні часи згадують вони...

(Леся Українка)

Я виросла у київській Венеції
Я виросла у Київській Венеції.
Цвіли у нас під вікнами акації.
А повінь прибувала по інерції
і заливала всі комунікації.
Гойдалися причали і привози.
Світилися кіоски, мов кіютики.
А повінь заливала верболози
по саме небо і по самі кютики.
О, як було нам весело, як весело!
Жили ми на горищах і терасах.
Усе махало крилами і веслами,
і кози скубли сіно на баркасах.
І на човнах, залитими кварталами,
коли ми поверталися зі школи,
дзвеніли сміхом, сонцем і гітарами
балкончиків причалені гондоли.
І слухав місяць золотистим вухом
страшні легенди про князів і ханів.
І пропливав старий рибалка Трухан.
Труханів острів... острів Тугорханів...
А потім бомби влучили у спокій.
Чорніли крокв обвуглені трапеції.
А потім повінь позмивала попіл
моєї дерев'яної Венеції.

(Ліна Костенко)

- ♦ Випишіть з поезій словосполучення та речення, які дають змогу впізнати описану в них місцевість.

Вправа 2

Прочитайте текст, визначте його тему та основну думку. Зразком якого типу мовлення та стилю він є? Які мовні засоби свідчать про це?

З садинок на ціле татарське село кав'ярні дуже добре видно було і море, й сірі піски берега. В одчинені вікна й двері на довгу, з колонками, веранду так і перлась ясна блакить моря, в нескінченність продовжена блакитним небом. Навіть душевне повітря літньої днини приймало м'які синяві тони, у яких танули й розпливались контури далеких прибережних гір.

З моря дув вітер. Солоня прохолода принадувала гостей, і вони, замовивши собі каву, тислись до вікон або сідали на веранді. Хазяїн кав'ярні Мемет вдивлявся в море.

— Буде буря! — обізвався він, не обертаючись. — Вітер дужчає. Он на човні збирають вітрила!

Татари повернули голови до моря.

На великому чорному баркасі, що, здавалося, повертав до берега, справді звивали вітрила. Вітер надував їх, і вони виривалися з рук, як великі білі птахи; чорний човен нахилився і ліг боком на блакитні хвилі.

— До нас повертає! — обізвався Джепар. — Я навіть пізнаю човен — то грек сіль привіз.

Мемет теж пізнав греків човен. Для нього це мало вагу, бо, oprіч кав'ярні, він держав крамничку, також єдину на все село, і був різником. Значить, сіль йому потрібна.

Коли баркас наблизився, Мемет покинув кав'ярню і подався на берег. Гості поспішили вихилити свої філіжанки і рушили за Меметом. Вони перетяли круту вузьку вулицю, обігнули мечеть і спустились каменистою стежкою до моря. Синє море хвилювалось і кипіло на березі піною. Баркас підскакував на місці, хлюпав, як риба, і не міг пристати до берега. Сивовусий грек та молодий наймит-дангалак, стрункий і довгоногий, вибивались із сил, налягаючи на весла, однак їм не вдавалося розігнати човен на береговий пісок. Тоді грек кинув у море котвицю¹, а дангалак почав швидко роззуватися та закасувати жовті штани вище колін. Татари перемовлялись з берега з греком. Синя хвиля скипала молоком біля їх ніг, а відтак танула і шипіла на піску, тікаючи в море.

— Ти вже готовий, Алі? — крикнув грек на дангалака.

Замість одповіді Алі перекинув голі ноги через край човна і скочив у воду. Зручним рухом він підхопив у грека мішок з сіллю, кинув собі на плече і побіг на берег. Його струнка фігура в вузьких жовтих штанах та синій куртці, здоровий, засмалений морським вітром вид та червона хустка на голові прегарно одбивались на тлі блакитного моря. Алі скинув на пісок свою ношу і знов скочив у море, занурюючи мокрі рожеві литки в легку й білу, як збитий білок, піну, а далі миючи їх у чистій синій хвилі. Він підбігав до грека і мусив ловити мент, коли човен опускався врівень з його плечем, щоб зручно було прийняти важкий мішок. Човен бився на хвилі і рвався з котвиці, як пес із ланцюга, а Алі все бігав од човна на берег і назад. Хвиля здоганяла його та кидала йому під ноги клубки білої піни.

Часом Алі пропускав зручний мент, і тоді хапався за бік баркаса, і піднімався разом з ним догори, мов краб, приліплений до кораблевого облавка.

Татари сходились на берег. Навіть у селі, на пласких дахах осель, з'являлися, незважаючи на спеку, татарки і виглядали звідти, як купки квіток на грядках.

Море дедалі втрачало спокій. Чайки знімались із одиноких берегових скель, припадали грудьми до хвилі і плакали над морем. Море потемніло, змінилось. Дрібні хвилі зливались до купи, мов брили зеленкуватого скла, непомітно підкрадались до берега, падали на пісок і розбивались на білу піну. Під човном клекотіло, кипіло, шумувало, а він підскакував і плигав, немов нісся кудись на білогривих звірах. Грек часто обертався назад і з тривогою поглядав на море. Алі прудкіше бігав од човна на берег, весь забризканий піною. Вода при березі починала каламутитись і жовкнути; разом з піском хвиля викидала зо дна моря на берег каміння і, тікаючи назад, волокла їх по дну з таким гуркотом, наче там щось велике скреготало зубами й гарчало. Прибій за якої півгодини перескакував уже через каміння, заливав прибережну дорогу й підбирався до мішків з сіллю...

(Михайло Коцюбинський, «На камені»)

¹ Котвиця — якір.

Тема 2. Словосполучення і речення

- ◆ Про яку подію розповідає Михайло Коцюбинський?
- ◆ Для чого в розповідь уведено опис?

Вправа 3

Складіть план тексту. У яких частинах письменник подає опис місцевості?

- ◆ Виберіть у кожному фрагменті яскраві деталі опису.
- ◆ Використавши деталі, перекажіть текст стисло за планом (*усно*).

Вправа 4

Напишіть стислий переказ, відтворивши найяскравіші деталі опису.

Резюме

- ◆ Перечитайте питання на початку параграфу і дайте на них відповідь.

Іван Айвазовський. «Захід на морі» (1848 р.).
Картина зберігається в Латвійському національному художньому музеї.

Іван Айвазовський. «Шторм на морі» (1850 р.).
Картина зберігається в Національній галереї Вірменії.

*Іван Айвазовський. «Після бурі» (1854 р.).
Картина зберігається в Харківському художньому музеї.*

Вправа 6

Порівняйте живописні й поетичні морські пейзажі. Складіть невеличку розповідь з елементами опису — «Спогад про море» або «Яким я уявляю море».

Тиша в морі... ледве-ледве
Колихає море хвилі;
Не колишуться од вітру
На човнах вітрила білі.

(Леся Українка)

В темний вечір сиджу я в хатині;
Буря грає на Чорному морі...
Гомін, стогін, квиління пташині,
Б'ється хвиля, як в лютому горі.

(Леся Українка)

Людина на березі моря — завжди поет.

Банана Йосимото, японська письменниця

Урок 19

Другорядні члени речення

Питання уроку

- Які члени речення називають другорядними?
- Як характеризують речення за ознакою наявності другорядних членів?

Проведіть гру «**Можна докладніше?**». Доповніть подані речення другорядними членами. Чиє речення виявилось найдовшим?

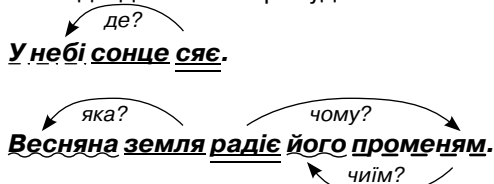
Восьмикласники їдуть. Учень читає.

- Які речення — поширені чи непоширені — є більш вживаними? Чому саме вони?
- Скільки другорядних членів може бути в реченні? Від чого залежить їхня кількість?

Граматичний центр двоскладного речення становлять підмет і присудок. Якщо речення складається тільки з головних членів, то його називають **непоширеним**: **Сонце сяє. Земля радіє.**

Частіше ж структуру речення поширюють **додаткові повнозначні компоненти**, що залежать від підмета або присудка:

Такі компоненти називають **другорядними членами речення**, а речення з ними — **поширеними**.

Зауважте, що термін **другорядний** означає лише те, що член речення є синтаксично залежним. В інформативному плані саме він може бути найважливішим у реченні, порівняйте: **Вона припустилася помилки через неуважність.** У цьому реченні **логічний наголос** падає на обставину **через неуважність**.

Логічний наголос — виділення в реченні найважливішого за значенням слова, порівняйте: **Учні їдуть на екскурсію.** Учні **їдуть** на екскурсію. Учні їдуть на **екскурсію**.

До другорядних членів речення належать **додатки, означення, обставини**.

Ви пам'ятаєте, що другорядними називають члени речення, які пояснюють головні або інші другорядні члени й синтаксично залежать від них.

Схематично другорядні члени речення позначають так:

додаток _ _ _ _ _ ; означення ~~~~~ ;
обставина _ _ _ _ _ .

Запам'ятайте, що є певні закономірності, за якими другорядні члени поширюють речення. Ті з них, що залежать від підмета, називають **групою підмета**, а ті, що залежать від присудка, — **групою присудка**.

Висока мурована дзвіниця, узята в риштування, здалеку сповіщала про невідворотні зміни.

У цьому реченні група підмета — **висока мурована, узята в риштування**.

Група присудка — **здалеку про невідворотні зміни**.

Не всі другорядні члени речення залежать безпосередньо від головних членів, між ними може бути взаємне підпорядкування: **про зміни (які?) — невідворотні**.

група підмета

↓
дзвіниця (яка?) **висока мурована,
узята в риштування**

група присудка

↓
сповіщала (звідки?) **здалеку**
(про що?) **про зміни**
↓ (які?)
невідворотні

Зверніть увагу!

Від підмета в реченні здебільшого залежить означення, а від присудка — додатки й обставини. Проте це не означає, що означення в групі присудка не вживаються, адже їх можуть мати додатки чи обставини, виражені іменниками.

група підмета

↓
означення

група присудка

↓
**додаток
обставина**

↓
означення

Сформулюйте по два запитання до кожного абзацу тексту, вислухайте відповіді на них сусіда/сусідки за партою.

Поясніть значення терміна «другорядні члени речення». Які речення змістовніші — непоширені чи поширені? Яка роль другорядних членів речення в мові?

Вправа 1

Перепишіть, підкресліть члени речення.

Санько стояв посеред двору й обурено сопів носом. Знову мати загадала йому стерегти курчат!

Усі воронівські хлопці, мабуть, уже подалися до річки. Хто просто купається, хто ловить раків під берегом, а хто взяв камінь і з очеретиною в роті сидить під водою — удає, ніби ховається від несподіваного набігу кочовиків.

Тема 2. Словосполучення і речення

А Грицик, найліпший Саньків товариш, пасе за селом панські телиці. Себто лежить горілиць на траві та свистить до неба. Чи розшукує на узліссі грушки-гнилички.

(За Володимиром Рутківським)

Вправа 2

Поставте запитання в словосполученнях від головного слова до залежного. У ролі яких другорядних членів ужиті залежні слова?

- 1) Маріччин зошит — зошит Марічки; 2) жити далеко — жити в місті;
- 3) любити читання — любити читати.

Коментар до вправи

Другорядні члени визначаємо на підставі підрядного зв'язку між словами в словосполученні. Кожен другорядний член має свої способи вираження, серед яких є основні: для **означення** — **прикметник**, для **додатка** — **іменник у непрямих відмінках**, для **обставини** — **прислівник**. Проте найважливішим критерієм для визначення другорядного члена речення є не його граматична форма, а змістові відношення між ним і словом, до якого він синтаксично приєднується. Цей змістовий зв'язок виявляється в **запитанні**, що його ставимо від слова до слова. Означення може передаватися не лише прикметником, а й іменником: **книга Івана** (= **Іванова книга**), додаток, крім іменника, — інфінітивом: **попросив допомогти** (= **попросив про допомогу**), обставина, крім прислівника, — іменником з прийменником: **Він живе в Києві** (порівняймо: **Він живе далеко**). Те саме слово залежно від змістових зв'язків з іншими членами речення може виконувати роль різних другорядних членів. Наприклад, у реченні **Діти зліпили зі снігу бабу** слово **зі снігу** є додатком (**зліпили із чого?**); у реченні **Баба зі снігу всім сподобалася** — означенням (**баба — яка?**), а в реченні **Проліски повиростали зі снігу** — обставиною місця (**повиростали — звідки?**).

Різні синтаксичні функції може виконувати також інфінітив. Порівняйте: **Співати** — **приємна річ** (підмет); **Я хочу співати** (частина дієслівного складеного присудка);

Бажання співати не полишало його (означення: **бажання — яке?**);

Він попросив мене співати (додаток: **попросив — що?**);

Я пішов у клуб співати (обставина: **пішов — з якою метою?**).

Про ці особливості потрібно пам'ятати під час розбору речення за членами.

Вправа 3

Запишіть і підкресліть усі члени речення.

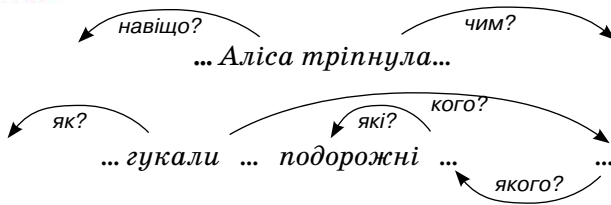
1. Чи бачив хто з вас тепер грози припливи ранні? 2. Поет всюди залишається господарем свого настрою. 3. Над Києвом стоїть щаслива осінь.

- ◆ Яка послідовність розбору речення за членами?
- ◆ Із чого починаємо розбір? Який наступний крок?
- ◆ Чому нерідко припускається помилки той, хто, розбираючи речення, ставить запитання послідовно від першого слова до наступного за формою?

Вправа 4

Поширте речення за поданими запитаннями.

- ◆ Чи було просто поширювати речення?
- ◆ Схожі чи однакові утворили поширені речення учні класу?
- ◆ Яка роль у реченні граматичної основи та другорядних членів?

Чи знаєте ви, що здатність слова визначати кількість залежних від нього слів зумовлена його значенням і граматичними властивостями? Найбільше залежних слів можуть мати дієслова руху — аж шість, порівняйте: **Син відвезе речі матері з Києва до Ніжина машиною**. Цю здатність у мовознавстві називають терміном, відомим вам з уроків хімії, — **валентністю**. Від валентності дієслівного присудка залежить кількість другорядних членів у реченні.

Пітер Брейгель Старший.

«Зимовий пейзаж з птахами та ковзанярами» (1601 р.).

Картина зберігається в Королівському музеї витончених мистецтв у Брюсселі (Бельгія).

Вправа 5

Складіть за картиною речення, які відповідають поданим схемам.

1. _____ = = = = - - - -
2. _____ = = = = - - - -
3. ~~~~~ = = = =
4. _____ ~~~~~ = = = = - - - -
5. - - - - = = = = ~~~~~ - - - -
6. ~~~~~ _____ = = = = ~~~~~ - - - -

- ◆ Запишіть іще кілька речень до опису картини, розберіть їх за членами.

Тема 2. Словосполучення і речення

Резюме

- ♦ Перечитайте питання на початку параграфу і дайте на них відповідь.
- ♦ Яка роль другорядних членів речення?

Вправа 6

Випишіть із тексту 3–4 поширені речення, розберіть їх за членами речення.

А як, бувало, сніг іде, то ми залази-мо десь у повітку й бавимось там у «тіс-ної баби». Збирається хлопців з десять. Один стає коло стовпа, упирається ру-ками й ногами та й тисне всіх у куток. А всі тиснуть його до стовпа. Ото й ви-ходить «тісна баба».

У суботу хлопці, бувало, виберуть се-ред озера місце, де чистий, гладенький лід, прорубають ополонку й застромлять туди жердку. А як мілко, то візьмуть та-кого довгого кілка, щоб дістав дна та ще щоб можна було його забити в землю. Залишать це на ніч — воно замерзне. На другий день викотять старе колесо, настромлять його на той кілок. До коле-са прив'яжуть ланцюгом довгу жердку, а на другому кінці її причеплять санки. Навколо колеса посиплють піском, щоб слизько не було. Потім закладуть дрючки в спиці. Два-три хлопці вертять колесо. А решта — дівчата й хлопці — посідають на санки та їздять. Якщо лід чистий і рівний, а жердка довга, то санки летять, як на крилах — аж дух забиває!

(За Олексою Воропаєм, із книжки «Звичай нашого народу»).

Вправа 7

Перепишіть, уставте замість крапок пропущені літери.

1) гор..цвіт, 2) прац..здатний; 3) кож..м'яка; 4) дощ..мір; 5) бо..здат-ний; 6) чуж..земний; 7) оч..видний; 8) насінн..сховище; 9) груш..по-дібний; 10) бур..вій; 11) кост..прав; 12) алюміні..плавильний; 13) пар..-плав; 14) житт..люб; 15) криг..лам; 16) чорн..слив; 17) син..окий; 18) ясн..окий; 19) вищ..згаданий; 20) кон..в'язь; 21) овоч..сховище; 22) тр..ніжок; 23) сам..вчитель; 24) кра..знавство.

- ♦ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що поясню-ють правопис слів із цією орфограмою.

Урок 20

Означення. Прикладка як різновид означення

Питання уроку

- Який другорядний член речення називають означенням?
- Які бувають означення?
- Який другорядний член речення називають прикладкою?
- Коли означення стає епітетом?

Проведіть гру «Красномовець». Упродовж хвилини доберіть якомога більше означень до слова *мова*. Хто дібрав найбільше? Зауважте, що «Словник епітетів української мови» подає для різних значень цього слова від 22 до 57 означень.

Яка роль означень у мові?
Чи будь-які означення прикрашають наше мовлення?
Яким має бути означення, аби не ускладнювати сприйняття висловлення?

Означення — другорядний член речення, що виражає ознаку предмета й відповідає на запитання **який? чий?**. Схематично означення позначають хвилястою лінією: ~~~~~

Рудий хамсин в пустині розгулявся.

Закам'янів на бананах широкий порепаний лист (Леся Українка).

Означення, яке залежить від підмета, входить до групи підмета. Проте означення може залежати й від додатка чи обставини, виражених іменником чи іншим словом, ужитим зі значенням іменника. Тоді воно опиняється в групі присудка.

якому?

Шепоче вітер в мокрім листі (Леся Українка).

За характером синтаксичного зв'язку з означуваним словом означення поділяють на **узгоджені** та **неузгоджені**.

Узгодженим є означення, ужите в тому роді, числі та відмінку, що й означуване слово.

мн. Н. в.

які?

Тільки безгучно літають великі чудні кажани.

одн. ч. р. О. в.

яким?

Летом своїм оксамитним ще збільшують тишу вони (Леся Українка).

Узгоджене означення може виражатися прикметником, дієприкметником, порядковим числівником та займенником.

Тема 2. Словосполучення і речення

Неузгоджене означення так само залежить від іменника, проте виражене іншими частинами мови — *іменником* (без прийменника чи з прийменником), *прислівником*, *інфінітивом*, тому за формою воно не збігається з означуваним словом. Порівняйте:

Гніт фараонів, кормига чужинців її не здолає... (Леся Українка).

Неузгоджене означення можуть виражати:

◆ іменник у формі непрямого відмінка без прийменника або з прийменником:

Можна вибрати друга і по духу брата, та не можна рідну матір вибирати (В. Симоненко).

◆ прислівник:

Дорога ліворуч була обсаджена кленами.

◆ інфінітив:

Високі результати в навчанні неабияк залежать від уміння читати.

◆ фразеологізм: **майстер на всі руки.**

Різновидом означення є **прикладка**. Прикладкою називають означення, виражене іменником та узгоджене з означуваним словом у відмінку:

**Не він один її любив.
Віддавна Україну
поети славили в піснях,
немов «красу дівчину».**

**Я, цар царів, я, сонця син могутній,
Собі оцю гробницю збудував...** (Леся Українка).

Прикладку визначають як другу назву, влучну характеристику предмета. Щоб з'ясувати, який із двох іменників є прикладкою, а який — означуваним словом, **потрібно запам'ятати**, що означуваний іменник є основною назвою предмета, а прикладка — уточнювальною, такою, що деталізує.

Власна назва завжди є прикладкою до загальної назви та до назв істот-неосіб:

**Він передплачує газету «День».
Кружляють Риби і сузір'я Лева...** (Л. Костенко).

Що ж до власних назв людей, то вони здебільшого є означуваними словами:

Художник Іван Сошенко приятелював із Тарасом Шевченком.

Залежно від кількості слів, якими виражене означення, вони бувають **непоширеними** і **поширеними**.

**І дикий хміль, примерзлий до воріт.
І на криниці необбитий лід** (Л. Костенко).

Поширеними, зокрема, є означення, виражені дієприкметниковими зворотами. Такі означення узгоджені.

Поширені означення бувають і неузгодженими, наприклад:

Під невиразним лютневим небом будинок за номером десять на вулиці Банковій мав доволі похмурий вигляд (О. Ільченко).

Витлумачте терміни: *означення; прикладка; узгоджене означення; неузгоджене означення; непоширене означення; поширене означення*.
Проілюструйте їх прикладами.
Як із двох іменників, що є назвами того самого предмета, визначити той, що є прикладкою?

Вправа 1

Замініть узгоджені означення на неузгоджені за зразком.

Зразок виконання: *Фруктовий торт — торт із фруктів.*

1) керамічна ваза; 2) народне життя; 3) малиновий джем; 4) срібна прикраса; 5) міські вулиці; 6) порцеляновий посуд; 7) привокзальна площа; 8) міжміське сполучення.

- ♦ Як називають слова, що означають те саме або є близькими за значенням?
- ♦ Яка роль синонімії поданих словосполучень?

Вправа 2

Прочитайте текст — уривок з оповідання про подорож княгині Ольги до Царгорода. Чому в поданому уривку так багато означень?

Чого тільки не побачили наші мандрівники! Це й велелюдні царгородські базари, де продавалося все, чого забажає душа: коштовні прикраси, різноманітна зброя, коні, гаптовані сріблом і золотом різнокольорові шовкові тканини — паволоки, килими, солодоці й прянощі. І виповнені таємницями розкішні мармурові палаци. І величні, неземної краси храми.

Особливо вражав русичів головний собор Царгорода — Софійський. Він був розташований у центрі візантійської столиці та призначався для імператорських церемоній. Усередині собор прикрашали полірований мармур, різьблені колони, безліч виробів зі срібла, золота, коштовного каміння. Надзвичайне враження справляв урочистий хоровий спів під час церковних відправ.

Не могли не вразити киян і вуличні урочистості на чолі з імператором та різноманітні вистави — виступи мандрівних акробатів, музик, фокусників. Вражали й самі вулиці. Вони були забудовані кількоповерховими мармуровими будинками.

(З календаря)

- ♦ Наведіть із тексту приклади означень: а) узгодженого непоширеного; б) узгодженого поширеного; в) неузгодженого; г) прикладки.

Вправа 3

Перепишіть речення, підкресліть у кожному граматичну основу та означення.

Княгиня Ольга почала володарювати в Києві 945 р. Вона була розсудливою та мудрою. Розмірковуючи про обставини смерті Ігоря, Ольга вирішила встановити чіткі розміри данини для підлеглих земель. Княгиня відмовилася від воєн, усі справи з державами-сусідами залагоджувала

Тема 2. Словосполучення і речення

мирними засобами, піклувалася про поширення освіти. Саме тому літопис назвав її «наймудрішою серед усіх людей». Згодом Ольгу, одну з перших християнок Русі, було проголошено Святою.

(З підручника історії України)

Пам'ятник княгині Ользі, Святому апостолу Андрієві Первозваному та просвітителям Кирилу і Мефодію на Михайлівській площі в Києві.

Уперше пам'ятник відкритий 1911 року. Його авторами були скульптори *Іван Кавалерідзе*, *Петро Сниткін* та архітектор *Валеріян Риков*. У 1919 році вандала скинули скульптуру княгині Ольги, а до 1935 року пам'ятник був остаточно демонтований. У 1996 році пам'ятник відновили.

Вправа 4

Опишіть пам'ятник, поширивши подані речення означеннями. За бажанням, складіть іще кілька речень, доповнивши розповідь про княгиню Ольгу.

... Ольга зосереджена й сувора. Вона вдягнена в ... одяг: ... сукню ... , ... накидку, голова покрита ... хусткою. Княгиня глибокодумно поглядає в ... далечінь. Напевно, вона обмірковує ... справи.

- ◆ Які означення ви використали?
- ◆ Чи завжди прикметник виконує в реченні роль означення?

Мудра людина вимагає всього лише від себе, а нікчемна — від інших.
Китайська мудрість

Вправа 5

З уроків історії пригадайте означення — влучні характеристики історичних постатей, які згодом стали частиною їхніх імен (наприклад, *Володимир Великий*, *Річард Левине Серце*). Про кількох діячів складіть речення, уживши означення та прикладки.

Вправа 6

Перепишіть, зніміть скісні риски та вставте замість крапок пропущені літери. Підкресліть означення.

За ро..повідями літописця, утвердж..(н/нн)я в Ки..ві влади Рюр..ков..ців пов..язане з особю Олега. Ким був цей владо/любний воїн? Як зміг, пр..йшовши здалеку, так міцно утверд..тися на київському столі? Через брак дж..рел учені не/можуть ві..повісти на ці запита(н/нн)я одностанчно. Цікаво, що не/менш загадковим був Олег і для автора давн..ого літоп..су. Не/маючи достовірної інформації про його діял..ніст.., літописец.. зб..ріг для нащадків л..генду про загадкову смерть Олега, яку навіщували йому чарівники-ворожбити: померти хоробрий полковод..ц.. мав через свого коня. Почувши пророцтво, Олег відмовився від війс..кових походів, а свого вірного коня Леб..дя наказав дбайливо доглядати, аж поки той не/помре.

Олег Віщий.
Мініатюра з Радзивілівського літопису (кінець XIV ст.).

За кілька років Олегові повідомили, що кінь його мертвий. «Отакої! Бр..хливим вияв..лося віщува(н/нн)я», — глузливо вигукнув князь і виривив под..витися на кінс..кі кістки. Та коли пхнув він ногою змитий дощами череп, звідти виповзла змія та вкусила зухвал..ця. Той укус коштував Олегові ж..(т/тт)я й закріпив за ним іме(н/нн)я Віщий.

- ◆ Чи можна вжиті в цьому тексті означення вважати епітетами? Чому?

Словник

Епітет (походить із грецької мови, у якій означає «прикладка») — образне означення, яке ґрунтується на вживанні слова в переносному значенні; один з основних тропів.

Чи знаєте ви, що прізвиськом називають родову назву людини? Тривалий час люди не мали прізвиськ. Навіть князі користувалися лише іменами — *Iгор, Святослав, Мстислав*. Щоправда, часом до імен додавали прізвиська, які, утім, не переходили до нащадків: Володимир *Мономах*, Ярослав *Осмомисл*.

Резюме

- ◆ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ◆ Наведіть приклади речень, пов'язаних з іншими шкільними предметами, у яких ужиті поширені означення.
- ◆ Чи часто ви вживаєте означення у своєму мовленні? Як ви думаєте, чому?

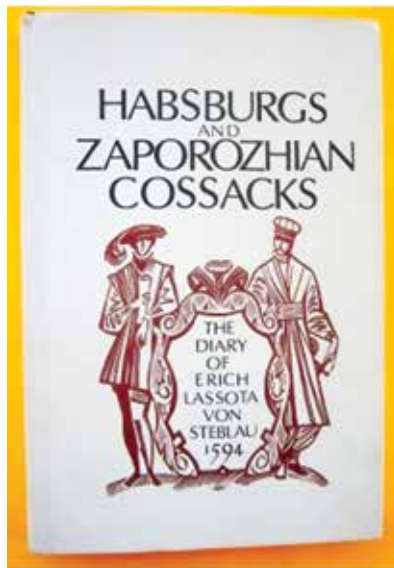

Тема 2. Словосполучення і речення

Вправа 7

Прочитайте уривок зі щоденника дипломата Еріха Лясоти, якого австрійський імператор у лютому 1594 р. послав до Запорозької Січі. Випишіть іменники з означеннями.

Навколо дуже гарні великі родючі поля й ґрунти, на яких тут і там видно багато дивних малих будинків із бійницями, куди втікають селяни, коли раптово стається напад зі степу, і там обороняються; тому кожен мешканець, ідучи в поле, вішає на плече рушницю, а до боку шаблю чи тесак; напади такі часті, що спокою від них майже ніколи немає... Я гадав, що ця війна проти турків триватиме не рік чи два, тому не вважав за слушне втрачати таких хоробрих і відчайдушних людей, які змолоду вправляються у військовому мистецтві та добре знають цього ворога... По-друге, це військо утримати легше, ніж військо іншої нації, бо на їхніх начальників не треба витратити особливих коштів (які звичайно становлять значну суму). Крім того, вони мають власну зброю та боєприпаси, до яких не треба замовляти й утримувати спеціально гармашів, бо багато хто з них сам уміє з ними обходитися.

Щоденник Еріха Лясоти був опублікований німецькою мовою в Галле (Німеччина) в середині XIX ст.

- ◆ Чому з одним іменником часом уживаємо кілька означень? Наведіть приклади таких уживань.

Вправа 8

Запишіть слова, зніміть скісні риски.

1) військово/полонений; 2) воєнно/стратегічний; 3) кримсько/татарський; 4) мало/населений; 5) східно/слов'янський; 6) біло/сніжний; 7) казково/пісенний; 8) кисло/молочний; 9) ліро/епічний; 10) суспільно/необхідний; 11) загально/відомий; 12) всесвітньо/відомий; 13) всесвітньо/історичний; 14) військово/зобов'язаний; 15) сніжно/білий; 16) навчально/тренувальний; 17) важко/хворий; 18) вічно/зелений; 19) темно/зелений; 20) зелено/синій; 21) жовто/гарячий; 22) адміністративно/територіальний; 23) військово/морський; 24) промислово/будівельний.

- ◆ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.

Урок 21

Правопис прикладок

Питання уроку

- Як пишуться прикладки з означуванням словом?
- Коли прикладку пишемо через дефіс?
- Які прикладки беремо в лапки?

Проведіть гру «**Шерлок Холмс**». Упродовж хвилини пригадайте та запишіть назви, які ви бачите, йдучи до школи. (Умови гри можна й змінити: пригадайте назви продуктів з полиць магазинів або з телевізійної реклами.) Хто виявить уважність, гідну славнозвісного детектива, пригадає якнайбільше назв?

Чому людину називають творцем імен? Як постають назви? Які варіанти правопису назв є у вашому переліку?

Прикладку з означуванням словом пишуть окремо або через дефіс.

Звертаємо вашу увагу на те, що не завжди легко визначити, який із двох іменників є прикладкою.

Тому в правилах умови правопису обґрунтовано загальною — відповідно до значень ужитих іменників. Прикладку з означуванням іменником пишемо **окремо**, якщо:

- ◆ першим ужите слово з більш загальним значенням, а другим — із конкретнішим: **трава полин, дерево ясен**;
- ◆ якщо з двох слів (загальної та власної назви) на першому місці вжита загальна, а на другому — власна: **місто Київ, ріка Прут, могила Савур**;
- ◆ якщо на першому місці стоїть іменник, що виражає ознаку, а на другому — означуваний: **красуня дівчина, богатир хлопець, жадного вовк**.

Прикладку з означуванням іменником пишемо **через дефіс**, якщо:

- ◆ перше слово має конкретніше, а друге — загальніше значення: **полин-трава, ясен-дерево**;
- ◆ якщо з двох слів (загальної та власної назви) на першому місці вжита власна, а на другому — загальна: **Київ-місто, Прут-ріка, Савур-могила**;
- ◆ якщо на першому місці стоїть означуваний іменник, а на другому — іменник, що виражає ознаку: **дівчина-красуня, хлопець-богатир, вовк-жадного**.

Прикладки — назви мистецьких творів, газет, журналів, промислових компаній, готелів, закладів харчування, торговельних центрів, продуктів та виробів беруть у лапки: **повість «Дорогою ціною», газета «Голос України», цукерки «Ірис»**.

Тема 2. Словосполучення і речення

Запам'ятайте!

З великої літери, але без лапок пишуть назви релігійних книг: *Біблія, Апостол, Псалтир, Коран, Тора*.

По-різному пишуть назви орденів, медалей, інакше відзнак: одні з них беруть у лапки (наприклад, *орден «Мати-героїня»*), інші — ні (*орден Почесного легіону*).

Вправа 1

Доберіть до поданих іменників прикладки, запишіть їх, застосувавши відповідні правила.

1) озеро ...; 2) річка ...; 3) гора ...; 4) місто ...; 5) повість ...; 6) поема ...; 7) байка ...; 8) готель ...; 9) кав'ярня ...; 10) перукарня ...; 11) автомобіль ...; 12) торт ...

Вправа 2

Перепишіть, поставте, де потрібно, лапки.

1. Їхати від станції Хрещатик до станції Лівобережна, від станції Виставковий центр до станції Дружби народів. 2. Працюючи над поемою Мойсей, Іван Франко звертався до Біблії. 3. У святковий день дідусь одягнув орден Пошани та медаль За відвагу.

Вправа 3

Ознайомтеся з порадами мовознавця та сформулюйте правило для складних випадків уживання лапок.

Станції метрополітену названі за різними ознаками, тому й пишемо їх неоднаково. Однослівні назви станцій, ужиті у формі називного відмінка, беруть у лапки і пишуть з великої букви: станції *«Хрещатик»*, *«Університет»*, *«Гідропарк»*, *«Дарниця»*, *«Святошин»*, *«Академмістечко»*, *«Арсенальна»*, *«Театральна»*, *«Вокзальна»*, *«Мінська»*, *«Житомирська»*.

Двослівні назви станцій метрополітену, якщо вони мають форму називного відмінка, також беруть у лапки, але тільки перше слово пишуть з великої літери: станції *«Контрактова площа»*, *«Поштова площа»*, *«Політехнічний інститут»*, *«Палац спорту»*, *«Виставковий центр»*. Друге слово пишуть з великої букви, коли воно є власною назвою, наприклад: станція *«Площа Льва Толстого»*.

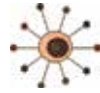
Не беруть у лапки лише ті назви (однослівні і двослівні), що вжиті в родовому відмінку. З великої літери пишуть однослівну назву (станція *Перемоги*) і перше слово у двослівній назві (станція *Дружби народів*), а також її друге слово, якщо воно є власною назвою (станція *Тараса Шевченка*, станція *Героїв Дніпра*).

(Катерина Городенська,
із книжки *«Українське слово у вимірах сьогодення»*)

Іван Марчук. «Пробудження» (1992 р.).
Уперше в історії України репродукцію цієї картини відтворено на поштовій марці за життя художника.

Вправа 4

Яка з поданих прикладок до назви Україна найбільше, на вашу думку, відповідає темі та настроєві картини?

Мати, дівчина, краса, вдова, чайка, пісня, мрія, легенда.

- Оберіть одну з прикладок або запропонуйте свою, використайте її в невеличкому коментарі до картини Івана Марчука.

Вправа 5

Попрацюйте в зошиті з таблицею «Правопис прикладок». Упишіть приклади, яких бракує, перебудуйте подані сполуки слів.

ПРАВОПИС ПРИКЛАДОК

Окремо	Через дефіс
...	<i>полин-трава</i>
<i>чарівниця осінь</i>	...
...	<i>вовк-жадняга</i>
<i>богатир лицар</i>	...
<i>красень Львів</i>	...
<i>озеро Свитязь</i>	...

- Поясніть, як позиція прикладки щодо означуваного слова впливає на правопис.

Тема 2. Словосполучення і речення

Вправа 6

Перепишіть, зніміть скісні риси.

- 1) Маруся/помічниця; 2) заєць/біляк; 3) учениця/Катерина; 4) звіробій/трава; 5) трава/деревій; 6) лікар/терапевт; 7) Микола/футболіст; 8) жук/короїд; 9) розумниця/дівчина; 10) сон/трава; 11) Київ/місто; 12) твір/опис.

Склад сучасних українських прізвищ надзвичайно строкатий. Є серед них ті, що походять від іменників — загальних назв (*Кравець, Сокіл*), прикметників (*Тихий, Письменна*), дієслів (*Світай*), складних слів, утворених на основі словосполучення (*Крутивус, Непийвода*). Таке розмаїття ускладнює відмінювання деяких прізвищ.

Вправа 7

Розбийте текст на речення. Де потрібно, поставте лапки. Підкресліть прикладки, поясніть їх правопис.

Українська художниця Катерина Білокур народилася 1900 року в бідній селянській родині у школі не навчалася, читанням і малюванням оволоділа самотужки найвідоміші роботи видатної художниці — картини *Буйна*, *Декоративні квіти*, *Привіт урожаю* і *славнозвісне полотно Цар-колос*.

(За Ірен Роздобудько)

У кожному митці є паросток зухвальства, без якого неможливий жоден талант.

Йоган Вольфганг Гете, німецький письменник

Резюме

- ♦ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ♦ Чому реєстр слів, до яких застосовують правила правопису прикладок, постійно розширюється?

Вправа 6

Прочитайте, визначте тему тексту. Зразком якого стилю він є? Підтвердіть свою думку прикладами.

Однією з найяскравіших і найвідоміших картин Катерини Білокур є «Цар-колос»: до колосся пшениці тягнуть свої голівки садові, польові та лісові квіти. У творі оспівано* життєдайну силу хліба, колоса. Усе тут величне, щедre, багате у цвітінні, родючості. Твір розкриває й характер самої художниці: її глибоку народність, любов до рідної землі, шану до селянської праці. Картина одразу стала знаменитою та, на жаль, не повернулася з виставки в Парижі 1957 року — зникла*.

Побачивши* картини Катерини Білокур на Міжнародній виставці в Парижі 1954 року, великий Пабло Пікассо зауважив: «Якби в нас в Іспанії була така талановита художниця, ми б змусили заговорити про неї весь світ». Катерину Білокур він порівняв з іншою видатною художницею, так само генієм-самоуком, — Серафін Луїз із Санлі. «Доля випробовує тих, хто надумав дійти до великої мети. І вона на їхнім життєвiм [життєвiм] шляху всякі перешкоди-незгоди підсовує...», — писала Катерина Білокур.

(Із журналу «Культура та життя»)

Катерина Білокур. «Цар-колос» (1949 р.).

Більшість картин Катерини Білокур можна побачити в Національному музеї українського народного декоративного мистецтва. Найвідомішу її роботу, «Цар-колос», викрали з виставки в Парижі, як найціннішу, і донині збереглися лише її копії.

- ◆ Випишіть із тексту речення з прикладками, поясніть їх правопис.
- ◆ Уважно подивіться на репродукцію картини. Поясніть, як ви розумієте образ царя-колоса. Міркування запишіть.
- ◆ Слова, позначені зірочками, розберіть як частину мови.

Вправа 7

Запишіть слова, зніміть скісні риси.

1) супер/модель; 2) екс/вокаліст; 3) мото/спорт; 4) кіно/фестиваль;
5) міні/вистава; 6) макро/економіка; 7) супер/зірка; 8) кіно/театр;
9) авіа/каса; 10) перекоти/поле; 11) напів/автомат; 12) блок/система;
13) жар/птиця; 14) Свят/вечір; 15) міні/спідниця; 16) прем'єр/міністр;
17) ліро/епос; 18) Лисичка/Сестричка; 19) пів/огірка; 20) пів/ящика;
21) купівля/продаж; 22) сон/трава; 23) сто/річчя; 24) шести/денка.

- ◆ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.

Урок 22

Додаток

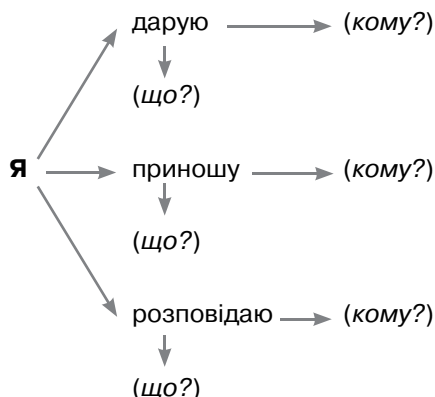

Питання уроку

- Який другорядний член називають додатком?
- Чим можуть бути виражені додатки?
- Яка роль додатків у реченні?

Проведіть гру «**Кому що?**». Упродовж хвилини доберіть якнайбільше залежних від присудка слів відповідно до повсякденних ситуацій (розподіліть їх між командами).

- Яке значення мають залежні слова, до яких ставили запитання *що?* Спробуйте сформулювати загальне значення всіх слів, до яких ставили запитання *кому?* Роль якого другорядного члена речення виконують дібрані вами слова?

Ви пам'ятаєте, що додатком називають другорядний член речення, який означає предмет і відповідає на запитання непрямих відмінків: *кого? чого? кому? чому? кого? що? ким? чим? на кому? на чому?* Схематично додаток позначають так: _ _ _ _ _

Цей другорядний член речення залежить від присудка. Він може мати різні значення, а саме: виражати результат дії (*написав листа*), предмет, на який спрямована дія (*полити квітку*), знаряддя чи засіб дії (*креслимо олівцем*) тощо. Додаток виражають іменник або слова інших частин мови, ужиті зі значенням іменника, займенник та інфінітив:

**Плакати довго Єгипет не вміє. Умив свої пальми,
Руно зелене та буйне ланів понаднільських скропив
І підновив позолоту блискучу в розлогій пустині,
Та й усміхається знову...**

(Леся Українка)

Зверніть увагу на додаток, виражений іменником у знахідному відмінку без прийменника. Це — *прямий* додаток. Щоб не сплутати підмет і прямий додаток, виражений іменником — назвою неістоти (і підмет, і додаток відповідають у такому разі на запитання **що?**), пам'ятайте, що підмет означає виконавця дії, а додаток — предмет, на який дія спрямована. Крім того, ставте обидва запитання (Н. в. — **хто? що?**, Зн. в. — **кого? що?**):

кого? що?
Туман огорнув низький лівий берег.

Не завжди просто визначити додатки, виражені інфінітивом. Їх сплутують з основною частиною дієслівного складеного присудка. Щоб не припуститися помилки, потрібно пам'ятати, що в дієслівному складеному присудковій інфінітив поєднується лише з певними дієсловами (фазовими або такими, що означають волевиявлення); додаток, виражений інфінітивом, як і будь-який інший, відповідає на запитання непрямого відмінка.

що?
Хлопці вирішили нікуди не рушати з Хрещатика й чекати своїх.

Схарактеризуйте додаток за планом:

- 1) що означає та на які запитання відповідає;
- 2) чим виражений;
- 3) які трапляються труднощі у визначенні додатка.

Вправа 1

Знайдіть у реченнях додатки, поставте запитання до них від присудка (*усно*).

Беремо білий аркуш. Розкладаємо олівці й фарби. Нам ніхто не заважає. Хочемо намалювати родину, будинок, садок, кицьку на паркані, дерева та сонце в синьому небі. Малюємо мрію!

Вправа 2

Перепишіть, зніміть скісні риси та вставте замість крапок пропущені літери. Підкресліть у реченнях додатки.

Автор славетного пр..годн..ц..кого роману «Одіс..ея капітана Блада» Рафаель Сабатіні народився на початку ХХ століт..я. Його найкращ..ми вч..т..лями були книги. Знаюч.. п..ять іноземних мов, він міг ч..тати твори в ор..г..налі. У ш..сть років, коли інші хлопч..ки грал..ся в розбійн..ків та п..ратів, Сабатіні з в..ликим захватом ч..тав романи Дюма... І поступово йому все дужче хотілося п..сати самому. Так світ пізнав майстра історичної прози.

Сам Сабатіні говорив, що пише не для того, аби догодити ч..тачам, не для пр..бутку, а для власного задоволен..я. А писав він на/стіл..к.. майстерно, що його г..роїв наслідували, ними захоплювалися. Справді, такий яскравий ефект могло справити лише в..л..чезне внутрішнє задовол..н..я від роботи, яке п..сьмен..ик вкладав у свої книги.

(Андрій Кокотюха, для серії «Життя видатних дітей»)

Тема 2. Словосполучення і речення

- ♦ Як міркували, визначаючи додатки?
- ♦ Чи будь-який іменник, ужитий у непрямому відмінку, виконує в реченні роль додатка? Підтвердіть прикладами з тексту.

Вправа 3

Випишіть із тексту присудки з додатками (у дужках поставте запитання).

Пітер Блад, бакалавр медицини, запалив люльку й заходився поратися коло вазонів герані, що цвіла на підвіконні його кімнати, яка вікнами виходила на вулицю. Він не помічав, що з вікна навпроти за ним з докором стежать чийсь суворі очі. Пораючись коло герані, Пітер прислухався до гомону людського натовпу там, унизу, у вузькій вуличці, натовпу, що вже вдруге того дня плинув до плацу перед замком, де перед цим капелан герцога Фергюсон виголосив проповідь скоріше бунтарського, аніж божественного змісту.

Цей безладний, збуджений натовп складався переважно з чоловіків із зеленими гілочками на капелюхах, з кумедною зброєю в руках. У декого, щоправда, за плечима погойдувалися мисливські рушниці, виблискували подекуди й мечі, але значна частина повстанців була озброєна лише киями, а більшість тягла за собою величезні списи, зроблені з кіс, страшні на вигляд і незручні в бою. Серед цих імпровізованих військових були ткачі, броварі, теслі, ковалі, муляри, каменярі, шевці та представники інших мирних професій.

*(Рафаель Сабатіні, «Одіссея капітана Блада»;
переклад з англійської Павла Мовчана)*

- ♦ Чи є серед вписаних додатків прямі? Як не сплутати прямий додаток з підметом?

Вправа 4

Випишіть із тексту 3–4 речення з додатками. Додатки підкресліть, визначте, у яких відмінкових формах вони вжиті.

Овочі й фрукти — ідеальний варіант для перекусу в дорозі. Почищені та порізані соломкою морква, яблука, солодкий перець — корисна альтернатива всім чіпсам, сухарикам і насінню. Фрукти краще порізати й одразу скласти в пластиковий контейнер.

У контейнер можна порізати навіть овочевий салатик. Але не соліть його і не заправляйте. Соус для салату приготуйте окремо й налейте в маленьку баночку з герметичною кришечкою.

А ще овочі зручні для дорожньої сумки як оладки і котлети — з кабачка, гарбуза, моркви чи картоплі. Такі туристичні наїдки смакують навіть холодними.

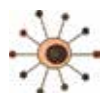
Бутерброди й сендвічі — це, мабуть, найпоширеніша їжа, яку зазвичай кладуть у дорожній наплічник.

Замість хліба можна взяти тонкий лаваш і загорнути в нього будь-яку нерідку начинку. Роли в дорозі дуже зручні: вони не менш поживні, ніж бутерброди, але набагато зручніші в споживанні.

(Із журналу «Коліжанка»)

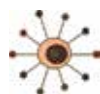

Чи знаєте ви, що термін «додаток» уперше запропонував класик української літератури Іван Нечуй-Левицький, який прислужився розвитку української мови не тільки тим, що шліфував і вивершував її як майстер красного письменства, а й тим, що прагнув пояснити мовні закони як автор «Граматики»?

Катерина Білокур. Натюрморт
«Квіти, яблука, помідори»
(1950 р.).

Уміння бачити прекрасне
в буденному — прикметна
ознака таланту художників,
які малюють натюрморти.

Вправа 5

Опишіть картину, поширивши речення додатками.

На картині бачимо...

Вправа 6

Поставте слова, подані в дужках, у потрібній відмінковій формі.

1. Людина навчається (*мова*). 2. Той, хто зрадив (*одна ідея*), відданий іншим не буде. 3. Дякуємо (*батьки*) за турботу. 4. Опанувуймо (*правила*) життя в громаді змалку. 5. Вибач (*ми*). 6. Запобігаймо (*помилки*), вправляючись у слововживанні.

Резюме

- ♦ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ♦ Які помилки трапляються найчастіше в реченнях із додатками? Як, на вашу думку, запобігти таким помилкам?

Вправа 7

Складіть і запишіть речення з парами слів, підкресліть, якими членами речення вони є.

1) можуть розв'язувати — навчилися розв'язувати; 2) хочу малювати — люблю малювати; 3) мушу доповісти — попросили доповісти; 4) змогла зробити — порадили зробити; 5) хоче спати — пішла спати; 6) посмів спитати — наказали спитати.

Вправа 8

Запишіть подані іменники у формі орудного відмінка.

1) плащ..м; 2) площ..ю; 3) меч..м; 4) плеч..м; 5) м'яч..м; 6) веж..ю; 7) груш..ю; 8) меж..ю; 9) ткач..м; 10) саж..ю; 11) лящ..м; 12) овоч..м; 13) товкач..м; 14) душ..ю; 15) товщ..ю; 16) трюкач..м; 17) сторож..м; 18) круч..ю; 19) тиш..ю; 20) прац..ю; 21) шприц..м; 22) місц..м; 23) прізвищ..м; 24) каш..ю.

- ♦ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.

Урок 23

Обставина

Питання уроку

- Який член речення називають обставиною?
- Які бувають обставини?
- Чим можуть бути виражені обставини?

Проведіть гру «**Чомусики**». Позмагайтеся у вмінні ставити проблемні запитання, тобто такі, пошук відповіді на які спонукає до аналізу явища, залучення знань з різних галузей, життєвого досвіду. Оберіть одну з тем, пов'язаних із уроками мови (наприклад, «Мова і суспільство», «Мова і технології», «Чи вічні правила?»), і впродовж хвилини сформулюйте якнайбільше запитань, що починаються словом **чому**. Оберіть п'ять найцікавіших та поділіться міркуваннями про них.

Як називають другорядні члени речення, що відповідають на запитання **чому**? На які інші запитання можуть відповідати обставини? Для чого потрібні обставини в реченні?

Обставина — другорядний член речення, що визначає місце, час, спосіб і міру дії, її мету, причину та умову, за якої відбувається дія. Обставина залежить від присудка, відповідає на запитання **де? куди? звідки? коли? як? чому? навіщо?** та ін. Графічно обставини позначаємо так: _____

**Сиділи ми при згаслому багатті усі гуртом...
Не хутко те буде...**

**І мріялись мені далекі села:
Дівчата йдуть співаючи з ланів,
Клопочуться хазяйки невсипущі,
Стрічаючи отару та черідку,
Господарі вертаються з роботи,
Не прискоряючи ходи, поважно,
А нишком поглядають на димок...**

(Із творів Лесі Українки)

Обставини можуть бути виражені прислівником, дієприслівником чи дієприслівниковим зворотом, іменником у непрямих відмінках та прийменниково-іменниковою сполукою.

Зверніть увагу, що бувають обставини, виражені інфінітивом:

Узяв ліхтарика й пішов дивитися за паркан.

Уживають обставини, виражені фразеологізмом.

Зажили тепер мешканці лісової хатки душа в душу.

За значенням обставини поділяють на кілька типів.

ТИПИ ОБСТАВИН ЗА ЗНАЧЕННЯМ

типи обставин	що означає	на яке питання відповідає	чим виражається
місця	місце дії, напрям руху, вихідний чи кінцевий пункт руху	<i>де? куди? звідки?</i>	<i>Робітники встали й пішли за <u>ворота</u>.</i>
часу	час дії	<i>коли? як довго? відколи? доки?</i>	<i>Навесні повертаються птахи до рідних гнізд.</i>
міри і ступеня	кількісний чи якісний ступінь вияву дії, стану, ознаки	<i>наскільки? у скільки разів? як багато? якою мірою?</i>	<i>Вся долина <u>по самі</u> вінця налита туманом.</i>
причини	причину дії	<i>чому? через що? з якої причини?</i>	<i>Від хвилювання хлопець не міг спокійно говорити.</i>
мети	мету дії	<i>з якою метою? навіщо? для чого?</i>	<i>На перерві дівчата побігли <u>шукати</u> книжку.</i>
умови	умови, за яких може відбуватися дія	<i>за якої умови?</i>	<i>За гарної погоди ми подолаємо з десяток кілометрів.</i>
допусту	вказують на те, усупереч чому відбувається дія	<i>незважаючи на що?</i>	<i>Незважаючи на дощ, туристи повернулися додому вчасно.</i>

Складіть план розповіді про обставину. Схарактеризуйте її за планом, наведіть власні приклади, пов'язані зі щоденними ситуаціями.

Чи знаєте ви, що термін «обставина» введено в 30-х роках минулого століття в підручниках української мови для школи?

Вправа 1

Випишіть речення з виділеними словами, поставте до них запитання; визначте тип обставин.

Парк «Софіївка» розташований у **місті** Умані Черкаської області. Його добре знають **далеко за межами України** як одне з найвидатніших **творінь** світового садово-паркового мистецтва кінця XVIII — першої половини XIX ст.

Коли потрапляєш до «Софіївки», **одразу** спадає на гадку, що опинився **в казці**. І це не випадково, адже в основу паркової композиції

Тема 2. Словосполучення і речення

покладено сюжети з міфології Стародавньої Греції та Риму. Деякі куточки парку нагадують оселі грецьких богів і героїв. Урочисто відкрита 1802 р. «Софіївка» й досі вражає тонким поєднанням природних і штучних, тобто створених людиною, елементів. Єдність природного й рукотворного в парку досконала. Гармонійні відносини з довкіллям — одвічна людська мудрість, яку береже зелене шатро «Софіївки».

Парк був власністю Потоцьких. Названий так на честь дружини графа Станіслава Потоцького Софії. Автором проекту парку був польський офіцер Людвік Метцель. Під його безпосереднім керівництвом споруджено ставки, шлюзи, фонтани і водоспади, острів Анти-Цирцеї, підземна річка Ахеронт, мости, готи, Єлисейські поля, дорожньо-алейна система, установлено статуї.

(З довідника «Черкащина туристична»)

Вправа 2

Перепишіть, зніміть скісні риси та вставте замість крапок пропущені літери. Підкресліть у реченнях обставини.

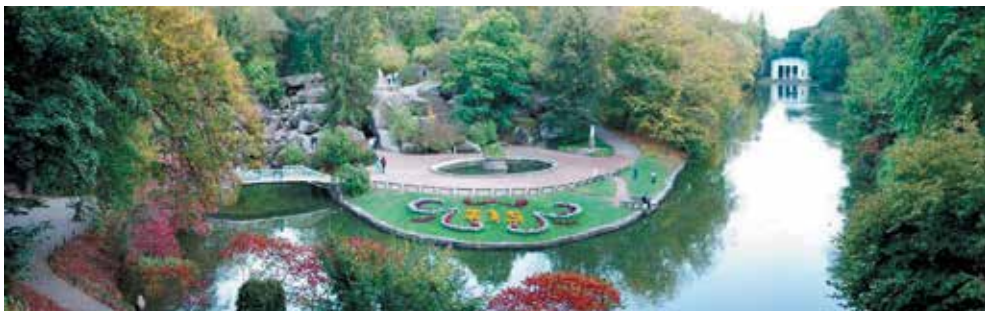
Стежка пр...ла друзів до ві...дал...ного закутку парку, над яким громадилася гранітна скеля. Пр...д...вившись, Миколка помітив у скелі вузьку ущел...ну. Протиснувшись крізь неї, хлопці оп...нилися в не/в...ликому гроті. Десять у темряві з/рідка падали краплі.

— Бач...ш, звідки крапає? — спитав Йосип.

Микола п...льніше пр...д...вився й побачив, що вода ніби просочу...т...ся просто з кам...яної брили, тоненькою цівочкою збігає кам...нем і падає в мармурову вазу.

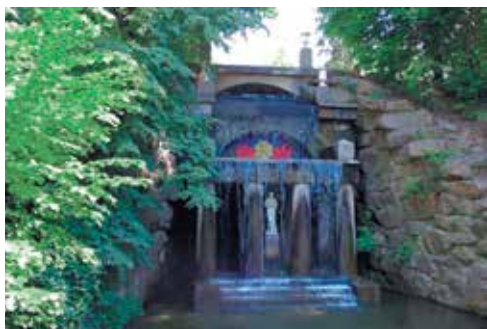
— Коли ваза наповн...ться, запрацює фонтан — бризки багато/п...люстковою квіткою огорнуть вазу, і так тр...ватиме декілька с...кунд, доки не/ро...хлопа...т...ся вода, а тоді — все с/початку, — ро...повідав Йосип.

- ♦ Як тип обставин зумовлений значенням дієслівного присудка? Чому до обставин не ставлять запитання непрямих відмінків, навіть якщо вони виражені іменником із прийменником?
- ♦ Чи будь-який іменник із прийменником є в реченні обставиною?
- ♦ Як розрізнити додатки й обставини, коли вони виражені прийменниково-іменниковими сполуками?

Краєвид парку «Софіївка», що розташований в Умані на Черкащині.

Грот Фетіди (Венери) — прикраса парку «Софіївка» в Умані.

Грот Горішок, який завершує композицію Долини гігантів.

Вправа 3

Уважно подивіться на ілюстрації. Чому краєвиди «Софіївки» є пам'ятками мистецтва, а не просто природними дивовижами? Яка краса досконаліша — природна чи штучна?

Розкажіть про одну з принад парку, використавши обставини. Запишіть речення, підкресліть обставини.

- ♦ Які за значенням обставини використали?
- ♦ Які обставини не використали? Чому?

Вправа 4

Поміркуйте про одвічне змагання людини з природою: надихаючись від природи бажанням творити, людина прагне перевершити її. Як цю суперечку розв'язали творці «Софіївки»? У реченнях використайте подані слова й словосполучення.

Оскільки ...; тому ...; за умови ...; тому що ...; через прагнення створити; для втілення ідеалу.

- ♦ У текстах яких стилів і типів мовлення активніше вживані обставини причини, мети, умови?

Природа — єдина книга, у якій змістовні всі сторінки.

Йоган Вольфганг Гете, німецький письменник

Вправа 5

Складіть і запишіть речення з поданими парами слів. Підкресліть, якими членами речення є їхні компоненти.

1) хочуть відпочивати — поїхали відпочивати; 2) прагне зустрітися — поспішає зустрітися; 3) мусить привітатися — зайшов привітатися; 4) починає співати — прилітає співати; 5) може познайомитися — забіг познайомитися; 6) зобов'язана побачитися — заїхала побачитися.

- ♦ Як не сплутати частину дієслівного складеного присудка і обставину, виражену інфінітивом?

Тема 2. Словосполучення і речення

Вправа 6

Що знаєте про обставини, виражені одиничними дієприслівниками та дієприслівниковими зворотами? Сформулюйте етикетні поради мовцям відповідно до ситуацій і за поданими початками.

1

Утішаючи малюка, ...

2

Поступаючись у транспорті місцем, ...

3

Отримавши нагороду, ...

4

Не забудьте, вручаючи подарунок, ...

5

Потискаючи руку, ...

6

Прощаючись, обов'язково скажіть ...

- ♦ Які за значенням бувають обставини, виражені дієприслівником?
- ♦ Які розділові знаки вживають у реченнях з одиничним дієприслівником чи з дієприслівниковим зворотом?
- ♦ Чи можуть стосуватися різних виконавців дії, виражені дієслівним присудком і дієприслівником? Проілюструйте прикладом.

Резюме

- ♦ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ♦ Які вправи були найкориснішими саме для вас?

Вправа 7

Перепишіть, підкресліть обставини (у дужках після речення подайте значення обставини).

Справжнього солов'я оголосили вигнаним за межі держави. Штучній пташці відвели місце на шовковій подушці коло ліжка імператора. Так минув цілий рік. Імператор, весь двір і навіть весь народ знали напам'ять кожну ноту з пісні штучної пташки. Але саме через це вона їм подобалася найдужче. Вони могли самі їй підспівувати. Та якось увечері всі коліщата зупинилися. Штучна пташка замовкла назавжди.

(Ганс Крістіан Андерсен, «Соловей»;
переклад з данської Оксани Іваненко)

- ♦ Чи пригадуєте сюжет казки Г. К. Андерсена «Соловей»? Про що в ній ідеться? Яку ідею втілено?

Георгій Нарбут.
З ілюстрацій до казки
«Соловей» (1912 р.).

Вправа 8

Запишіть слова, зніміть скісні риски.

1) хоч/не/хоч; 2) будь/де; 3) по/двоє; 4) на/двоє; 5) у/двоє; 6) по/суті;
7) день/у/день; 8) ледве/ледве; 9) тим/часом; 10) оба/біч; 11) с/під/лоба;
12) по/вашому; 13) як/раз; 14) куди/небудь; 15) хто/зна/як; 16) з/дав-
ніх/давен; 17) с/покон/віку; 18) по/п'яте; 19) раз/у/раз; 20) віч/на/віч;
21) по/сусідському; 22) на/відмінно; 23) до/вподоби; 24) до/побачення.

- ♦ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.

Урок 24

Порівняльний зворот. Розділові знаки в реченнях із порівняльним зворотом

Питання уроку

- Що таке порівняльний зворот?
- Які розділові знаки вживають у реченнях із порівняльним зворотом?
- У текстах якого типу мовлення і яких стилів уживають порівняльні звороти?

Проведіть гру «Словом — як пензлем». Упродовж хвилини доберіть якнайбільше порівнянь до предмета, ознаки, дії.

- ◆ Слово, мов ...
- ◆ Влучне, як ...
- ◆ Говорить, наче ...

Чому людям властиво порівнювати?
Коли мовці вдаються до порівнянь? З якою метою?
Чи будь-яке порівняння є образним?

Порівняння досить поширені в мовленні. Це й не дивно, адже, розмірковуючи, людина порівнює, зіставляє предмети, ознаки, явища, дії, унаслідок чого пізнає їхню сутність. Утіленням порівняння мовними засобами є порівняльний зворот: **Як парость виноградної лози, плекайте мову** (М. Рильський).

У цьому крилатому вислові маємо обставину способу дії: **плекайте** (як?) **як парость виноградної лози**, уведена в структуру речення за допомогою порівняльного сполучника **як**.

Частина простого речення, що складається з порівняльного сполучника й повнозначного слова і виражає значення порівняння, називають **порівняльним зворотом**.

Порівняльний зворот можуть вводити в речення й інші порівняльні сполучники, як-от: **наче, ніби, мов, нібито, немовби** тощо.

**Розігрівся щось вітрець мій рідний,
Став палкий, неначе той хамсин,
Запальний, рвачкий Сахари син, —
Чи давно покинув край мій бідний?
Там він по конаючих снігах
Волочив важкі та вогкі шати,
Забирався холодом до хати
І стогнав, мов пугач по лугах.**

(Леся Українка)

Ви звернули увагу, що в реченнях перед порівняльним зворотом уживаємо кому?

Зима стоїть персидська, як бузок (Л. Костенко).

Проте в деяких випадках коми перед порівняльним зворотом не ставимо, а саме:

◆ Якщо порівняльний сполучник ужито перед іменною частиною іменного складеного присудка: **Руки були як лід. Життя наче казка.**

Ви пам'ятаєте, що в таких реченнях, за бажанням автора, може вживатися тире, якщо підмет та іменна частина складеного присудка — іменники і між ними пропущено дієслівну зв'язку **бути**: **Верба — мов чорний покруч ікебани** (Л. Костенко).

◆ Якщо порівняльний зворот є фразеологізмом: **Дощ ллє як з відра.**

◆ Коли перед порівняльним зворотом ужиті слова **майже, зовсім**: **Дівчинка говорила майже як доросла.**

Удвох із сусідом/сусідкою, сформулюйте за текстом 4–5 запитань, поставте їх один одному та вислухайте відповіді.

Вправа 1

Знайдіть у реченнях порівняльні звороти, поясніть уживання розділових знаків.

1. Повітря стоїть нерухоме, як води стоячі. 2. Пустеля дише. Рівний подих, вільний, гарячий він та чистий, мов святий. 3. А поки сонце осіяло бір, вогонь вже лютував, мов дикий звір. 4. Ледве мріє, мов привид, далекеє соннее місто... 5. ...Небо темне, наче розпач. 6. В її речах слова котились, наче хвилі...

(Із творів Лесі Українки)

◆ Поясніть, чому порівняння в текстах художнього стилю є засобом образності.

Вправа 2

Скориставшись «Довідкою», доповніть речення з творів Михайла Коцюбинського порівняльними зворотами. Запишіть, розставте розділові знаки.

1. Дві стіни мовчки пропускають мене вперед. 2. Моя тінь послалась під ноги й показує шлях. 3. Гойдається земля під ногами. 4. Од заходу до сходу сонця голубіють у моїй хаті шибки. 5. Жінки збилися круг візка. 6. Вони вже встигли поставити тісні дерев'яні крамниці і торгували для чужинців картками, хлібом і фруктами.

Довідка: як почесна сторожа; як невільник; як палуба корабля; як морське око; як чорний бджоляний рій; наче коробки з-під макаронів.

◆ Яке з порівнянь вам видалося найнесподіванішим?

◆ Доведіть, що порівняння Михайла Коцюбинського є художнім засобом.

Тема 2. Словосполучення і речення

Сергій Васильківський. «Річка в полудень» (1890 р.).
Картина зберігається в Бердянському художньому музеї
ім. І. Бродського.

Якби я всіми барвами владала,
то я б на барву барву накладала
і малювала б щирим самоцвітом,
отак, як сонечко пречисте літом.
(Лєся Українка)

Вправа 3

Опишіть картину Сергія Васильківського, використавши речення з порівняльними зворотами. Запишіть свій опис, розставте розділові знаки.

Живопис — це поезія, яку бачать, а поезія — це живопис, який чують.

Леонардо да Вінчі, учений та художник,
один з найвидатніших діячів італійського Відродження

Вправа 4

Випишіть із тексту порівняння з означуваними словами.

Над Києвом стояла чудова весняна ніч... Повний місяць дивився в синій, гладенький, як дзеркало, Дніпро. Небо було ясне й синє. На заході, над чорною смугою лісу й гір небо блищало дуже пізнім рум'яним вечором. Було ясно, як удень. Повітря було тихе, запашне. Здається, не тіло, а сама душа ним дихала... Тихо-тихо, як Дніпрова вода, полилася українська пісня. Серед монастиря, перед п'ятьма золотими банями, серед чернечих келій і темних алей понеслася мелодія про Сагайдачного, котрого могила була за десять ступенів звідтіля, коло південної стіни церкви.

Швидко одчинилось одно вікно в келії. Звідтіль висунулась кострубата чернеча голова. Потім одчинилось друге й третє вікно. З вікон висовувались темні голови й слухали співи. По дворі під тополями дибали два журавлі,

котрих держать по монастирях у Києві. З липи злетів павич, розпустив свій блискучий хвіст і крикнув своїм диким голосом. Пісня розворушила мертвий спокій монастиря. Всі поглядали на ректорські вікна. Одно ректорське вікно одчинилось, і пісня разом завмерла на устах двох десятків хлопців, і знов стало тихо й мертво, як у могилі. Тільки з сусідньої гори Кисилівки широкою хвилею лилася пісня міщан, котрі збирались там на вулицю і співали пісні цілим хором, з басами, тенорами й сопранами.

(За Іваном Нечуєм-Левицьким)

- ◆ Чи лише за допомогою порівняльних зворотів можна передати порівняння?
- ◆ Знайдіть у тексті інший мовний засіб, що виражає значення порівняння.

Вправа 5

Замініть подані вислови порівняльними зворотами, складіть з ними речення.

1) ходить павою; 2) дивиться вовком; 3) виє совою, 4) пече вогнем; 5) ллється рікою; 6) насупився сичем.

- ◆ У текстах якого стилю вживають утворені вами порівняння?
- ◆ Яка їхня роль у мові?

Вправа 6

Перепишіть, розставте розділові знаки, яких бракує.

1. У Палажки брови як шнурочки; моргне ніби вогнем сипне. 2. Хівря доладна як писанка. 3. Віддя говорить тонісінько мов сопілка грає, а тиха як ягниця. 4. Олена кругла як цибулька повновида як повний місяць; в неї щоки мов яблука зуби як біла ріпа коса як праник... 5. Одарка тоненька як очеретина, гнучка станом як тополя; личко маленьке й тоненьке мов шовкова нитка; губи маленькі як рутяний лист. З маленького личка хоч води напийся, а сама пишна як у саду вишня, а тиха неначе вода в криниці. 6. «Коли я буду вибирати собі дівчину, то візьму гарну як квіточка червону як калина в лузі а тиху як тихе літо», — сказав веселий Лаврін.

(З повісті Івана Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»)

- ◆ Подані речення — фрагмент жартівливої розмови між синами Омелька Кайдаша, Карпа та Лавріна. Наведено здебільшого репліки Лавріна. Що відповідав братові Карпо, довідається, якщо прочитаєте перші сторінки знаменитого твору. Яка роль порівняльних зворотів у портретних описах?
- ◆ Опишіть портрет когось зі своїх близьких, використавши порівняння.

Вправа 7

З кожної групи речень випишіть те, що є відповіддю на запитання. Підкресліть члени речення.

I. У якому реченні не потрібно ставити кому перед порівняльним сполучником?

1. Морозне повітря дзвеніло як кришталь.
2. Із степу як з вогкої печери тягло прохолодою.
3. Тимко міркував майже як дорослий.
4. Айстри ясніли мов різнокольорові ліхтарики.

Тема 2. Словосполучення і речення

II. У якому реченні перед порівняльним зворотом потрібно поставити кому?

1. Джура почервонів як рак.
2. Місяць зійшов як діжа.
3. Хвилі наче гори.

Чи знаєте ви, що найпоширеніший художній засіб *метафора* має багато спільного з *порівнянням*? Проте якщо порівняння передбачає три компоненти (два предмети, які порівнюємо, та ознаку), то в метафорі — тільки два компоненти (ознаку не названо, її чи то вгадуємо, чи вигадуємо). Це й залишає великий простір для творчої уяви, порівняйте: *хмари кошлаті, наче жоржини* (порівняння) — *жоржини хмар* (метафора).

Резюме

- ◆ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ◆ Чи часто використовуєте порівняння у своєму мовленні?
- ◆ Що в матеріалах уроку вважаєте найкориснішим для себе?

Вправа 6

Перепишіть, зніміть скісні риски та вставте замість крапок пропущені літери. Розставте в реченнях із порівняльними зворотами розділові знаки, яких бракує.

Не/далеко од Богуслава, коло Росі, в довгому покруч..ному яру ро..кинулось с...ло Семигори. Яр в..ється гадюкою між крутими горами, між з..леними т..расами; од яру на всі боки розбіглись не/наче гілки дер..ва гл..бокi рукави й поховались десь далеко в густих лісах. На дні довгого яру бл..щать рядками ставочки в оч..ретах, в осоці, з..леніють л..вади. Греблі обса..жені столітніми вербами. В гл..бокому яру ніби в..ється оксамитовий з..лений пояс, на котрому бл..щать ніби вправл..ні в з..лену оправу пр..краси зі срібла. Два рядки білих хат по/під горами білють не/наче два рядки перлів на з..леному поясі. Коло хат з..леніють густі старі садки.

На в..соких гривах гір кругом яру з..леніє старий ліс як з..лене море вкрите хвилями. Глян..ш з в..сокої гори на той ліс, і здається, ніби на гори впала оксамитова з..лена тканина, гарно побгалась складками, позападала у вузькі долини тисячами оборок та жмутів.

(Іван Нечуй-Левицький)

Вправа 7

Запишіть слова в орудному відмінку однини.

- 1) радість; 2) ніч; 3) матір; 4) сіль; 5) кількість; 6) велич; 7) верф;
- 8) міць; 9) зелень; 10) любов; 11) розкіш; 12) кров; 13) мазь; 14) тінь;
- 15) заполоч; 16) подорож; 17) молодість; 18) юнь; 19) синь; 20) нехворощ;
- 21) повість; 22) повинь; 23) совість; 24) гуаш.

- ◆ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.

Розвиток мовлення

Опис місцевості на основі особистих спостережень і вражень.

Рисьмовий твір

Питання уроку

- Як побудувати твір-опис місцевості на основі особистих спостережень і вражень?
- Які етапи роботи над твором?
- Навіщо вміти створювати тексти-описи місцевості?

Готуючись до уроку, знайдіть світлини місць, де вам пощастило побувати, напишіть невеличкі коментарі до фотографій з описом місцевості (2–3 речення) та особистими враженнями (1–2 речення). Укладіть імпровізовану фотовиставку «Наші подорожі». Перед уроком уважно роздивіться колаж.

Проведіть гру «**Запрошуємо подорожувати!**». Упродовж хвилини складіть запрошення до подорожі в одне з місць, зображених на фото. Чиє запрошення найцікавіше?

Чи доводилося вам коментувати фотографії, де зображені краєвиди чи історичні місця?

Чи цікаво вам читати такі коментарі, зроблені вашими друзями, однолітками? Як у таких коментарях виявляється індивідуальність автора?

Вправа 1

Прочитайте фрагменти з текстів. Зразками якого типу мовлення вони є? До якого стилю належать? Відповіді обґрунтуйте.

Степовий Катеринослав

Який чудовий, теплий, але не гарячий, весь насичений вогкістю ранок. Такі ранки в степовій Україні бувають тільки навесні. Вода на Дніпрі вже спала. Щодня перепадають рясні дощі. Чорноземля ще зберігає весняну вологість. Усе місто довкола мене в зелі¹. Квітнуть акації. Білі грона обтяжують дерева, що простяглися вздовж пішоходів, що густими купами тиснуться на бульварі по середині проспекту, що суцільне зелено-біле тло утворюють в довколишніх садах. Ранкове повітря насичене солодким тьмяним ароматом білого квіту... П'яний од пахоців, я стою на ганкові. Чи є ще друге таке запашне в Україні місто? Харків, Глухів, Київ? Я уявляю собі Київ, горяне, глибокими ярами розкреслене місто. Я відтворюю собі в уяві зелені його вулиці, сади й рішуче кажу:

— Ні!

¹ Зелю — зелень.

КАТЕРИНОСЛАВ УКРАЇНСЬКИЙ

Київ — офіційний, церемонний, сказати б так: стриманий. Він підбраний, можливо, навіть дещо педантичний. Каштани, що ними в Києві обсажені вулиці, квітнуть декоративно пишно, але без пахощів. Усе дуже коректно й пристойно, але без всякого ентузіазму. Щодо лип, щодо старого Києва, то липи з їхнім м'яким і ніжним ароматом лишилися для міста тільки згадкою в скасованій, хоч і не зовсім ще забутій назві: Липки.

Тільки тут, у цьому південному степовому місті, аромат панує над усім. І серце, повне пам'яті про пишне буяння квіту, на завжди зберігає згадку про світ, який сьогодні став інший...

Я сідаю на маленький відкритий вагон трамвая, рейки якого, прокладені на проспекті між двома смугами бульвару, простяглися на кілометри. Кондукторка, в червоній хустці й балетках, пробігає вздовж вагону по довгій приступці. З шкіряної великої торби, що висить у неї через плече, гадючками виповзають барвисті паперові стрічки. Дівчина сюрчить. Вагон рушає.

Дзижчить і співає сталь, дзеленчать ланцюги, похитується вагон. Ліктем правої руки я спираюсь на жовте поруччя лави. Степовий волого-теплий вітер дме від Дніпра, гойдає листя дерев, м'яко тулить ніжні свої долоні мені до обличчя, пестить чоло, перебирає, куйовдить волосся й невловимим, ледве відчутним дотиком, прослизнувши по устах, шепотить лоскотливо в ухо.

Я примружую очі, щоб цілком поринути у відчуття насолоди од вітру, сповненого пахощів сонячного світла.

Можливо, що я задрімав, бо, коли розплющую очі, вагон стоїть на зупинці. Ми вже з'їхали на гору. На порожньому просторі гори, відкритому для вітрів, курави й сонця, між тоненькими стовбурами молодієї посадки, на жовтих грудках скопаного ґрунту пасуться кози.

На тлі сіро-зеленого обшару я бачу перед собою похмуру тінь недобудованої кам'яниці. Я бачу чорні провалля віконних щілин, темно-цегельний кістяк стін, бляшаний дах, що іржавіє, повиснувши на оголених ребрах перекриття. Цю кам'яницю, призначену для міського музею, почали будувати ще перед Першою світовою війною, тоді кинули, і так вона лишилась стояти сумною й безглуздою руїною. Химерна згадка нездійснених передбачень, чорна і глуха пустка... Вагон з вицанням викреслює півколо дуги й повертає ліворуч.

На горбку, над пологим схилом гори, за зеленовою купкою дерев одкрився переді мною сухий, у прямих лініях виконаний, стрункий профіль кафедрального Собору...

Я згадую про місто, яким воно було за років мого дитинства. Я згадую про ідилію вишневих садків. Про сіро-зелене листя яблунь. Про

блискучі, немов лаковані, прямі стовбури абрикосових дерев. Про густі кущі порічок і агрусу вздовж почорнілих дощок паркану. Про масну, з синявим відблиском землю доріжок між городніми грядками. Про чай, що його пито ввечері в садку: цвірчать цвіркуни, дзеленчить і гуде у вечірній тиші далекий трамвай, звертаючи з проспекту на гору, млюсно пахнуть в важкій нічній п'ятмі матіоли...

(Віктор Домонтович, з роману «Доктор Серафікус»)

Франківськ

Усе моє дитинство від найменших років минуло у кварталі, обмеженому пішохідною частиною вулиці Незалежності, вулицею Грушевського й теперішньою Вагилевича, а колишньою Фурманова. Також на Шашкевича, де так званий хрест. Цей великий квартал — це було те, де я виріс. Подвір'я, переходи, будинки, сходові клітки — це було нашим місцем життя. Тому мені дуже дорогий такий, я б сказав, внутрішній Франківськ. Мені найбільше подобається те, що є за фасадами, за вулицею. Ми часто собі не уявляємо, які у Франківську є великі подвір'я, великі внутрішні території та як через них можна переходити з одної вулиці на іншу. Тому мені ніколи не подобалося вивчати фасади з боку вулиці, а найбільше інформації, яку б я хотів зчитувати, є у внутрішніх дворах середмістя¹. Там перемішана технологія різних нефасадових балконів, комунікацій, дверей і вікон, разом із дивовижними острівцями природи.

Згодом мені почало подобатися те, що можна назвати запущеним Франківськом. Як не дивно, саме в ньому є краса, у тих неремонтованих місцях. У світовому масштабі Івано-Франківськ має, може, дві-три будівлі, які можна подавати як щось, чим ми гордимся. Мені дуже прикро, що в нас, говорячи про привабливість історичну чи архітектурну, часто забувають, що ця привабливість з'явилася через певну атмосферу. А вона створюється навіть тими речами, що не мають жодної історичної та мистецької вартості. Вартість атмосфери, яка, врешті, є найвартіснішою, не вимірюється кількістю архітектурних шедеврів.

Одна з моїх улюблених вулиць, я вважаю її шедевром, — це колишня Крупської, а тепер Гнатюка. То єдине місце у Франківську, де ціла вулиця забудована рядом міщанських камениць. Вони одноповерхові, але міські, муровані, хай і зі стандартними декорами. На той час ці гіпсові зліпки вже просто купували. Це не є артистизм — це штамповка: якісь леви або ангели... Але то ціла вулиця міщанського добротного Станіслава. І що важливо, по обидва боки від них є характерні для Франківська городи і сади.

(З інтерв'ю з Тарасом Прохаськом)

Логотип Івано-Франківська потрапив до п'ятірки найкращих на Каннському фестивалі реклами.

¹ Середмістя — центральна частина міста.

Тема 2. Словосполучення і речення

- ♦ Які міста описано в поданих уривках? Що знаєте про історію назв цих міст?
- ♦ Чи подобаються вам описи? Чим саме?
- ♦ Чи в той самий час створено описи? Чому так думаєте?
- ♦ Які почуття до описуваних міст передають автори? (Відповідь підтвердіть уривками з текстів.)
- ♦ Чи хотіли б побувати в описаних містах?

Вправа 2

Оберіть один з поданих уривків та проаналізуйте його за запитаннями.

1. Яке загальне враження від міста передає автор? (Відповідь підтвердіть уривками з тексту.)
2. Що саме описує автор?
3. Складіть перелік деталей, з яких створено опис.
4. Чи можна, на вашу думку, змінити послідовність змальованих деталей? Чому?
5. Чому письменник обирає саме ці деталі? Що, по-вашому, гідне опису?
6. З якою метою автор створив поданий опис? Яку ідею в ньому втілено?

Вправа 3

За таблицю на с. 67 назвіть частини, які виокремлюють у тексті-описі місцевості.

Поділіть тексти, подані у вправі 2, на частини відповідно до загальної структури.

Вправа 4

Складіть план власного твору з описом місцевості, дібравши до кожного пункту назву, що передає зміст, те, про що писатимете. Працюючи над планом, використовуйте подану таблицю.

ПЛАН ТВОРУ-ОПISУ МІСЦЕВОСТІ НА ОСНОВІ ОСОБИСТИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ ТА ВРАЖЕНЬ

Основні частини твору-опису місцевості	Про що йдеться в кожній частині	План власного твору
I. Загальне враження	1. Степове місто зачаровує навесні!	1.
II. Конкретні ознаки місцевості	2. Аромат над містом. 3. Крізь вікно трамвая: а) степовий волого-теплий вітер; б) кози на просторі гори; в) похмура тінь недобудованої кам'яниці; г) стрункий профіль собору.	2. 3. а) б) в) г)
III. Оцінка об'єкта опису, висновки з описаного	4. Солодкий спогад про місто дитинства.	4.

Вправа 5

Напишіть твір за планом.

Вправа 6

Роздивіться світлини, на яких зображені краєвиди українських міст, а також герби, виконані сучасним художником Андрієм Єрмоленком. У чому неповторність кожного міста? Як це відбито на фотографіях і гербах?

Львів

Одеса

Чернівці

Вправа 7

Прочитайте замальовку Юрія Андруховича про його першу подорож до Одеси. Чи погоджуєтеся з думкою, що будь-яке місто (і місце взагалі) для кожного є інакшим.

Одеса

Слово «Одеса» так і тягне за собою свій особливий шлейф, надто серед тих, які ніколи її не бачили. Скільки вже разів траплялося так, що я мимохідь вимовляв «Одеса», а мої співрозмовники тут-таки починали тремтіти від збудження. Про Одесу знають у всьому світі.

А я знаю про неї, починаючи з літніх вакансій 1969 року. Одеса була насправді посольком імені Котовського, тобто Лузанівкою, море і пляж не йшли в жодне порівняння з Південним Кримом, а в жодній книгарні не продавалося жодної книжки Жуль Верна, хоч місто наче і вважалося портовим...

Потім були ще одні літні ваканції, середини сімдесятих. Це коли над верхньою губою вже засіявся вус і до запаморочення хотілося любові. Саме тоді зі мною трапився той сонячний удар, наслідком якого я виявився поетом. Коли я пишу «сонячний удар», то прошу не розуміти цього дослівно. Просто мене раптом усього наскрізь пронизало — ніби хтось у мене згори метнув гарячого списа.

Одним з наслідків цього списометання стало те, що через вісімнадцять з гаком років я знову прийшов до Одеси, але цього разу з моря...

(Юрій Андрухович, «Лексикон інтимних міст»)

- ◆ Напишіть продовження тексту (5–7 речень), у якому (на вибір):
 - а) поділіться враженнями від тексту;
 - б) поміркуйте про те, чому подорожі завжди є відкриттями — нових місць чи нового в собі (на прикладі якоїсь своєї мандрівки);
 - в) схарактеризуйте своє знайомство з Одесою (реальне або віртуальне).

Резюме

- ◆ Перечитайте питання на початку параграфу і дайте на них відповідь.

Вправа 8

Опишіть вулицю, на якій ви мешкаєте, за поданим планом.

Вулиця, на якій я живу

1. Моя вулиця на карті міста (села).
2. Про назву моєї вулиці (історія, цікаві перекази).
3. Чим моя вулиця подібна до інших.
4. Що в моїй вулиці особливе.
5. З минулого — у майбутнє: якою я уявляю свою вулицю років через 50.

Узагальнення

Працюємо самостійно

Вправа 1

Випишіть підрядні словосполучення, визначте в кожному головне слово.

1) рясний дощ; 2) ідуть дощі; 3) зрошений дощем; 4) змокнути до нитки; 5) усупереч зливам; 6) завзято працювати; 7) дощ і вітер; 8) сипати краплями; 9) напрочуд теплий; 10) буде лити; 11) попід хмарами; 12) охочий до розваг.

✦ Які сполуки слів ви не виписали? Чому?

Вправа 2

З поданих пар слів побудуйте словосполучення, використавши, де потрібно, прийменники. Поставте запитання від головного слова до залежного.

1) навчати, музика; 2) дякувати, товариш; 3) взяти, увага; 4) пробачити, подруга; 5) хтось, ми; 6) вміння, оволодіти; 7) сміятися, він; 8) більше, вісім; 9) чотири, клен; 10) опанувати, мова.

Вправа 3

Випишіть із речень словосполучення, проаналізуйте їх, визначте головне і залежне слово.

1. Катруся тихо-тихо зайшла до хати і взяла зі столу слоїк із буряковим квасом.

2. Дівчинка розгублено дивилася довкола.

3. Залило Катрусині квіти дощовими сльозами.

(Ірен Роздобудько, «Що може пензлик?» — повість про дитинство Катерини Білокур)

Вправа 4

Перепишіть, у кожному реченні підкресліть граматичну основу.

1. Чи не найцікавіша літературна родина — сім'я Косачів-Драгоманових. 2. Батько Михайла Драгоманова й Олени Пчілки цікавився літературою, писав до російських альманахів, збирав і досліджував український фольклор. 3. Їхнім родичем по матері був відомий поет та етнограф Амвросій Метлинський. 4. Олена Пчілка, як відомо, була матір'ю великої поетеси Лесі Українки. 5. Пробував перо й опублікував кілька оповідань брат Лесі Українки Михайло, який писав під псевдонімом Обачний. 6. Спробували писати і сестра Петра Косача, батька Лесі Українки, і Лесин племінник Юрій Косач. 7. Жив Юрій Косач у Нью-Йорку.

(За Валерієм Шевчуком)

Тема 2. Словосполучення і речення

- ◆ У яких із поданих речень є однорідні підмети?
- ◆ У яких реченнях ужито складений підмет?
- ◆ Чи є серед поданих речень такі, у яких ужито простий присудок?
- ◆ У яких реченнях ужито дієслівний складений присудок?
- ◆ У яких реченнях ужито іменний складений присудок?

Вправа 5

Випишіть поширені речення, розберіть їх за членами.

1. Вечір був тихий. 2. Обличчя стало мов камінь. 3. І зозуля кувати перестала. 4. Тато просить зачекати. 5. Хлопець намагався заснути. 6. Ліхтарі були мов краплі. 7. Сусід просить повернутися. 8. Починало жевріти небо. 9. Наталка з братом снідають. 10. «Сто тисяч» — це комедія.

Вправа 6

Скориставшись «Довідкою», розберіть подані речення.

Поема «Давня казка» Лесі Українки навіяна образами західноєвропейської рицарської поезії.

Кілька п'єс Іван Карпенко-Карий написав з оповідей батька або за родинними переказами.

Довідка:

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

1. Визначаємо граматичну основу — підмет і присудок (*підкреслюємо*).
2. З'ясовуємо, чи є в реченні залежні від підмета слова — означення, до яких ставимо запитання *від підмета* (*підкреслюємо*).
3. Визначаємо залежні від присудка слова — додатки та обставини (*підкреслюємо*).
4. З'ясовуємо, чи мають другорядні члени речення з групи присудка залежні означення (*підкреслюємо*).
5. Робимо висновок, яким є речення за:
 - ◆ кількістю граматичних основ (*просте чи складне*);
 - ◆ складом граматичної основи (*двоскладне чи односкладне*);
 - ◆ наявністю другорядних членів (*непоширене чи поширене*).
6. Робимо висновок, яким є речення за метою висловлення та інтонацією.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ

Просто під ноги лягла співуча арфа й гуде на всі струни (М. Коцюбинський).
(Просте, двосклад., пошир., розпов., неокл.)

Вправа 7

З кожної групи речень випишіть те, що є відповіддю на запитання. Підкресліть члени речення.

I. У якому реченні між підметом і присудком треба поставити тире?

1. З іжака не буде бика. 2. Будувати велику мороку мати. 3. Квіти розвиваються не тільки в неділю. 4. Мовчати вміє ніч. 5. Єдина стега мистецтва правда. 6. Навчання є складною справою.

II. У якому реченні між підметом і присудком тире можна не ставити?

1. Яке це щастя жити на землі! 2. Ми діти своїх батьків. 3. П'ять плюс сім дванадцять. 4. Життя прожити не поле перейти. 5. Обов'язок пішохода бути уважним.

III. У яких реченнях перед порівняльним зворотом треба поставити кому?

1. Молоді дитячі голоси як дзвіночки. 2. Як муха в окропі вертишся цілий день. 3. Пісня весела лине як птах. 4. Час летів немов на крилах і мов сон життя минало. 5. Сашко наче в рот води набрав. 6. Хлопці говорили майже як дорослі.

Вправа 8

Перепишіть подані речення і проаналізуйте їх, поставте в дужках після кожного літери відповідно до характеристик з «Довідки».

1. Нехай слави вінки розів'ються тобі! 2. Ти чуєш спів зірок, огнів? 3. Чого світання так ясніє в полі і ген сріблиться пісенька дзвінка? 4. Тече Дніпро безмежно, безкінечно.

Довідка:

А. Розповідне. Б. Питальне. В. Спонукальне. Г. Окличне. Ґ. Неокличне. Д. Просте. Е. Складне. Є. Односкладне. Ж. Двоскладне. З. Поширене. И. Непоширене.

Вправа 9

Перепишіть, розбийте текст на речення; розставте розділові знаки.

Іван Карпенко-Карий довго обмірковував сюжети своїх п'єс і лише склавши в думках усе до дрібниць починав писати відтак писав не одриваючись драматург потребував для творчості абсолютної тиші через це більшість п'єс він написав на хуторі а не під час гастрольних роз'їздів Іван Карпович був часто незадоволений результатом своєї творчості його мистецький комплекс суперечність між задумом та виконанням знаменита п'єса «Мартин Боруля» народилася з батькових розповідей.

(З підручника «Українська література»)

Тема 2. Словосполучення і речення

Вправа 10

Схарактеризуйте другорядні члени речення за схемою (усно).

ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

	яким буває	що виражає	на яке запитання відповідає	чим виражений	від чого залежить
ОЗНАЧЕННЯ	означення (узгоджене, не-узгоджене, поширене, не-поширене)	ознаку предмета	який? чий?	узгоджене означення: прикметником, дієприкметником, порядковим числівником, займенником; неузгоджене означення: іменником (без прийменника чи з прийменником), прислівником, інфінітивом	від підмета, (становить групу підмета); може залежати також від другорядного члена, вираженого іменником чи іншим словом, ужитим зі значенням іменника
	прикладка (поширена, не-поширена)	друга назва, влучна характеристика предмета	який саме?	іменником, узгодженим з означуваним словом у відмінку	зі значенням іменника
ДОДАТОК	прямий (Зн. в. без прийменника) непрямий (Зн. в. із прийменником та інші непрямі відмінки)	означає предмет	відповідає на запитання непрямих відмінків	іменником у непрямих відмінках або іншими частинами мови, ужитими зі значенням іменника	залежить від присудка

ОБСТАВИНА	місця	місце дії, напрям руху, вихідний чи кінцевий пункт руху	де? куди? звідки?		
	часу	час дії	коли? як довго? відколи? доки?		
	міри і ступеня	кількісний чи якісний ступінь вияву дії, стану, ознаки	наскільки? скільки разів? у скільки разів? як багато? якою мірою?	прислівником, дієприслівни- ком чи діє- прислівниковим зворотом,	
	причини	причину дії	чому? від чого? через що? з якої причини?	іменником у непрямих відмінках без прийменника і з прийменни- ком,	від присудка
	мети	мету дії	з якою метою?	а також інфінітивом	
	умови	умови, за яких може відбуватися дія	навіщо? для чого? за якої умови?		
	допусту	факт дійсності, усупереч якому відбувається дія, а буває і стан	незважаючи на що?		

Резюме

Рекомендуємо для роботи в парах.

- ♦ Оцініть себе, підрахувавши бали так: за кожну правильно виконану вправу (1–9) — по 1 балу; якщо у вправах мали 1–2 помилки, зарахуйте півбала; додайте від 1 до 3 балів за обговорення схеми (вправа 10). Свою оцінку погодьте з учителем.
- ♦ Що з уроків теми було найцікавішим? Про що хотіли б дізнатися докладніше? Який матеріал вважаєте найскладнішим?
- ♦ Як знання й уміння, отримані на уроках теми, стають у пригоді в щоденному використанні мови?
- ♦ Чи припускається помилок, уживаючи словосполучення?

Тема 3. Односкладні речення

Урок 28

Односкладні речення

Питання уроку

- Які речення називають односкладними?
- Які бувають односкладні речення?
- Яка роль односкладних речень у мові?

Проведіть гру «**Народ скаже, як зав'яже**». Пригадайте впродовж хвилини прислів'я з настановами для різних життєвих ситуацій, наприклад:

- ◆ На дерево дивись, як родить, а на чоловіка, як робить.
- ◆ Треба нахилитись, щоб з криниці напиться.
- ◆ Хочеш їсти калачі — не сиди на печі.
- ◆ Як дбаєш, так і маєш.

Чи є в наведених прислів'ях підмети? Із чого складається граматична основа в таких реченнях?

Чому в прислів'ях часто немає підмета? Поміркуйте, у яких стилях мови поширені речення, що їх граматична основа складається тільки з одного члена.

Олександр Міхнушов.
Із серії «Українські прислів'я в малюнках» (1991 р.).

Ви пам'ятаєте, що визначальною особливістю будь-якого речення, на відміну від словосполучення, є наявність граматичної основи. Розгляньмо приклади, щоб пригадати, якими бувають речення за складом граматичної основи.

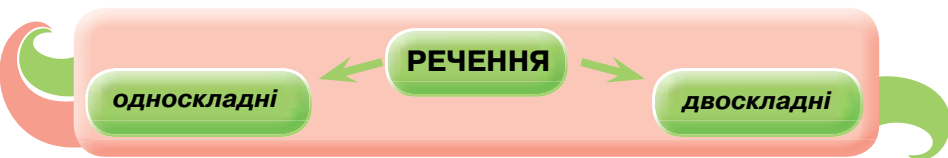
Під дією сонячного світла повітря нагрівається.

Граматична основа цього речення складається з підмета (*хто? що? — повітря*) та присудка (*повітря що робить? — нагрівається*). Речення, граматична основа яких має два головні члени — підмет і присудок, називають **двоскладними**.

У реченні **У повітрі стало тепліше** не названо носія стану. Він тут не потрібен. Граматична основа цього речення складається тільки з одного головного члена — присудка **стало тепліше**.

Речення, основу яких утворює один головний член (за формою подібний до присудка або підмета), що не потребує другого, називають **односкладними**.

Отже, за кількістю головних членів у граматичній основі речення поділяють на **односкладні** та **двоскладні**.

Доберіть до тексту свої приклади.

Поясніть, як утворені терміни **двоскладні**, **односкладні**.

Вправа 1

Перепишіть речення, визначте в них граматичну основу. Доведіть, що подані речення односкладні речення.

1. Любіть Україну! (В. Сосюра).
2. Згаяного часу й конем не доженеш. (Народна творчість).
3. Бери вершину, матимеш середину (Г. Сковорода).
4. На переправі коней не міняють (Народна творчість).
5. Як тебе не любити, Києве мій! (Д. Луценко).
6. Без труда нема плода (Народна творчість).
7. Шопена вальс... (М. Рильський).

♦ Чим може бути виражений головний член в односкладному реченні?

Коментар до вправи

Наведені приклади засвідчують, що односкладні речення досить різноманітні. За морфологічним вираженням головного члена їх поділяють на **дієслівні** та **іменні**.

У дієслівних односкладних реченнях головний член виражений різними формами дієслова або прислівником, в іменних — іменником.

ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

граматична основа складається тільки з одного головного члена

присудка (дієслівні) головний член виражений формами дієслова або прислівником	← →	підмета (іменні) головний член виражений іменником
---	-----	--

♦ Поясніть, за якою ознакою односкладні речення поділяють на дієслівні та іменні.

Вправа 2

Підкресліть у кожному реченні граматичну основу, зробіть висновок, односкладне воно чи двоскладне.

Зразок виконання: Люблю весну (односкл.).

1. Народ мій є!
2. Журитися не варто.
3. Жити — означає працювати.
4. Ми за сонце і за весни.
5. Чотири літа пролетіло.
6. Уранці нікого не можна було впізнати.
7. Стояв тихий, погожий літній ранок.
8. Вода ласкава, солодка.
9. Хмарна, вітряна осіння ніч.

Вправа 3

Випишіть із тексту односкладні речення (вибір обґрунтуйте, підкресливши граматичну основу).

Як встигнути за день усе зробити?

Насамперед складіть список усіх справ. Запам'ятайте, що робочий час — це робочий час. Під час роботи не розмовляйте по телефону, не переглядайте сайти, не спілкуйтеся з друзями в соціальних мережах. Інакше вам буде потрібно набагато більше часу, щоб виконати заплановане.

Проаналізуйте список справ. Напевно, ви помітите, що в ньому є багато дрібних, але однотипних зобов'язань. Наприклад, кілька речень у списку починаються словами «Знайти в Інтернеті інформацію...». Якщо виконуватимете заплановане, чітко дотримуючись плану, вам доведеться кілька разів робити ті самі підготовчі операції. Ви будете «перестрибувати» з однієї теми на іншу, розпорошуючи увагу. Якщо ж подібні справи об'єднати в один блок, то ефективність праці помітно зросте. Часу на виконання завдань потрібно буде менше.

Щоб уміння планувати час стало звичкою, заведіть щоденник або тижневик. По-перше, список справ буде весь час перед очима, і ви нічого не забудете. По-друге, ви матимете змогу об'єднувати кілька справ, що потребують однакової підготовчої роботи, за цілий тиждень. Це дасть змогу вивільнити час на інші справи. Так ви встигатимете більше й водночас почуватиметеся вільніше.

(Із журналу «Однокласник»)

Вправа 4

Уважно роздивіться репродукції картин, розміщені на наступній сторінці. Яким заняттям перейняті героїні картин? Як ви гадаєте, чи із задоволенням вони виконують свою роботу? Чому художники-портретисти часто зображують своїх персонажів за роботою?

Оберіть для опису однієї з картин доречні прислів'я та приказки, запишіть їх.

1. Бджола мала, а й та працює.
2. Де руки й охота, там скоро робота.
3. Робить, як у рукавицях.
4. Взявся за гуж, не кажи, що не дуж.
5. Добре тому ковалеві, що на обидві руки кує.
6. Робить, наче сонний.
7. На чужу роботу дивитися — ситому не бути.
8. Робить, наче у воловім вусі.
9. Праця людину годує, а лінь марнує.
10. Робить, як не своїми руками.
11. Не піч годує, а руки.
12. Добра пряжа й на скрипці напруде.

- ★ Підкресліть граматичну основу в реченнях. Якими є записані речення за складом граматичної основи?

Ян Вермеєр.
«Мережниця»
(близько 1670 р.).

Василь Тропінін.
«Пряля, або Подолянка»
(20-і рр. ХІХ ст.).

Вправа 5

А що вмієте робити ви? Складіть і запишіть розповідь на одну із запропонованих тем (або оберіть іншу), використавши односкладні речення.

1. Як я готую салат...
2. Як я змайстрував/ла...
3. Як я прибираю...
4. Як я роблю презентацію...

- ♦ Які односкладні речення ви використали в розповіді?
- ♦ Яка роль односкладних речень у мові?
- ♦ Чи можуть вони цілком замінити двоскладні? Чому?

Вправа 6

Прочитайте українську народну казку. Випишіть односкладні речення.

Лисичка і Журавель

Лисичка з Журавлем дуже заприятелювали. От Лисичка і кличе Журавля до себе в гості:

— Приходь, Журавлику! Приходь, любчику! Чим хата багата, тим і пригощу.

Лисичка наварила кашки з молочком, розмазала тоненько по тарілці та й поставила перед Журавлем.

— Призволяйся, не погордуй. Сама варила.

Журавель стук, стук дзьобом — нічого не спіймав. А Лисичка тим часом лиже та й лиже кашку, поки сама всієї не з'їла. А тоді й мовить:

— Вибачай, кумочку, більше не маю чим пригощати.

— Спасибі й за те, — пісним голосом промовив Журавель. — А ти б, Лисичко, до мене завтра в гості прийшла.

— Добре, Журавлику, прийду, чому не прийти, — каже Лисичка.

Другого дня приходить Лисичка, а Журавель наварив м'яся, буряків, квасольки, картопельки. Покришив дрібненько, склав у високий глечик з вузькою шийкою та й поставив на столі.

Тема 3. Односкладні речення

— Їж, кумонько. Не погордуй, любя моя, — припрошує Журавель.
Нюхає Лисичка — смачно пахне. Крутиться Лисичка, скаче навколо глечика, а Журавель їсть собі шматочок за шматочком, поки всього не виїв.

— Вибач, любонько, — каже, випорожнивши глечика, — чим хата багата, тим і рада, а більше на цей раз нічого немає.

Розсердилася Лисичка, навіть не подякувала за гостинність. Вона, бачте, думала, що на цілий тиждень наїсться, а тут довелося додому йти, облизня спіймавши. Відтоді й зареклася Лисичка з журавлями приятелювати.

Праця вберігає нас від трьох великих бід: нудьги, гріха та злиднів.

Вольтер,

французький письменник, філософ

Резюме

- ♦ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.

Вправа 6

Перепишіть, зніміть скісні риски та вставте замість крапок пропущені літери. Підкресліть у кожному реченні граматичну основу.

1. Клади перед люд..ми хліб на столі, буд..ш у людей на чолі.
2. За морем т..пліше, а в/дома м..ліше.
3. На сонці тепло, а коло мат..рі добре.
4. Роби крєвно й ходи певно.
5. Гірко зароби, солодко з..їж.
6. Свій дім не/ворог: коли прийд..ш, то прийме.
7. Матір не/купити, не/заслужити.
8. На чи..му возі їд..ш, того й пісню співай.
9. Добрий початок — половина діла.
10. Коли почав орати, то в сопілку не/грати.
11. Кожному овоч..ві свій час.
12. Терен груш не/родить.

- ♦ Якими є подані речення за складом граматичної основи?
- ♦ Чи є серед наведених речень складні? Як вони пов'язані з односкладними?

Вправа 7

Упишіть замість крапок пропущені літери е або и.

- 1) в..сна; 2) в..сло; 3) ч..словий; 4) ц..гляний; 5) газ..тяр;
- 6) б..р..зневий; 7) б..р..жок; 8) з..л..навий; 9) п..л..на; 10) гр..міти;
- 11) тр..вога; 12) кр..вавий; 13) с..стра; 14) в..рба; 15) ч..тання;
- 16) в..л..чезний; 17) д..ржава; 18) бр..ніти; 19) справ..длиий;
- 20) ш..л..стіти; 21) ш..потіти; 22) кр..ниця; 23) хлоп..ць; 24) др..жати.

- ♦ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.
- ♦ Доберіть 12 слів для словникового диктанту на опрацьовану орфограму.

Урок 29

Односкладні дієслівні речення

Питання уроку

- На які різновиди поділяють односкладні дієслівні речення?
- За якою ознакою виокремлюють різновиди таких речень?
- Коли доречно вживати односкладні дієслівні речення?

Проведіть гру «**Стосується кожного**». Упродовж хвилини доповніть речення про добрі справи, використавши подані моделі.

- ◆ Допоможи (*кому?*) ...
- ◆ Підкажи (*кому?*) ...
- ◆ Підтримай (*кого?*) ...
- ◆ Добрі справи роблять (*як?*) ...
- ◆ Розрадь (*кого?*) ...
- ◆ Немає (*чого?*) ...

Визначте переможця для кожного речення (ним стане той, чий перелік речень буде найдовший).

Які речення за складом граматичної основи утворили?

Чим виражені присудки в цих реченнях?

Пригадайте, у яких ситуаціях, пов'язаних зі шкільним навчанням, використуйте такі речення. Наведіть приклади.

Залежно від форми, у якій ужито головний член, односкладні дієслівні речення поділяють на такі типи:

- означено-особові;
- неозначено-особові;
- узагальнено-особові;
- безособові.

Розгляньмо на прикладах.

У реченні **Пишу листа** є один головний член — присудок **пишу**. Підмет не потрібен, бо за формою дієслова зрозуміло, хто є виконавцем: це мовець, представлений першою особою однини (можна поєднати із займенником **я**).

Речення, за формою присудка яких можемо визначити особу виконавця дії, називають **означено-особовими**.

Присудок в означено-особових односкладних реченнях виражений дієсловом першої та другої особи теперішнього чи майбутнього часу або наказового способу (такі присудки поєднуються із займенниками **я, ми, ти, ви**).

Граматична основа речення **Уже кілька днів повідомляють про грози** складається з присудка **повідомляють** у формі третьої особи множини теперішнього часу (можна можна вжити займенник **вони**). Такі речення називають **неозначено-особовими**.

Зверніть увагу!

Речення, у яких присудок ужитий у формі 3-ї особи однини (**він, вона, воно**) або у формі однини минулого часу (жіночого, чоловічого, середнього роду), вважають двоскладними неповними — з пропущеним підметом. Серед односкладних дієслівних речень трапляються такі, присудок у яких означає дію, що стосується всіх, тобто має узагальнений зміст. Такі речення називають **узагальнено-особовими**.

Хліб-сіль їж, а правду ріж. У цьому реченні немає підмета, а присудки виражені дієсловами у формі 2-ї особи однини наказового способу (можемо вжити займенник **ти**). Тож за формальною ознакою це **означено-особове речення**. Але оскільки воно виражає повчання, настанову народної мудрості й стосуються всіх без винятку, належить до **узагальненого-особового**.

Узагальнено-особовими реченнями є здебільшого прислів'я, приказки, афоризми повчального змісту.

Серед односкладних дієслівних речень виокремлюють ще один тип — **безособіві речення**, про які довідаєтеся наступного уроку.

Сформулюйте до тексту 4–5 запитань, які починаються словами *Що? Як? Де? Скільки?* тощо; 2–3 запитання *Чому?*; 1 запитання із словом *Навіщо?*.
Поставте запитання один одному і вислухайте відповіді.

Вправа 1

Перепишіть, підкресліть присудки, над кожним надпишіть, у якій формі він ужитий; зробіть висновок про різновид односкладного речення (*азначте в дужках*).

Зразок виконання:

2 ос. одн. майб. ч.

Згаяного часу і конем не доженеш (озн.-ос.).

1. Читаю ніч, немовби чорну книгу. 2. І маєш, напевне, рацію. 3. Підкажеш найлагідніше слово. 4. Поколядують і засіють. 5. О покладіть гілки мені на плечі, з мого життя пострушуйте сніги! 6. Сосновий світ здивовано вивчаю. 7. Почуваюся ехолотом у болоті. Ловлю сигнали зі світу. 8. Заздалегідь готують електоральне поле... 9. Із церкви пришли просвітлені.

(Із творів Ліни Костенко)

Вправа 2

Випишіть із тексту односкладні речення.

Прокидаюся і бачу кіно.

Справжнісіньке кіно. На стелі — чималий освітлений екран. Сонячний. Правда, поділений — так само, як вікно. Але ж події на цьому сонячному екрані відбуваються живі, не вигадані. Ось на ньому з'явилися вуса нашого котика Чапика. Щось він нюхає, нюхає. Іде. Видно вже його передні лапи, задні. От і його розкішний волохатий хвіст — кінчиком кив-кив! Уже саменький хвіст. А кіт — далі. Там, за екраном. Та за його розкішним хвостом можна здогадатися, що він там робить. От Чапик набачив якусь живинку, пильнує за нею і пухнастим хвостом усе водить сюди-туди, сюди-туди. Ось вона, мабуть, десь наближається, бо хвіст аж тремтить, такий насторожений, і кінчиком кив-кив, кив-кив... Тут на

екрані з'явився горобчик. Ну, звісно, Чапик на нього — плиг! І марно. Стоїть на двох, розчарований, нюхає шибку, де по той бік, знадвору, горобчик був. Був, та загув. Аякже, балкон у нас засклений. От Чапик і стоїть на підвіконні, досі шибку нюхає, думає, що горобчик знов прилетить. А дзуськи!.. Бачу на екрані — Чапик хвостом виль-виль! — то в один бік, то в другий. Та раптом — екран погас. Не стало фільму!

(За Дмитром Чередниченком)

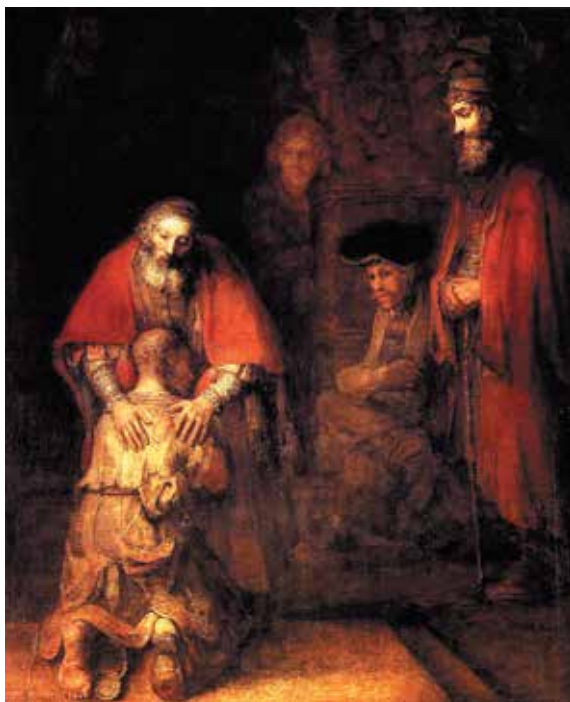
- ◆ Чи є серед записаних речень означено-особові та неозначено-особові? Відповідь обґрунтуйте.

Вправа 3

Переробіть двоскладні речення на односкладні — означено-особові й неозначено-особові.

1. Я люблю дивитися на хмари.
2. Готуючи вітамінний салат, ми використовуємо сезонні овочі.
3. Ви робіть свої справи сумлінно.
4. Ви привітайте рідних зі святом.
5. Вони взимку сплять довше.
6. Вони повідомлять про негоду.

- ◆ Що змінилося в реченнях, крім граматичної будови?
- ◆ Чому в мовленні часто віддаємо перевагу односкладним реченням?
- ◆ Чи завжди можна опустити підмет? Чи завжди підмет можна вставити в речення?

Рембрандт ван Рейн.
«Повернення
блудного сина»
(1668–1669 рр.).
Картина зберігається
в Державному Ермітажі
(Санкт-Петербург, Росія).

Тема 3. Односкладні речення

Вправа 4

Роздивіться картину. Якими зображено батька й сина? Які почуття переповнюють їх? Як художник передав батьківську любов? Як утілив синівське каяття? Які моральні цінності уособлює картина? Чи можуть вони застаріти, втратити значення? Чому?

- ◆ Складіть і запишіть діалог між батьком і сином, використавши односкладні (означено-особові) речення.

Вправа 5

З кожної групи випишіть речення, що є відповіддю на запитання. Підкресліть головний член; усно поясніть, на підставі чого зробили висновок про різновид речень.

I. Яке з поданих речень є означено-особовим?

1. Сонячне кіно! Обідня спека. Задуха.
2. Йду. Гладжу рукою соболину шерсть ячменів.
3. Надворі тихо, безвітряно.
4. Ліниво хлюпоче вода.
5. Для виготовлення ліків використовують так звані кукурудзяні коси.

II. Яке з поданих речень є неозначено-особовим?

1. На весну зовсім у селянина не стало хліба.
2. Знайшов її в садку.
3. Споконвіку на Поліссі вирощували три сорти льону.
4. Крути, та не перекручуй.
5. Люблю подорожувати восени.

III. Яке з поданих речень є узагальнено-особовим?

1. Діймо в ім'я нашого народу, найвищих ідеалів людства.
2. Довго, ой, як же довго нема звістки.
3. Любив купатися в Дніпрі.
4. Скажеш — не вернеш, напишеш — не зітреш.
5. Посадять на своєму обійсті калину.

Резюме

- ◆ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ◆ Схарактеризуйте опрацьовані на уроці типи односкладних речень за схемою.

ТИПИ ОДНОСКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ

означено-особові		неозначено-особові	
1-а, 2-а особа однини чи множини		3-я особа множини	
теперішнього майбутнього часу	наказового способу	теперішнього майбутнього часу	форми минулого часу множини
я, ми, ти, ви Любїть Україну!		вони Уже кілька днів повідомляють про грози.	

узагальнено-особові

(мають узагальнений зміст, що стосується будь-якої особи)
прислів'я, приказки, афоризми
Хліб-сіль їж, а правду ріж.

Вправа 6

Оберіть одну з притч, переписіть, зніміть скісні риси та вставте замість крапок пропущені літери. Підкресліть у кожному реченні граматичну основу. Чи є серед односкладних речень такі, що належать до опрацьованих на уроці типів — означено-особових, неозначено-особових, узагальнено-особових? (Свою відповідь надпишіть над реченнями.)

Ввічливість та уважність

Одного разу до старого мудр..ця пр..йшов у науку юнак.

— Для чого тобі моя мудрість? — сп..тав старий.

— Хочу стати не/п..р..можним, — відповів юнак.

— Для ц..ого не/треба вчит..ся. Достатньо бути в..ічл..вим, доброзичл..вим, уважним. В..ічл..вість та доброзичл..вість допоможуть тобі зажити поваги в інших. Уважність дасть змогу помічати дрібниці й ун..кати суп..речок та конфліктів. А це й зробить тебе не/п..р..можним.

— Чому?

— Тому що тобі не/буде з/ким змагатися, ти не/мат..м..ш ворогів.

Ліхтар для сліпого

За давніх часів у Японії кор..стувалися ліхтарями з бамбуку й паперу зі свічкою в/с..ред..ні. Якимсь сліпому, що гостював у друга, запропонували такий ліхтар.

— Він м..ні ні/до/чого, — відповів той, — адже світло й темрява для мене однакові.

— Я знаю, що тобі не/потріб..н ліхтар, щоб освітлювати шлях, — мовив друг. — Проте якщо ти йтим..ш без ліхтаря, хтось інший може на тебе наштотхнутися. Тому б..ри. Потурбувавшись про інших, ти потурбу..шся й про себе.

Вправа 7

Запишіть слова, уставте замість крапок літери е чи и.

1) (ти) принос..ш; 2) (ми) кос..мо; 3) (ви) ворож..те; 4) (ми) плещ..мо;
5) (ви) в'яж..те; 6) (ми) плив..мо; 7) (ти) кресл..ш; 8) (ви) пал..те;
9) (ми) їд..мо; 10) (ви) криш..те; 11) (ти) вищ..ш; 12) (ти) пиш..ш;
13) (ти) леж..ш; 14) (ви) роб..те; 15) (ми) нос..мо; 16) (ви) каж..те;
17) (ти) лаз..ш; 18) (ми) трус..мо; 19) (ви) воз..те; 20) (ти) мел..ш;
21) (ти) нес..ш; 22) (ми) печ..мо; 23) (ви) вар..те; 24) (ти) крич..ш.

✦ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.

✦ Доберіть 12 слів для словникового диктанту на опрацьовану орфограму.

Урок 30

Односкладні безособові речення

Питання уроку

- 🕒 Які односкладні речення називають безособовими?
- 🕒 Чим може бути виражений головний член у безособовому реченні?
- 🕒 Коли доречно використовувати безособові речення?

Проведіть гру «**Звіт**». Психологи радять час від часу підбивати підсумок певного періоду життя, чітко визначати власні досягнення та прорахунки. Спробуйте й ви впродовж хвилини узагальнити «плюси» та «мінуси» вашого навчання у восьмому класі (скористайтеся запропонованими початками речень).

◆ <i>Опрацьовано ...</i>	◆ <i>Втрачено ...</i>
◆ <i>Прочитано ...</i>	◆ <i>Забуто ...</i>
◆ <i>З'ясовано ...</i>	◆ <i>Зіпсовано ...</i>
◆ <i>Зроблено ...</i>	◆ <i>Зламано ...</i>
◆ <i>Складено ...</i>	◆ <i>Розбито ...</i>
◆ <i>Отримано ...</i>	◆ <i>Розірвано ...</i>
◆ <i>Розв'язано ...</i>	◆ <i>Загублено ...</i>
◆ <i>Створено ...</i>	

Які речення ви використали для свого «звіту»?
Чим виражений у них головний член?
Чи в будь-яких ситуаціях доречні такі речення? Де їх активно використовують?

Серед односкладних дієслівних речень є такі, у яких підмета зовсім не може бути. Наприклад, граматична основа речення **На ранок підморозило** складається з присудка **підморозило**, який означає стан, який ніхто не створює.

Речення з присудком, де немає й не може бути виконавця, називають **безособовими**.

Присудок у таких реченнях виражений:

◆ безособовим дієсловом, тобто дієсловом, яке позначає стан, що не передбачає виконавця:

Світає. — у цьому реченні присудок **світає** означає стан, який ніхто не створює; безособові дієслова означають стани природи чи людини;

◆ особовим дієсловом, ужитим у безособовому значенні:

У повітрі пахне грозою. — у цьому реченні присудок **пахне** означає стан природи, тобто має безособове значення; порівняйте значення цього самого дієслова в реченнях **Хліб пахне. Квіти пахнуть**;

◆ інфінітивом:

У приміщенні не смітити!

- ◆ формами на **-но, -то**:

Актову залу прикрашено до свята.

- ◆ прислівником:

Усім радісно!

У ролі присудка в безособових реченнях активно вживають прислівники *варто (не варто), треба (не треба), немає* тощо.

Доберіть до тексту свої приклади.

Поміркуйте, чи однакове стилістичне забарвлення мають безособові речення з різними формами присудка.

У текстах яких стилів використовують такі речення?

Вправа 1

Перепишіть подані речення. Доведіть, що вони є односкладними безособовими (*підкресліть головний член, у дужках після речення зазначте, чим виражений присудок*).

Зразок виконання: **Пахне весною** (*особ. дієсл., ужите в безособ. зн.*).

1. Тихо навкруги.
2. Ось зранку шугнуло світом.
3. Збиралося на дощ.
4. У салоні автобуса не смітити!
5. У результаті роботи над темою зроблено висновок про внесок І. Франка в розвиток системи жанрів.
6. Треба вчасно звертатися до лікаря.

Вправа 2

Випишіть односкладні безособові речення. Вибір обґрунтуйте.

Слово «газета» запозичено з італійської мови. Щоправда, і в італійську воно примандрувало. У перській мові було слово «газа», що означало «скарб». В італійській мові від нього утворилася зменшена форма — газета. Так називали дрібну срібну монету. Цю монету треба було заплатити за читання. Поступово назва монети перейшла на саму газету.

Є й інше пояснення. З'ясовано, що в італійській мові є також слово «газза», яке означає «сорока». Тож газета може означати й «сороченятко». Збереглося свідчення, що перші газети мали за емблему сороку — символ лісової поширювачки новин. Недарма ж кажуть «сорока на хвості принесла» про щойно почуту новину.

(За Аллою Коваль)

- ◆ Зразком якого стилю є поданий текст?
- ◆ Чим зумовлене вживання безособових речень у цьому тексті?
- ◆ Чи звернули ви увагу на односкладні речення іншого різновиду в поданому тексті? Чи випадкове їх уживання?
- ◆ На вашу думку, чи є майбутнє в паперових газет і журналів? Свою думку обґрунтуйте.

Вправа 3

Перепишіть речення, зніміть скісні риси.

1. У нього не/має часу на розмови.
2. Він не/має часу на розмови.
3. У неї не/має турбот.
4. Вона не/має про що турбуватися.

- ◆ Поясніть відмінності в правописі слів *немає* — *не має*.
- ◆ Чим відрізняються за граматичною структурою речення в поданих парах?

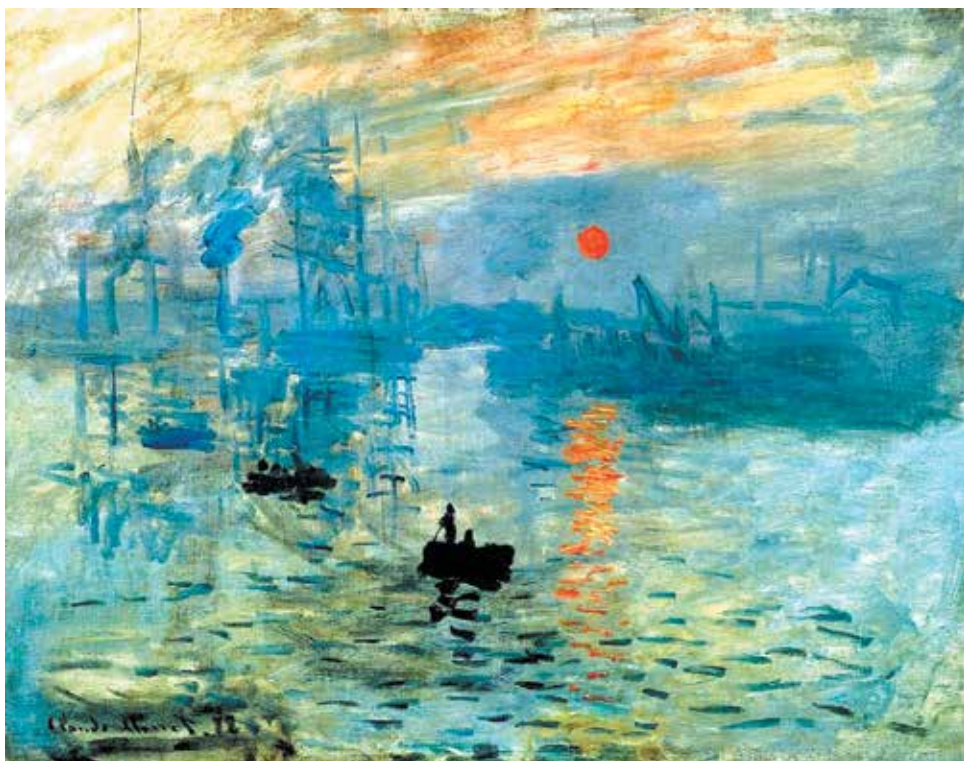

Тема 3. Односкладні речення

Вправа 4

Перетворіть двоскладні речення на односкладні безособові.

1. Вітер зламав дерево.
2. У садку пахне матіола.
3. Град побив урожай.
4. Шторм пошкодив набережну.
5. Суховій висушив ґрунт.
6. Снігова лавина накрила гірськолижну трасу.

Клод Моне. «Враження. Схід сонця» (1872 р.).
Картина зберігається в музеї Мармоттан (Париж, Франція).

Вправа 5

Складіть невеличкий текст за поданою репродукцією картини, використайте в ньому безособові дієслова або особові в безособовому значенні.

Довідка: сутеніє, темніє, світає, розвиднюється, дихає, війнуло, штормить, замрячить, задощить.

Вправа 6

З кожної групи випишіть речення, що є відповіддю на запитання. Підкресліть головний член; усно поясніть, на підставі чого зробили вибір.

1. Яке з поданих речень є безособовим?

1. У степу весніє.
2. На футбольному полі постригли траву.
3. Край неба палає.
4. Уже добу розбираємо книжкові шафи.
5. Сиділа насуплена, зіщулена.

II. У якому з поданих речень інфінітив — головний член безособового речення?

1. Поїдемо переймати досвід. 2. Уміння читати не раз прислужиться в житті. 3. Учитися — відповідальна справа. 4. Про зупинку попереджати голосно! 5. Зайшов до приятеля погомоніти.

Резюме

- ♦ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ♦ Схарактеризуйте засоби морфологічного вираження головного члена в безособових реченнях за схемою:

ЗАСОБИ МОРФОЛОГІЧНОГО ВИРАЖЕННЯ ГОЛОВНОГО ЧЛЕНА В БЕЗОСОБОВИХ РЕЧЕННЯХ

- ♦ безособові дієслова
- ♦ особові дієслова, ужиті в безособовому значенні
- ♦ інфінітив
- ♦ безособові форми на **-но, -то**
- ♦ прислівники

Вправа 7

Доповніть речення, доречні під час характеристики відповіді однокласника.

1. У відповіді узагальнено ... 2. Правильно викладено ... 3. Пояснено ... 4. Переконаливо обґрунтовано ... 5. Дібрано ... 6. Проаналізовано ... 7. Зроблено висновок ...

- ♦ Підкресліть у кожному реченні присудок. Чим він виражений?

Вправа 8

Перепишіть, зніміть скісні риси.

1) не/даремно; 2) не/дарма; 3) не/даром; 4) не/вдовзі; 5) не/видно; 6) не/втямки; 7) не/забаром; 8) не/хотя; 9) не/від/того; 10) не/досить; 11) він не/має спокою; 12) у нього не/має спокою; 13) зроблено не/дуже гарно; 14) не/дуже дитя; 15) не/можна; 16) не/до/ладу; 17) не/до/речі; 18) не/до/смаку; 19) не/під/силу; 20) не/дивно; 21) не/треба; 22) не/випадково; 23) не/варто; 24) не/до/снаги.

- ♦ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.

Розвиток мовлення

Урок 31

Односкладні речення в текстах різних стилів. Ділові папери. Протокол

Питання уроку

- Які особливості вживання односкладних речень у текстах різних стилів?
- Як уникнути стилістичних помилок у вживанні односкладних речень?
- Які односкладні речення характерні для офіційно-ділового стилю?
- Що таке протокол? Як його оформити?

Проведіть гру «**У різні кошки**». Познайтеся, хто швидше розподілить подані присудки односкладних речень за стилями, у яких доречне їх уживання. (Щоб грати було цікавіше, упишіть усі присудки в один великий кошик, намальований на дошці, навколо нього намалюйте менші кошки, підписані за стилями мови.)

Ухвалили, досліджено, трусить, будь-мо, посієш, зварипш, призначено, розірвати, укласти, мережило, дощить.

Поміркуйте над причинами вживання односкладних речень у різних стилях мови.

Виконуючи вправи на попередніх уроках, ви помітили, що односкладні речення мають неоднакове стилістичне забарвлення, що зумовлено значенням присудка, його зв'язком з виконавцем дії. Зокрема, для означено-особових речень характерне перенесення акценту з виконавця дії на саму дію. Вони вживаються в розмовному мовленні (у діалогах, прислів'ях та приказках), у художніх текстах, рідше — у публіцистиці та науково-популярних текстах. Порівняйте стилістичне забарвлення прикладів означено-особових речень, поданих у таблиці.

УЖИВАННЯ В РІЗНИХ СТИЛЯХ МОВИ ОЗНАЧЕНО-ОСОБОВИХ РЕЧЕНЬ			
Різновид односкладних речень	Стиль		
	розмовний	художній	публіцистичний
означено-особові	Почекаєш мене на зупинці? (З розмови).	Не зневажай душі своєї цвіту! (Леся Українка).	Вітаємо народ України з річницею Незалежності! (З газети).

Неозначено-особові речення вирізняє те, що виконавця дії в них не називають з якихось причин: він невідомий або не важливий. Такі речення поширені в розмовному мовленні та в текстах художнього стилю, часом у публіцистиці, зокрема у заголовках.

УЖИВАННЯ В РІЗНИХ СТИЛЯХ МОВИ НЕОЗНАЧЕНО-ОСОБОВИХ РЕЧЕНЬ			
Різновид односкладних речень	Стиль		
	розмовний	художній	публіцистичний
неозначено-особові	Про що теревенять на базарі? (З розмови).	Посадили над козаком явір та калину (Т. Шевченко).	Відроджують забуті звичаї (Заголовок замітки).

Узагальнено-особові речення виражають узагальнений зміст, тобто такий, який стосується всіх. Вони вживаються здебільшого в розмовному мовленні: прислів'ях, приказках, повчаннях:

У ліс дров не возять, а в колодязь води не ллють.

Найбільш строкатими щодо стилістичного забарвлення є безособові речення. Порівняйте: безособові речення з присудком, вираженим інфінітивом, характерні для офіційно-ділового стилю:

Доручити Кабінету Міністрів України. Розглянути питання.

Речення, присудок яких виражений безособовим дієсловом, властиві розмовному стилю:

Хлопця хилило на сон. Мене лихоманить.

Безособові речення з головним членом у формі на **-но**, **-то** активно вживані в текстах офіційно-ділового та наукового стилів:

У доповіді обґрунтовано напрями дослідження.

Протокол підписано.

З матеріалів попередніх уроків виберіть 5–7 прикладів односкладних речень, з'ясуйте, для якого стилю вони характерні.

За зразком таблиці про стилістичне забарвлення означено-особових та неозначено-особових речень складіть таблицю, присвячену стилістичному використанню безособових речень.

Тема 3. Односкладні речення

Вправа 1

Прочитайте поданий текст. Зразком якого стилю він є? Що це за документ?

Витяг із протоколу засідання Малої Ради

м. Коростень

12 лютого 1918 р.

Присутні: В. Голубович, О. Жуковський, М. Ткаченко, Є. Сокович, П. Христюк, М. Порш. Головує М. С. Грушевський.

Слухали: в справі державного герба України.

Ухвалили: Гербом Української Народної Республіки приймається знак Київської держави часів Володимира Святого.

З первотвором протоколу згідно:

Тов. Голови

Української Центральної Ради

(підпис)

Секретар

Центральної Ради

(підпис)

- ◆ Які ознаки офіційно-ділового стилю яскраво виявлені в цьому документі?
- ◆ З яких частин складається протокол?
- ◆ Навіщо складати протоколи?

Вправа 2

Прочитайте інформацію про протокол, подану в посібнику з ділового мовлення.

Протокол — це один з найпоширеніших документів, у якому фіксують перебіг і результати проведення зборів, засідань, нарад. У протоколах відбиваються всі виступи з питань, що розглядаються, і рішення, ухвалені в результаті обговорення.

Протокол пише секретар або інша спеціально призначена особа. Протоколи загальних зборів (нарад) підписують голова й секретар.

За обсягом викладеної інформації протоколи поділяють на:

с т и л і, у яких записано лише ухвалу, а також зазначено номер, дату, назву організації, кількість присутніх, порядок денний;

п о в н і, у яких записані виступи доповідачів та інших учасників зборів, нарад, засідань;

с т е н о г р а ф і ч н і, де всі виступи, репліки, запитання й відповіді записують дослівно.

Протокол має такі реквізити:

- 1) назву різновиду документа, яку пишуть посередині рядка;
- 2) порядковий номер протоколу;
- 3) назву зборів, засідання, наради із зазначенням їх характеру (загальні збори, виробнича нарада);
- 4) назву установи, підприємства чи організації, де відбулися збори;
- 5) дату проведення зборів, яку пишуть нижче від назви організації з лівого боку (у цьому самому рядку з правого боку вказують місце проведення);
- 6) кількісний склад учасників, який пишуть з нового рядка;
- 7) посади, прізвища, ініціали керівників зборів;
- 8) порядок денний, тобто питання, що їх розглядають на зборах;
- 9) текст;
- 10) підписи керівників зборів (голови й секретаря).

Основний текст протоколу поділено на розділи, що відповідають пунктам порядку денного. У кожному розділі є рубрики: «Слухали», «Виступили», «Ухвалили».

Крім повного протоколу, є ще коротка форма — **витяг із протоколу**. У витягу вказують прізвища та ініціали тих, хто виступив (без викладу виступів), а також зміст ухвалених рішень. Витяг із протоколу підписують голова й секретар засідання.

- ◆ Що потрібно знати, аби скласти протокол?
- ◆ Чому протокол має чітку структуру?

Вправа 3

Прочитайте протокол класних зборів. Порівняйте його структуру й оформлення з рекомендаціями.

Протокол № 1 зборів учнів 8-А класу

від 03.09.2016 року

Присутні: 19 учнів 8-А класу, класний керівник Петренко Н. В.

ПОРЯДОК ДЕННИЙ:

1. Вибори активу учнівського самоврядування класу, розподіл обов'язків.
2. Вибори делегатів на шкільну учнівську конференцію.
3. Планування роботи на вересень 2016 /2017 н.р.

Тема 3. Односкладні речення

СЛУХАЛИ:

1. Слухали педагога-організатора Адамчук М. П. про організацію учнівського самоврядування в школі та про порядок створення класного активу самоврядування.

Виступили: Березюк Оксана, яка запропонувала кандидатуру Остапенко Лізи на посаду президента класу.

2. Слухали про вибори делегатів на шкільну учнівську конференцію. З інформацією про вибори делегатів на шкільну учнівську конференцію виступила заступник директора школи Сидорчук В.М., яка ознайомила з вимогами до кандидатів у члени шкільного учнівського самоврядування.

Виступили: Орлик Дмитро, який запропонував кандидатури для роботи в учнівському шкільному парламенті.

3. З приводу планування роботи на вересень 2016/2017 н.р. слово взяла Остапенко Ліза й доповіла про основні заходи.

УХВАЛИЛИ:

1. Обрати президентом класу Остапенко Лізу, її заступником — Стожук Вероніку.

2. Делегувати на шкільну учнівську конференцію Остапенко Лізу та Стожук Вероніку.

3. Затвердити план роботи самоврядування 8 класу на вересень із внесеними доповненнями.

Голова зборів

Секретар зборів

Вправа 4

Обговоріть у класі можливі заходи, пов'язані з проведенням зимових канікул. Складіть стислий протокол обговорення.

Резюме

- ♦ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ♦ Які заходи передбачають складання протоколу? Чи доводилося вам або вашим батькам брати участь у зборах мешканців будинку? Чому складання протоколу для таких зібрань є бажаним?
- ♦ Навіщо вам знати, що таке протокол, і вміти його складати?

Вправа 5

Запишіть іменники в родовому відмінку однини.

1) Дмитр..; 2) футбол..; 3) олівц..; 4) зошит..; 5) вітр..; 6) клас..; 7) жакет..; 8) портфел..; 9) Харков..; 10) майдан..; 11) Донбас..; 12) вогн..; 13) лікар..; 14) піск..; 15) хліб..; 16) геро..; 17) слон..; 18) гараж..; 19) коридор..; 20) туман..; 21) Париж..; 22) секретар..; 23) спорт..; 24) протокол..

- ♦ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.

Урок 32

Односкладні називні речення

Питання уроку

- Які односкладні речення є називними?
- Яка роль цих речень у мові?
- Які помилки трапляються у визначенні називних речень?

Проведіть гру «**Майже без слів**». Подивіться у вікно, спробуйте розповісти про: а) погоду надворі; б) те, що відбувається на подвір'ї; в) стан неба тощо — двома-трьома іменниками.

З якою інтонацією вимовляли слова, аби змалювати те, що бачите? Чи змогли передати такою обмеженою кількістю іменників своє ставлення до того, що описували? За допомогою чого? Чи траплялися вам такі речення в художніх творах? Для чого їх уживають?

Вправа 1

Прочитайте поезії спочатку мовчки, а потім уголос. Намагайтеся змалювати краєвиди й передати настрої, утілений у них.

Павло Тичина

«О, панно Інно...»

О панно Інно, панно Інно!
Я — сам. Вікно. Сніги...
Сестру я Вашу так любив —
Дитинно, злотоцінно.
Любив? — Давно. Цвіли луги...
О люба Інно, ніжна Інно,
Любові усміх квітне раз —
ще й тлінно.
Сніги, сніги, сніги...
Я Ваші очі пам'ятаю,
Як музику, як спів.
Зимовий вечір. Тиша. Ми.
Я Вам чужий — я знаю.
А хтось кричить: ти рідну стрів!
І раптом — небо... шепіт гаю...
О ні, то очі Ваші. — Я ридаю.
Сестра чи Ви? — Любив...

Ліна Костенко

«Осінній день, осінній день, осінній!»

Осінній день, осінній день, осінній!
О синій день, о синій день, о синій!
Осанна осені, о сум! Осанна.
Невже це осінь, осінь, о! — та сама.

Останні айстри горілиць зайшлися болем.
Ген, килим, витканий із птиць, летить над полем.
Багдадський злодій літо вкрав, багдадський
злодій.
І плаче коник серед трав — нема мелодій.

- Знайдіть у поданих віршах односкладні речення з головним членом — підметом.
- Яка роль цих речень у поезіях?
- Чи є підстави вважати такі речення образними засобами?

Тема 3. Односкладні речення

Серед односкладних речень, як уже йшлося, є такі, граматична основа яких складається тільки з підмета.

Весна. Каштанів цвіт. Залитий сонцем Київ.

Це — **називні речення**. Такими реченнями або констатуємо наявність предмета чи явища (**Дніпро. Ранкова прохолода**), або вказуємо на названий предмет (**Ось і човен**). Називні речення, як бачимо з прикладів, можуть бути непоширеними або поширеними. Оскільки в називних реченнях головний член — підмет, то поширюватися вони можуть тільки означеннями. Ця особливість допомагає не сплутати називні речення з іншими, зокрема з двоскладними, у яких присудок пропущено.

Розгляньмо речення: **У садку барвисті айстри.**

У цьому реченні є підмет **айстри**, від якого залежить означення: **айстри (які?) барвисті**. Наявна також обставина: **(де?) у садку**. Обставина завжди залежить від присудка. Це означає, що в поданому реченні присудок пропущено. Справді, аналізоване речення ми розуміємо так:

У садку [цвітуть] барвисті айстри.

Тож воно є двоскладним неповним, з пропущеним присудком.

Про неповні речення докладніше довідаєтеся на наступних уроках.

Односкладні називні речення часом сплутують з двоскладними, що мають іменний складений присудок.

Порівняймо речення: **Широка річка і Річка широка.**

Перше речення є односкладним називним. Його граматична основа складається тільки з підмета. Речення поширене, бо в ньому є залежне від підмета означення: **річка (яка?) широка**. **Зверніть увагу:** непоширені узгоджені означення, тобто виражені одним словом — здебільшого прикметником чи займенником або дієприкметником, за прямого порядку слів стоять **перед означуваним словом**.

Прикметник у позиції після іменника, якщо немає іншого присудка, виконує його роль. Такий випадок маємо в другому реченні: **річка (є яка?) — є широка**. Важливо пам'ятати, що присудок означає не лише дію, яку виконує підмет, а й те, який є підмет, що він таке тощо. Отже, друге речення — двоскладне з іменним складеним присудком (дієслівна зв'язка в таких присудках в українській мові може бути опущена, що, однак, не означає неповноти речення).

Сформулюйте до тексту 4–5 запитань, які починаються словами *Що? Як? Де? Чим?* тощо; 2–3 запитання зі словом *Чому?*; 1 запитання із словом *Навіщо?* Поставте запитання одне одному й вислухайте відповіді.

Вправа 2

Перепишіть, підкресліть у кожному реченні граматичну основу (у дужках укажіть, яким воно є).

1. Над Везувієм сніг. Над фіордами¹ спека. І мене вже немає дві тисячі літ.
2. Багряне сонце. Дужка золотава стоїть над чорним каптуром гори.
3. Цитринове сонце, смарагдовий ліс! Заломлене літо крізь тисячі лінз.
4. Де небо? Де земля? І як підняти крила? Фанерні журавлі... Фанерні

¹ *Фіорд* — довга й вузька морська затока, переважно з високими стрімкими берегами.

журавлі... 5. Зима. Стародавній замок. Печаль королівських лип. 6. Туман. Хляпа. Ворона сидить на дереві й страшенно регоче.

(Із творів Ліни Костенко)

- ♦ Чи всі речення, у яких немає присудка, визначили як називні? Відповідь обґрунтуйте.

Марія Примаченко.

«Гороховий звір» (1971 р.).

«Зелений Слон» (1936 р.).

Картини зберігаються
в Національному музеї українського
народного декоративного мистецтва.

Вправа 3

Роздивіться репродукції картин. Чим вражає творчість Марії Примаченко? Як ви думаєте, які почуття, думки, настрої прагнула передати художниця? Опишіть одну з картин, використавши називні речення (поєднуйте їх з іншими різновидами речень).

- ♦ Прочитайте вірш Ліни Костенко. Про що він? Порівняйте поетичні образи вірша з міркуваннями про два світи — дорослих і дітей, висловлені Гербертом Уеллсом у новелі «Чарівна крамниця», яку читали торік на уроках зарубіжної літератури.

Мене дивує, що в дитинстві
мене нічого не дивувало.
Ходив гарбуз по городу.
На яблуні сиділа жар-птиця.
Під вікном у нас на травичці
жабка, мишка і півник жили в рукавичці.
А тепер — якийсь листочок осінній,
і вже стоїш в потрясінні.

- ♦ Чим твори Марії Примаченко подібні до дитячих малюнків?
- ♦ Як ви думаєте, що в картинах народної художниці визначальне — техніка чи фантазія? Чому дивовижні образи залюбки тлумачать діти?

Вправа 4

Перепишіть, зніміть скісні риси та вставте замість крапок пропущені літери. Підкресліть граматичні основи.

Тема 3. Односкладні речення

Справжня скриня. Ви бач..ли таку? Таку, од якої очі ро..бігают..ся, серце калатає, таку, в яку хоч..т..ся пірнути, мов у барвисте літо? У моєї бабусі була така скриня. Не/скриня — скарб!

Вона стояла в кутку, застел..на в..с..лковим вовняним рядном, повна таїни, розмаю, стояла міцно й урочисто.

Чого тіл..ки не/було в тій скрині! Святковий одяг, рядна, подушки, сорочки, намиста. До скрині ховали «спомини про дівував(н/нн)я» та скарби, надбані за самостійного господарюва(н/нн)я, рушн..ки пов..вальні, рушн..ки в..сільні, сорочки шлюбні та в..л..кодні, скат..ртини святкові та на «щодень».

(Із журналу «Дивосвіт»)

- ✦ Чи вжито в поданому тексті односкладні речення? Які саме? Відповідь обґрунтуйте.

Природа хоче, аби діти були дітьми, поки стануть дорослими.

Жан Жак Руссо, французький просвітник, письменник

Різноманітні назви дітей як представників певної статі, національності, соціальної верстви і навіть фаху в українській мові становлять окрему групу назв, порівняймо: *маля, дівча, хлоп'я, паненя, турченя*. В українській традиції дітей часто називали за заняттям, соціальним станом батьків: *бондарівна* (дочка бондаря), *гетьманич* (син гетьмана), *князівна* (дочка князя). Саме такі назви закріпилися в давніх українських прізвищах: *Шевченко, Попович, Паламарчук*.

Вправа 5

Прочитайте поради мовознавця з уживання називних речень. Чому їх використання потребує стилістичної вправності?

Своєрідність будови називних речень зумовлює їх використання в різних стилях мови. В офіційно-ділових та наукових текстах вони вживаються на початку твору або його частин для називання предметів і явищ, про які йтиметься далі. Це так званий номінативний вступ: *«Доля селянства. Як і в Росії в 1861 р., звільнення кріпаків у габсбурзькій імперії в 1848 р., піднісши їхній юридичний статус та політичні права, не полегшило економічного становища... Промисловість. З огляду на конкуренцію з боку високоіндустріалізованих західних провінцій... зрозуміло, що в Галичині не було великих перспектив...»* (О. Субтельний)

У цій самій ролі називні речення вжиті і в публіцистиці та в красному письменстві з відповідним до цих стилів добором мовних засобів.

Називні речення можуть переривати оповідь, щоб уповільнити її, зупинитися на окремих деталях, звернути увагу на довіклля, яке стає тлом подій чи авторських роздумів. Такий спосіб використання характерний для публіцистичного й особливо для художнього стилю.

Наприкінці тексту чи його фрагмента ці речення узагальнюють виклад, ставлять на ньому емоційну крапку.

Дуже широко використовують називні речення в описах картин природи.

(За Олександром Пономаревим)

- ✦ Про які особливості вживання називних речень у різних стилях мови ви дізналися?

Вправа 6

Прочитайте уривок із казки. Про що в ньому йдеться? Які частини задзеркального дому описано?

— От якби ти менше говорила, а більше слухала, я б розповіла тобі дещо про Задзеркальний дім. По-перше, як бачиш, там є вітальня — точнісінько, як наша, тільки все там навпаки. І все добре видно, коли стати на крісло, — усе, окрім каміна. Ох, і кортить же кинути на нього оком! Цікаво, чи горить у них взимку вогонь? Бо це завжди таємниця, — хіба як закуритися *наш* камін — тоді й *там* з'явиться димок. Правда, дим вони можуть пускати задля омани — щоб ми подумали, ніби й у них горить вогонь... І книжки в них подібні до наших, тільки слова не так написані. Я це знаю напевно, бо якось показала їм нашу книжку, а вони мені — свою.

— Ну то що, Кицюню, хочеш пожити в Задзеркальнім домі? Цікаво, чи давали б тобі там молока? Хоча, може, задзеркальне молоко й не питне... Отак-то, Кицюню... А далі йде задзеркальний коридор. Якщо двері нашої вітальні розчахнути навстіж, очам відкривається *краєчок* коридору в тім домі — поки його видно, він точнісінько, як наш, але, хтозна — може, там, де його не видно, він геть інший?.. Ох, Кицюню-любуню... От якби нам з тобою пробратися в Задзеркалля! О, скільки там, мабуть, чудес!

*(Льюїс Керрол, «Аліса в Задзеркаллі»;
переклад з англійської Валентина Корнієнка
в редакції Івана Малковича)*

- ◆ Запишіть стислий переказ уривка, продовживши поданий початок. Використайте називні речення.

Задзеркальний дім

Ось вітальня. Точнісінько така, як наша. Крісло. Камін... Цікаво, чи горить у ньому вогонь?

Розчахнімо двері вітальні навстіж. Коридор...

Вправа 7

Опишіть частину свого помешкання, у якій почуваетесь найзатишніше. Використайте називні речення.

Резюме

- ◆ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ◆ Чому вживання називних речень потребує стилістичної вправності?

Вправа 8

Доберіть до поданого уривка назву у формі називного речення. Перепишіть, зніміть скісні риси та вставте замість крапок пропущені літери.

Том випустив щ..тку з рук видимо з/нехотя, але з таємною радістю в душі. І поки колишній пароплав «Велика Міссурі» упрівав, працюючи під п..кучим сонцем, відставний маляр с..дів у загінку на якійсь діжді,

Тема 3. Односкладні речення

погойдував ногами й, нам..наючи його яблуко, зам..шляв підступи проти нових жертв. А таких не/бракувало: хлопці раз/у/раз пробігали вул..цею, сп..нялись пок..пкувати — і л..шалися білити паркан. Коли Бен зовсім видихався, Том продав наступну чергу Біллі Фішерові за «майже нового» пап..рового змія, а коли стомився й той, право білити пр..дбав Джонні Міллер — за дохлого пацюка на мотузці, щоб крутити ним над головою... На с..редину дня Том із жалюгідного злидня, яким був у/ранці, п..р..творився на справжн..ого багатія, що потопав у ро(з/с)кошах. Крім згаданих уже коштовностей, він мав двана..цять кул..ок, поламанний пищик, скел..це від син..ої пляшки, щоб д..витися крізь н..ого, порожню котушку, ключ, який нічого не/відмикав, грудку крейди, скляну затичку від карafka, олов..яного солдатика, двійко пуголовків, шість пістонів, однооке кош..ня, мідну дв..рну клямку, собачий нашийник — не/було тільки собаки, колодочку від нож..ка, чотири помаранч..ві шкуринки та стару поламану раму від квартирки.

Тепер він подумки сказав собі, що, з/рештою, жит..я на ц..ому світі не/таке вже й погане. Сам того не/знаючи, він відкрив загальний закон, що к..рує всіма людс..кими вчинками: і кожен хлоп..ць, і кожна доросла людина завжди прагнут..муть і домагат..муться тіл..ки того, чого важко досягти. Коли б Том був в..ликим і мудрим філософом, він зрозумів би, що Праця — це все те, що ми зобов..язані робити, а Гра — все, чого ми робити не/зобов..язані.

(Марк Твен, «Пригоди Тома Соєра»;
переклад з англійської Володимира Митрофанова)

- ◆ Чи часто бувають заголовки у формі називних речень?
- ◆ Для чого використовують односкладні називні речення? Чи можна обійтися без цих речень?
- ◆ Як ви думаєте, чому твір про пригоди Тома Соєра вже друге століття поспіль є одним із улюблених дитячих творів? Чи подобається Вам цей художній твір?

Вправа 9

Запишіть правильно подані слова.

1) (Г/г)гора (Г/г)оверла; 2–3) село (С/с)ухий (Я/я)р; 4–6) (К/к)иївський (Б/б)удинок (М/м)од; 7–8) (Б/б)удинок (У/у)чителя; 9–10) (Н/н)овий (Р/р)ік; 11–12) з (Р/р)іздвятими (С/с)вятами; 13–15) (С/с)танція «(П/п)алац (С/с)порту»; 16–18) (С/с)танція (Г/г)ероїв (Д/д)ніпра; 19–21) (В/в)улиця (В/в)елика (В/в)асильківська; 22–24) (В/в)улиця (К/к)няжий (З/з)атон.

- ◆ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.

Урок 33

Синонімія односкладних і двоскладних речень

Питання уроку

- Яка роль односкладних речень у мовленні?
- Чи завжди доречні односкладні речення?
- У чому виявляється синонімія односкладних та двоскладних речень?

Проведіть гру «**Стисло і влучно**». Відредагуйте подані вислови, поверніть їм «крилатість».

1. Лінощі — усьому лихому мати: що людина знає, те вона забуде; чою людина не знає, того вона не навчиться. 2. Як ти братимеш вершину, то ти матимеш середину. 3. Якщо ти хочеш, щоб люди ставилися до тебе, так ти й сам стався до людей.

У формі яких речень утілено відредаговані вислови? Чи завжди можна замінити двоскладне речення односкладним і навпаки?

Вправа 1

Перепишіть речення, підкресліть їхні присудки, над кожним надпишіть, у якій формі він ужитий. Зробіть висновок про різновид односкладного речення (зазначте в дужках).

1. Мене морозить. 2. Учись! Прагнути пізнати себе! 3. Пустеля. Спогади. 4. Люблю мандрувати рідною країною! 5. Шепоче вітер поміж віт. 6. У нас проханих не люблять. 7. Удосвіта встанеш — більше зробиш. 8. Тут-таки, біля озера, розкладають вогнище. 9. Кругом поставили своїх. 10. Вік живи, вік учись. 11. За всіх скажу, за всіх переболію. 12. Капає з дахів.

- ◆ Якими бувають односкладні речення за формою вираження головного члена?
- ◆ Чи можна вважати такі речення «скороченими» двоскладними? Чому?

Вправа 2

Попрацюйте з таблицею в зошиті: перебудуйте подані односкладні речення на двоскладні. Чи всі речення можна перебудувати? Чи відрізняються пари речень за змістом?

СИНОНІМІЯ ОДНОСКЛАДНИХ І ДВОСКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ

Односкладні речення	Двоскладні речення
1. Вечір. 2. Так люблю танцювати! 3. Дбаймо про природу! 4. У статті проаналізовано особливості функціонування односкладних речень. 5. Хочеш яблуко? 6. Закликають заощаджувати електроенергію. 7. Тварин не дражнити!	

Коментар до вправи

Особливістю граматичної будови односкладних речень є те, що другий головний член у них не потрібен. Тому переробити односкладне речення на двоскладне, просто увівши другий головний член, не можна. Заміна односкладного речення двоскладним часто супроводжується зміною значення, іншими акцентами в реченні.

Односкладні речення, так само як і двоскладні, можуть бути непоширеними і поширеними. Наприклад:

Світає.

У повітрі пахне грозою.

Односкладними можуть бути частини складного речення. Наприклад:

Як дбаєш, так і маєш.

Це складне, складнопідрядне речення, частини якого є односкладними означено-особовими (присудки **дбаєш, маєш** виражені формою 2-ї особи однини теперішнього часу).

Вправа 3

Випишіть складне речення, у якому частина (частини) — односкладні. Свій вибір обґрунтуйте.

Всюди в Льюїса Керрола світ дітей і світ дорослих протистоять одне одному. Невідомо, який із них сам письменник уважав за справжній, а який — за сон чи марево. Напевно відомо лиш те, що дітей Чарльз Доджсон (справжнє ім'я письменника) любив набагато більше, ніж дорослих.

(За Оксаною Забужко)

Вправа 4

Випишіть із тексту односкладні речення, визначте їх різновид. Чи вмотивованим вважаєте вживання односкладних речень у поданому тексті?

Марія Башкирцева, парижанка з-під Диканьки

У листопаді 2008 р. виповнилося 150 років від дня народження Марії Башкирцевої — художниці, яку вважають «своюю» у Франції, Україні та Росії. Утім, своєю славою Башкирцева все ж найбільше зобов'язана «Щоденнику», що його вона вела з 14-літнього віку аж до смерті (померла Марія від сухот у 1884 р., маючи неповних 26 років). Записи велися французькою мовою. У Франції їх було вперше й видано — що-

Марія Башкирцева.
Автопортрет (1880 р.).

правда, у дуже скороченому вигляді. До того ж, як виявилось, у текст щоденника з волі рідних художниці внесено зміни. Лише в середині 80-х років минулого століття французькі дослідники почали готувати до друку повний текст, у якому образ Башкирцевої постає без ретуші.

Ювілею Марії Башкирцевої було присвячено Міжнародну наукову конференцію, яка відбулася в Полтаві та Диканьці, звідки вона родом.

В Україні ім'я М. Башкирцевої відоме достатньо добре. У кількох музеях (Суми, Дніпропетровськ) є оригінали її живописних робіт. Про художницю писали і в «Історії українського

мистецтва», і в статтях та монографіях митецтвознавців. Коротку, проте яскраву історію життя Марії відбито в сюжеті роману М. Слабошпицького «Марія Башкирцева». Довідемося про художницю і з недавніх публікацій О. Балабка.

Тепер важливо подбати, щоб по-українськи «заговорив» щоденник Марії Башкирцевої. Постать ця надзвичайно приваблива, отож було б цілком природно, щоб її спадщина — мистецька й літературна — надійно вписувалася як своя у культурну свідомість українців.

(За Володимиром Панченком)

- ♦ Чи доводилося вам чути про Марію Башкирцеву? Чи хотіли б дізнатися про неї більше?

Марія Башкирцева.
«Зустріч».

Картина зберігається
в Музеї д'Орсе
(Париж, Франція).

Марія Башкирцева.
«У художній студії Жульєна».
Зберігається в Художньому
музеї міста Дніпра.

Вправа 5

Уважно подивіться на картини Марії Башкирцевої. Чи подобаються вони вам? Чим видаються незвичними?

Оберіть одну з картин та опишіть її, використавши односкладні речення різних типів.

- ♦ Як розумієте поняття «аристократизм»? Кого називають «аристократом духу»?

Вправа 6

Перепишіть, зніміть скісні риси та вставте замість крапок пропущені літери. Над односкладними реченнями чи односкладними частинами складних речень надпишіть їх різновид (головний член підкресліть).

Це був чистий розб..шака-халамидник.

Не/було того дня, щоб хто/небудь не/жалівся на Федька: там шибку з рогатки вибив; там с..няка підбив своєму «закадишному» другові; там п..р..кинув діжку з дощовою водою, яку зб..рали з таким клопотом.

Наче біс який с..дів у хлопц..ві! Усі діти як діти, — грают..ся, бавлят..ся тихо, лагідно. Федькові ж, не/одмін..о, щоб битися, щоб що/небудь пер..рнути до/гори ногами. Спокій був його ворогом, з яким він боровся на кожному місці.

Тема 3. Односкладні речення

Наприклад, таке. Ліплять хатки з піску. Перед будинком, де жив Федько, була не/забрукована вулиця і там завжди грузли в піску коні. Після дощу цей пісок ставав липким і во(г/х)ким, — для будуван..я хаток нема краще. Постав..ш ногу, обкладеш її піском і виймай пот..хеньку. От і хатка. Хто хоче, може наві..ь д..маря пр..робити. Коло хати можна тин виліпити, а за тином натикати сінинок — і сад є.

А між хатками іде вул..ця. Можна в гості ходити одне до одного.

(Володимир Винниченко, «Федько-халамидник»)

- ✦ Хто з персонажів картини Марії Башкирцевої «Зустріч» найбільше, на вашу думку, відповідає описові Володимира Винниченка?
- ✦ Чим митців приваблюють неспокійні характери?
- ✦ Чому звичайні діти не часто ставали героями мистецьких творів? Чому дітей часом називають «німими свідками історії»?

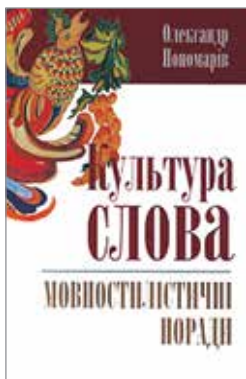
Усе життя світу не варте однієї дитячої сльози.

Федір Достоєвський, російський письменник

Вправа 7

Прочитайте поради мовознавця. Уживання яких односкладних речень вони стосуються? Коли такі речення доречно замінювати двоскладними?

Невідмінювані дієслівні форми на *-но*, *-то* в сучасній українській мові вживаються в безособових реченнях: «Складено останній вступний іспит;

Завершено сівбу озимих» (з газет). Такі речення широко вживані в усіх стилях мовлення — від офіційно-ділових документів до уснорозмовних та фольклорних текстів («Наорано, насіяно, та нікому жати»). Дійової особи в таких випадках не згадуємо. А коли є потреба вказати на виконавця дії, тоді слід віддавати перевагу активним конструкціям.

Ця вимога досить часто порушувана в засобах масової інформації, у наукових та ділових текстах, де використовують безособові речення різних типів: «У цьому сезоні нами започатковано творчі звіти митців перед киянами; Верховною Радою прийнято постанову; Дирекцією концерну запропоновано оригінальний вихід із скрутного становища». «Недоречні в цьому разі безособові побудови потрібно замінювати реченнями, у яких виконавець дії вжитий у ролі підмета: «У цьому сезоні ми започаткували творчі звіти митців перед киянами; Верховна Рада прийняла постанову; Дирекція концерну запропонувала оригінальний вихід зі скрутного становища».

(Олександр Пономарів,
із книжки «Культура слова: мовностилістичні поради»)

Резюме

- ✦ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ✦ Схарактеризуйте односкладні речення за схемою.

ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

Граматична основа складається тільки з одного головного члена

<p>присудка (дієслівні) головний член виражений формами дієслова або прислівника</p>	<p>підмета (іменні) головний член виражений іменником</p>
---	--

<p>◆ означено-особові</p>	<p>◆ неозначено-особові</p>	<p>◆ безособові (немає й не може бути підмета)</p>	<p>◆ називні <i>Весна. Каштанів цвіт. Залитий сонцем Київ.</i></p>				
<p>1-а, 2-а особа однини чи множини</p>	<p>3-я особа множини</p>	<p>• безособові дієслова • особові дієслова, ужиті в безособовому значенні • інфінітив • безособові форми на -НО, -ТО • прислівники</p>					
<table border="1" style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr> <td style="width: 50%; padding: 5px;"> <p>теперішнього, майбутнього часу</p> </td> <td style="width: 50%; padding: 5px;"> <p>наказового способу</p> </td> </tr> </table>	<p>теперішнього, майбутнього часу</p>	<p>наказового способу</p>	<table border="1" style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr> <td style="width: 50%; padding: 5px;"> <p>теперішнього, майбутнього часу</p> </td> <td style="width: 50%; padding: 5px;"> <p>форми минулого часу множини</p> </td> </tr> </table>	<p>теперішнього, майбутнього часу</p>	<p>форми минулого часу множини</p>	<p>На ранок підморозило.</p>	
<p>теперішнього, майбутнього часу</p>	<p>наказового способу</p>						
<p>теперішнього, майбутнього часу</p>	<p>форми минулого часу множини</p>						
<p>я, ми, ти, ви</p> <p>Любіть Україну!</p>	<p>вони</p> <p>Уже кілька днів повідомляють про грози.</p>						

<p>◆ узагальнено-особові (мають узагальнений зміст, що стосується будь-якої особи): <i>прислів'я, приказки, афоризми</i> Хліб-сіль їж, а правду ріж.</p>
--

- ◆ Наведіть приклади синонімії односкладних та двоскладних речень.
- ◆ Чому односкладні речення вживають як частини складних?

Тема 3. Односкладні речення

Вправа 6

Випишіть із тексту односкладні речення або такі складні, у яких частина є односкладною.

Одну з місцевостей на південній околиці Києва називають Дівич-гора. Цікаво, що така сама назва зафіксована в селі Трипілля Обухівського району Київської області спочатку для окремого населеного пункту, а в ХІХ ст. — для частини села Трипілля, гори. Археологічні дослідження свідчать, що в дохристиянські часи поселення там не було. На вершині гори стояв жертвник. З боку, протилежного Дніпру, Дівич-гора сходить широким схилом, немовби спеціально призначеним для обрядових процесій від поселення до жертвника на вершині. Мовознавці припускають, що назва Дівич (особливо гір) пов'язана з культом діви, який слов'яни успадкували від індоєвропейців. Пригадаймо ще Діву-Обиду зі «Слова о полку Ігоревім», де, як вважають дослідники, образ діви пов'язаний з містом (місцевістю) і є елементом метафоричного образу.

*(Грина Железняк,
із книжки «Київський топонімікон»)*

Дівич-гора у Трипільлі — святилище богині Дани.

Вправа 7

Запишіть слова, уставте замість крапок пропущені літери е або и.

- 1) л..жанка; 2) р..ве; 3) ш..рокий; 4) ап..льсин; 5) в..шневі; 6) в..чоріло;
- 7) д..р..в'яний; 8) гр..мить; 9) зв..рнутися; 10) дв..рима; 11) в..рба; 12) віт..р;
- 13) пів..нь; 14) бл..щати; 15) в..сляр; 16) гр..мотіння; 17) д..в'ятий; 18) б..р..з-
няк; 19) підж..вити; 20) м..жа; 21) тр..вожний; 22) м..даль; 23) гр..чаний;
- 24) напров..сні.

◆ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.

Розвиток мовлення

Урок 34

Особливості опису пам'яток історії та культури. Вибірковий усний переказ

Питання уроку

- Як побудовано текст-опис пам'ятки історії та культури?
- Яка роль в описі пам'яток історії та культури належить односкладним реченням?

Проведіть гру «Жива пам'ять». Щоб розважити себе корисною грою, підготуйте заздалегідь гарної якості зображення якоїсь історичної чи культурної пам'ятки з вашого (або найближчого) міста. Упродовж 30 секунд уважно роздивіться пам'ятку. Потім назвіть якомога більше її прикмет. Перемагає той, хто запам'ятає найбільше деталей.

Чи легко описувати пам'ятки історії та культури?
Чи достатньо самого лише опису, щоб розповісти про них?

Вправа 1

Прочитайте подані тексти, визначте їхню тему та основну думку. Зразками якого типу мовлення вони є? До якого стилю належать?

I. Однією з найдавніших споруд на території України є Софійський собор у Києві, вік якого майже 1000 років. Розташований у центрі української столиці, на міському дитинці, храм пережив не одну пожежу, вцілів під час нападів завойовників, зберігши до нашого часу найбільше у світі зібрання давніх мозаїк і фресок. Кияни вірять, що оберігає Софійський собор сила Божої мудрості, задля ушлявлення якої за князювання Ярослава Мудрого було збудовано цей храм.

(Із журналу «Пам'ятки культури України»)

II. Собор Святої Софії було збудовано в часи, які визначають як період розквіту держави з центром у Києві. Володарював тоді син Володимира Великого князь Ярослав. Провівши чимало походів і битв, виборовши в протистоянні з братами право на князювання в Києві, Ярослав уникнув звинувачень у жорстокості й підступності, а залишився в пам'яті нащадків миролюбним, розважливим і тихим князем, який до книжок виявляв завзяття, часто читаючи їх і вдень і вночі, за що й був пошанований іменням Мудрий. Про історію храму довідуємося з літопису: «Заложив Ярослав церкву Святої Софії, премудрості Божої...».

Софійський собор був найвеличнішою спорудою Києва часів Ярослава Мудрого. Споруджену з каменю церкву увінчували 13 бань, оточували з трьох боків два ряди відкритих галерей. Ярослав подбав, щоб головний храм держави було прикрашено «всякими красотами, золотом, сріблом і коштовним камінням». Вражали настінні зображення — фрески та мозаїки, з-поміж яких кілька було присвячено самому князеві. Собор був головним, митрополичим храмом Русі й водночас місцем здійснення найурочистіших державних церемоній — сходження на великокнязівський стіл, прийняття чужоземних послів тощо.

(З підручника історії України)

III. — Ось вона — Софія Київська, — відповів на запитання подорожнього киянин і попрямував далі. Велика й чиста, церква була схожа на гребінь хвилі, що піниться легким шумовинням. Подорожній зупинився, щоб краще роздивитися це дивовижне творіння людських рук. Стільки пройшов, але ніде не бачив чогось досконалішого. Навіть у столиці могутньої Візантії — Царгороді. У Софії Київській галереї, башти зі сходами кожною лінією нестримно підносилися до неба, де несподівано вибухали тринадцятьма банями — малими від краю, більшими до середини і найбільшою в центрі. Золоті розсипи сонячних променів спадали прозорим дощем, від чого сяяли не лише маківки, а й уся споруда.

Затамувавши подих, подорожній увійшов до храму. Урочиста тиша впала на плечі, мов несподівана злива. На свіжих, щойно потинькованих стінах сліпуче стрибали сонячні зайчики та зрідка пробігали примхливі тіні. «Не запізнився! — подумав із радістю. — Саме мають розпочати малювання фресок».

(Оксана Данилевська, з оповідання «Зерна мудрості»)

- ◆ Які мовні засоби визначають належність поданих текстів до певного стилю?
- ◆ Доведіть, що всі тексти є описами.

Софійський собор у Києві. Сучасний вигляд і макет храму в XI ст.

Вправа 2

Порівняйте сучасний вигляд Софійського собору з розповідями про те, як храм виглядав колись. Які помітили відмінності?

- ♦ Порівняйте сучасний вигляд храму з макетом Софії XI ст. Що знаєте з уроків історії про долю храму? Коли й чому він змінив вигляд?

Вправа 3

Пригадайте, яку структуру має текст-опис. (За потреби поверніться на відповідну сторінку підручника.)

Складіть за ілюстрацією план опису Софії Київської ззовні. Розкажіть за планом.

Вправа 4

Прочитайте поради, які допоможуть скласти опис пам'ятки історії та культури.

1. Описуючи пам'ятку, повідомте її назву, місце розташування, коли, де, ким, за яких обставин створено.

2. Уточніть географічні назви, які доречно вжити в розповіді про пам'ятку.

3. У реченнях використовуйте обставини місця, виражені прислівниками та прийменниково-іменниковими сполуками, а також різноманітні означення.

4. Описуючи архітектурну пам'ятку, зупиніться на тому, яка вона ззовні та всередині, у якому архітектурному стилі її створено; визначте характерні ознаки цього стилю.

5. Якщо предметом опису є пам'ятка живопису, розкажіть, хто зображений або що зображено (на передньому плані, у центрі, на задньому плані, як облаштовано простір, у якому зображено людей, — інтер'єр, пейзаж тощо).

6. Описи пам'яток трапляються в текстах художнього, наукового, публіцистичного та розмовного стилів. Пам'ятайте, що сфера використання тексту зумовлює вибір мовних засобів.

Вправа 5

Прочитайте текст. Яку пам'ятку в ньому описано? Зразком якого стилю є поданий текст?

Луцька фортеця

Коли мова заходить про Луцьку фортецю, то всі ми відразу пов'язуємо її із сучасним замком Любарта. Проте колись це було не зовсім так. У старовинних описах міста вказано, що все воно було фортецею.

Луцька фортеця складалася із Верхнього та Окольного замків, міської оборонної стіни з воротніми баштами й мостами, оборонних ровів, гребель, замських валів та башт.

Луцький Верхній замок, який ми ще називаємо замком Любарта, був найміцнішою ланкою всієї оборонної системи міста. Вимуруваний із цегли литовсько-руським князем Любартом на місці давньоруського дитинця кийвського князя Володимира й пізнішого потужного гóроду удільного луцького князя Ярослав Ізяславича, він мав три високі оборонні башти, сполучені триметрової товщини стінами. Воротня башта

була оснащена підйомними мостами хвіртки і воріт. На його території розташовувалися княжий палац, двір єпископа, а також пушкарня. Зброя й воєнна амуніція зберігалися в баштах і пушкарні.

Окольний, або Нижній, замок прилягав до Верхнього з боку міста. Він обіймав територію в шість разів більшу і мав вісім башт. Отже, весь Луцький замок, що складався з Верхнього й Окольного, займав площу в сім гектарів і нараховував одинадцять башт. Із восьми башт Окольного замку в XVI ст. чотири були мурованими, а чотири — дерев'яними, такими самими були стіни поміж ними. На його території розміщувалося понад п'ятдесят княжо-панських дворів, православні й католицькі храми.

Обидва замки розташовувалися поміж річками Стир і Глушець. Окрім того, Верхній замок від Окольного, а Окольний від міста відділялися глибокими ровами від Стиру до Глушця. Отже, крім оборонних мурів і башт, вони ще добре були захищені ріками й ровами. Окольний замок також мав свій арсенал, а його Воротня башта була оснащена підйомним мостом й охоронялася сторожею.

Далі за Окольним замісом територію всього острова величиною в 30 гектарів займало вже саме місто, у якому проживали купці, ремісники, духовенство. У ньому розташовувалися міщанські будинки, міська ратуша, ринок, громадські, торгові й побутові заклади, храми, митна комора, товарні склади та ін. Місто було огорожене дерев'яною оборонною стіною — парканом, який прилягав до Окольного замісу. Увійти до нього можна було тільки через двоє воріт з оборонними баштами: Троїцькою — над Стиром з боку Гнідави й Глушецькою — над Глушцем з північного боку міста. До воріт башт прилягали мости через названі річки. Місто також мало свій арсенал, а міщани одержали право варити селітру для виготовлення пороху та витрачати частину міських доходів на закушівлю зброї. Деякі з міських храмів теж мали оборонне значення.

Оборона міста згідно із розпорядженням великого князя Олександра покладалася на луцьких міщан; тільки в тому разі, коли б ворог їх уже перемагав і вони не мали змоги боронитися, тоді могли переходити до оборони в замок.

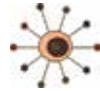
Останні загальноміські будівельно-відновлювальні роботи з перебудови Луцька в місто-фортецю проводили восени 1667 року під керівництвом губернатора Луцької фортеці Богуслава Горайна. У 1807 році напередодні війни з Наполеоном було розроблено новий проект Луцької фортеці, який, однак, не був здійснений.

Згодом стрімкий розвиток потужності артилерії істотно перевищив оборонні можливості Луцької фортеці, і вона почала занепадати. Весняні повені зруйнували мости й греблі, міщани розгорнули вали, засипали рови та побудували на них свої будинки. Більшість оборонних стін і башт були розібрані для відбудови міста після пожеж. У 1863 році навіть почали розбирати на цеглу замок Любарта. Проте замкові мури виявилися настільки міцними, що розібрати їх було дорожче, ніж виготовити нову цеглу. Замок вистояв до наших днів.

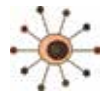
(За Петром Троневицем)

Замок Любарта. Гравюра Наполеона Орди (XIX ст.).

Луцький Верхній замок, або «Замок Любарта») (сучасний вигляд).

- ◆ У текст якого типу мовлення вплетено опис? Що саме описує автор — сучасний вигляд пам'ятки чи те, якою вона була в момент спорудження? Навіщо автор подає такий опис?
- ◆ Виберіть із тексту фрагмент опису пам'ятки за давнини. Складіть план цього фрагмента. У тексті виокремте найважливіші деталі.
- ◆ Перекажіть текст за планом (усно).
- ◆ Підготуйте текст листівки із запрошенням відвідати славетний замок.

Резюме

- ◆ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ◆ Чи відрізняється опис пам'яток історії та культури в текстах різних стилів? Чим саме?

Вправа 6

Довідайтеся з додаткових джерел (з Інтернету, розмови з учителями, у краєзнавчому музеї) історію найдавнішої будівлі у вашому місті (селі). Напишіть невеликий твір-опис цієї споруди.

- ◆ Чи завжди бережемо історичну спадщину? Що, на вашу думку, означає «берегти культуру»?

Урок 35

Ровні і неповні речення

Питання уроку

- Які речення називають неповними?
- Яка роль неповних речень у мові?
- Коли в неповних реченнях уживають тире?

Проведіть гру «**Діалог**». Складіть за малюнком (ситуацію можна інсценізувати, за допомогою засобів пантоміми) діалог на 5–7 речень. Хто використав найкоротші речення?

Завдяки чому досягли мовної економії в діалозі?

Чому саме короткими реченнями ми здебільшого й спілкуємося в повсякденних ситуаціях?

Чому речення з пропущеними членами без контексту здаються безглуздими, а в потоці мовлення сприймаються органічно?

Речення, у яких пропущено один чи кілька членів, що зрозумілі з контексту або ситуації, називають неповними.

Вересень пахне яблуками, а жовтень — капустою.

У другій частині наведеного складного речення, аби уникнути повторення, пропущено присудок *пахне*.

Неповними можуть бути і складні, і прості речення (не є винятком й односкладні). Випускатися можуть як головні, так і другорядні члени речення.

На місці пропущеного члена здебільшого ставлять тире. Його, зокрема, уживаємо тоді, коли пропущено присудок:

За парканом росли липи, а далі — сосни.

У поданому складному реченні в другій частині пропущено присудок *росли*, на місці якого вжито тире.

Пропуск інших членів позначаємо на письмі тире за відповідної інтонації.

Сформулюйте за текстом кілька запитань, дайте на них відповіді.

Пригадайте, як розрізняємо односкладні називні речення та двоскладні неповні з пропущеним присудком.

Вправа 1

Прочитайте знайомий вам з дитинства текст. Наведіть приклади неповних речень, ужитих у ньому. З якою метою їх використано?

Тепер лишилося одне — відпроситися в діда.

Дід сидить на колоді й теше держака до вил. Кукурузо ходить біля нього й канючить.

— Діду!
— Га?
— То я до тітки Ганни піду в Піски.
— Одчепись.
— Діду!
— Га?
— То я піду.
— Одчепись, тобі кажуть. Іди уроки вчи. Двоєшник!

Помовчали трохи. Потім знов:

— Діду!
— Га?
— Мені з вами скучно.
— То мені що — на голову стать, щоб тебе розважити?
— Я до тітки Ганни піду. Там же Яришка. Я її скільки не бачив.
— Як вона дома, то тільки чубишся з нею, а тут, бач, скучив...
— Я вам і самосаду принесу. Ви ж знаєте, який у тітки Ганни самосад.
— У мене свій є не гірший. Одчепись.

Знову помовчали.

— Діду!
— Га?
— То я піду. Ге?
— От пристав, як сльота до плота! А уроки?
— То я ж книжку візьму і там вчитиму. От поспитаєте в тітки Ганни тоді.
Я причаївся й думаю: «Ох, і важко у наш час тікати на безлюдний острів!»

— Діду!
— Га?
— Я тільки на пару днів. З мене ж усе село сміється після вчорашнього... От які ви, їй-Богу!

— Ото не швендай, де не треба! Хто тебе в кукурудзу погнав?

Знову помовчали.

— Діду!
— Га?

Довго канючить Кукурузо. Нарешті дідові уривається терпець і він каже:

— От бісова дитина! Зовсім замучив. Ну йди вже, щоб я тебе не бачив. Тільки на два дні, не більше. Та якщо тітка Ганна скаже, що уроки не вчив, — цього держака скуштуєш. Двоєшник!

(Всеволод Нестайко, «Торедори з Васюківки»)

- ★ На підставі яких ознак робимо висновок, що поданий текст є зразком розмовного стилю?

Вправа 2

Перебудуйте діалог. Щоб уникнути зайвих повторень, використовуйте неповні речення.

— Добрий день, Сашку!
— Добрий день, Денисе!
— Сашку, чи чув ти нову пісню Джамали?
— Так, Денисе, я чув нову пісню Джамали.

Тема 3. Односкладні речення

- Сашку, тобі сподобалася нова пісня Джамали?
- Так, Денисе, мені сподобалася нова пісня Джамали.

◆ Скільки неповних речень у відредагованому діалозі?

Вправа 3

Розіграйте діалоги на 5–6 речень за ситуаціями, зображеними на малюнках. Один з діалогів запишіть.

- ◆ Які негативні наслідки може мати надмірне вживання неповних речень?
- ◆ Чи траплялися з вами такі ситуації?

Коли співрозмовники не розуміють один одного, неправильно витлумачують адресовані їм репліки, спілкування не досягає своєї мети, тому є невдалим або й провальним. У мовознавстві такі ситуації називають поняттям «*комунікативна невдача*» або «*комунікативний провал*». Комунікативні провали часто породжують анекдоти.

Александр Макс Кестер. «Діти та гуси» (1890 р.).

Вправа 4

«Оживіть» картину, тобто складіть за нею діалог. Використайте неповні речення.

Вправа 5

Уставте, де потрібно, тире в неповних реченнях.

1. Хвилини здаються тобі за години, години за дні, дні за роки.
2. Квіти волошок дарували людям блакитний, м'ята й вероніка зелений, чорниці червоний колір.
3. Пишіть собі на радість, людям на користь.
4. Весна багата на квітки, а осінь на сніпки.
5. Чимало прізвищ пов'язано з різноманітними професіями. Згадаймо, що бондар виготовляв бочки, стельмах вози, гончар вироби з глини. От і маємо: Бондарчук, Бондаренко, Гончар...

Вправа 6

Прочитайте поради мовознавця. Як відомості про неповні речення допомагають зрозуміти пунктуаційне правило?

Службові й приватні листи здебільшого завершує узвичаєна фраза, яку називають етикетною конструкцією ввічливості. За способом подання на аркуші вона двокомпонентна, бо з лівого боку пишуть *З повагою; З глибокою повагою; Зі щирою пошаною; Щиро Ваш (Ваша)*, а потім роблять відступ і на тому самому рядку, іноді — трохи нижче зазначають ім'я й прізвище, ім'я та по батькові, тільки прізвище або назву посади тощо.

*З глибокою повагою
Щиро Ваш*

*Іван Німенко
дядько Степан*

Ці подані на віддалі частини етикетної конструкції ввічливості подібні до неповних речень, у яких пропущено присудок або присудок із залежним словом, порівняйте: *З глибокою повагою* [ставиться до Вас] *Іван Німенко*. Як відомо, у таких реченнях замість пропущеного присудка ставлять тире.

Пропонуємо три способи оформлення етикетних конструкцій ввічливості:

1. За умови, що обидва компоненти цієї конструкції написані в одному рядку і поряд, без відриву, між ними можна ставити тире:

*З глибокою повагою — Микола Іванович
Зі щирою пошаною — Ваш приятель*

2. Тире ставимо й тоді, коли в першому рядку етикетної конструкції написано *З повагою, З глибокою повагою, Зі щирою пошаною* й под., а в другому, ліворуч, — назву посади, а праворуч — ініціали та прізвище:

*З повагою —
директор школи*

О. Мовчун

3. Якщо компоненти пишуть на віддалі один від одного і в одному або й у різних рядках, то між ними не треба ставити тире:

*З глибокою повагою
Зі щирою пошаною*

*Микола Іванович
Ваш приятель*

*(Катерина Городенська,
із книжки «Українське слово у вимірах сьогодення»)*

- ★ Потренуйтеся у вживанні етикетної конструкції зі словами *З повагою*, склавши кілька речень до листів від:
 - а) батьківського комітету до видавництва;
 - б) учнів класу вчителів;
 - в) членів гуртка юних журналістів на радіо програму;
 - г) вас особисто в редакцію журналу.

Резюме

- ♦ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ♦ Навіщо знати про особливості вживання неповних речень, якщо змалку використовуємо їх в усному мовленні?
- ♦ Чим часто замінюють неповні речення в електронному спілкуванні?

Вправа 8

Перепишіть, зніміть скісні риси та вставте замість крапок пропущені літери.

Бувалі люди давно запр..міт..ли в лісі «живого барометра» — зв..чай..нісін..ку мурашу. Підійдіть до мурашиної купи, л..ген..ко пал..чкою підніміть в..ршину з/боку (та не/розк..дайте, бо це для мурах горе: ж..тло руйну..т..ся) — і поглян..те. Якщо довгасті лял..чки в..дніют..ся, значить, дощу не/буде. Мож..те до вечора ходити собі лісом, зб..рати ягоди чи гр..би. Коли ж лял..чок не/має — не/одмінно треба ч..кати дощу. Після огляду знову ладненько в..ршину опустіть на місце.

А поясню..т..ся все просто. Мурахи в..тягають своїх лял..чок на/гору, щоб вигрівалися, коли має бути сонячний день. І навпаки. Якщо заходить на дощ, транспортують у/низ, щоб не/змокли й не/застудилися.

Турбота про потомство!

(Із журналу «Паросток»)

- ♦ Пронумеруйте подані вище речення, заповніть таблицю у зошиті, вписавши номери у віконце відповідної характеристики.

Означено-особове	
Неозначено-особове	
Безособове	
Називне	
Неповне	

Вправа 9

Запишіть слова, уставте замість крапок літеру е або и.

1) п..линка; 2) квіт..нь; 3) трав..нь; 4) гр..чаний; 5) ап..льсин;
6) в..л..чезний; 7) д..ректор; 8) абр..кос; 9) ш..рочінь; 10) дал..чність;
11) др..жачий; 12) гр..мотіння; 13) з..л..ний; 14) л..сиця; 15) л..виця;
16) в..сляр; 17) гр..бок; 18) з..мівник; 19) в..р..щати; 20) бл..щить;
21) розз..рається; 22) відкр..ття; 23) в..р..дота; 24) т..грєня.

- ♦ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.
- ♦ Доберіть 12 слів для словникового диктанту на опрацьовану орфограму.

Розвиток мовлення

Опис пам'ятки культури як елемент розповідного тексту. Стислий письмовий переказ

Питання уроку

- Чому розповіді часто поєднують з описами пам'яток історії та культури?
- Які мовні засоби доречні в описах пам'яток?
- Як стисло переказати опис, доповнивши ним розповідь?

Проведіть гру «**Що? Де? Коли?**». Пригадайте пам'ятки історії та культури, про які йшлося на уроках. По черзі складайте короткі характеристики, зазначаючи, *що* це за пам'ятка, *де* вона розташована й *коли* створена. Хто вагається з відповіддю, вибуває з гри. Перемагає той, чие речення виявиться останнім.

Вправа 1

Прочитайте текст, визначте його тему та основну думку. Зразком якого типу мовлення та стилю він є? Які мовні засоби свідчать про це?

Пам'ятник Адамові Міцкевичу у Львові

Тиха вуличка Венери в Софії в передноворічні вечори порожніла. Люди поспішали до своїх осель, щоб зустріти свято. Лише в центрі міста, на Руськім бульварі в районі площі Олександра Невського веселилися студенти, для яких почалися канікули.

У самому кінці вулиці стояв невеликий двоповерховий особняк. На металевій табличці на дверцятах хвіртки болгарською мовою було викарбувано: «Професор Михайло Паращук, скульптор». Припорошене снігом подвір'я обвивали міцні здерев'янілі виноградні лози. Тут і там виднілися купки снігу: дбайлива дружина скульптора, Цветана Йорданівна Паращук, понасипала їх, щоб уберегти від приморозків коріння її улюблених королівських білих троянд.

З вікон будинку на виноградні лози падало яскраве світло. У вітальні потріскували в каміні сухі дрова. Жодної передсвяткової метушні, приготувань. Цветана Йорданівна читала. Михайло Іванович сидів за письмовим столом і писав. Знявши пенсне, підвів геть побілілу голову, прикрив повіками стомлені очі. Намагався уявити людей, яким щойно написав коротке привітання. Які вони — Валентин Борисенко, Дмитро Крва-

вич, Еммануїл Мисько, Василь Одрехівський, Яків Чайка? Чув, що зараз працюють над пам'ятником Іванові Франкові для Львова. Так хотілося побачити їхній проект, порадитися, а може, й посперечатися — адже він знав поета, зустрічався з ним на початку ХХ століття, змоделивав два його портрети! Щось, може, корисного й порадив би, а головне — просто побесідували б, згадали минулі часи. Але то лише мрії. Йому вже на дев'ятий десяток повернуло, та й здоров'я не те, щоб можна було поїхати до Львова.

Не поспішаючи, узяв листа і ще раз перечитав: «28.XII.1959. Шановні колеги, з нагоди Нового, 1960 року шлю Вам мій сердечний привіт і побажання доброго здоров'я, успіхів у творчій праці і всього найкращого та щоб у Вас і в нас запанували добро та правда. Ви щасливі, що можете цей великий день провести в рідному краю — дорогій батьківщині. Мені доля судила майже все життя провести на чужині й працювати для чужих. На Ваші милі привіти з нагоди моїх 80-літніх роковин я разом з листом з подякою вислав Вам всім по одній фотографії — «Автопортрет» з автографом... Прошу ласкаво повідомити мені, чи Ви дістали, чи ні, щоб я міг зробити в цій справі, що треба. Щиро Вас здоровлюю — Ваш Паращук».

Написавши на конверті адресу Львівської організації Спілки художників України — майдан Міцкевича, 9, — відклав ручку, замислився. Майдан Міцкевича, 9... Той самий майдан, на якому височіє пам'ятник знаменитому польському поетові. Минають десятиліття, а люди щодня приходять сюди, щоб вклонитися вірному синові польського народу. У цьому пам'ятнику — і частка його праці. Згадалося, як разом з Антоном Попелем працювали над ним.

Ще 1889 року Антон Попель одержав за проект пам'ятника А. Міцкевичу першу премію. Минуло 16 років, поки були зібрані кошти, щоб втілити проект у монументальний твір. На завершальному етапі Антон Попель запросив у співавтори Михайла Паращука, який, закінчивши Краківське мистецьке училище та Віденську академію мистецтв, працював у його майстерні.

Молодого скульптора захопила ця робота. Він запропонував А. Попелю до постаті крилатого ангела з музою як алегорії поетичного таланту Адама Міцкевича додати колону, яка символізувала вічність прекрасного. Сам Антон Попель ще до зустрічі з Паращуком шукав варіанти єднання ангела, що летить, із постаттю поета. Пропозиція Паращука була цікавою. Колона не лише збагачувала пам'ятник, а й дозволяла розташувати

Тема 3. Односкладні речення

ангела на значній відстані від постаті. Крім того, вона ставала організаційним стрижнем у загальній композиції пам'ятника: її стрімкість підкреслювала духовність поезії.

В одному з листів до Львова 22 вересня 1962 року Паращук писав: «З усіх відомих мені пам'ятників, виконаних у стилі класицизму, пам'ятник Міцкевичу задуманий і виконаний так добре, що до нього не можна нічого додати й нічого відняти, крім пізніше посаджених зелених кипарисів, які не підходять до архітектури пам'ятника, діють важко; ліпше підійшли б низькі квітучі кущі. Моя скромна участь у ньому полягала у створенні капітелі й жертвенника, що увінчують колону, а також у допомозі моєму професорові при технічному виконанні інших частин пам'ятника».

Мешкаючи в Болгарії, видатний скульптор цікавився, чи не міняється архітектурне оточення пам'ятника, як озеленений майдан Міцкевича, адже все це впливає на сприйняття монументального твору, до якого «не можна нічого додати і нічого відняти». В архіві Михайла Івановича і Цветани Йорданівни Паращуків зберігаються поштівки різних років з видом на львівський пам'ятник. Пам'ятник А. Міцкевичу був дуже дорогий М. Паращуківі. Та це й зрозуміло. Адже в роботі над ним митець вперше заявив про себе як про обдарованого скульптора-монументаліста.

(Дмитро Степовик)

Вправа 2

Складіть план тексту. У якій частині автор подає опис пам'ятки культури? Поділіть цю частину на підпункти.

- ◆ Про яку пам'ятку культури ви довідалися? Хто автор скульптури? Чому монумент був особливо дорогий Михайлові Паращuku?
- ◆ Виберіть у тексті яскраві деталі опису.
- ◆ Скориставшись деталями, перекажіть текст стисло за планом (усно).

Вправа 3

Запишіть стислий переказ тексту із вправи 1, відтворіть найяскравіші деталі опису пам'ятки культури.

Резюме

- ◆ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.

Вправа 4

Підготуйте короткий опис для презентації «Архітектурні та скульптурні дива світу» про одну з пам'яток за планом.

1. Назва пам'ятки, її автор, де розташована.
2. Коли була споруджена.
3. За якими прикметами її можна впізнати.
4. Що вам подобається в пам'ятці.

Урок 37

Узагальнення

Працюємо самостійно

Вправа 1

Прочитайте текст. Визначте його тему та основну думку. Зразком якого стилю є поданий уривок?

Розмовна мова має свої, відмінні від писемно-книжної мови, норми; скопійована на письмі, вона втрачає емоційність, оригінальність, автентичність¹. Однак це не стосується розмовної мови як стилістичного прийому відтворення живомовних структур у художніх текстах. Майстерність письменника полягає в досягненні ефекту звучання індивідуалізованої розмовної мови, як, скажімо, монологу Копача з п'єси І. Карпенка-Карого «Сто тисяч»: «Так-так. Хе-хе-хе! Грошей нема, а земелька росте й росте!.. Скупуйте помаленьку, скупуйте! Пани горять, а мужички з пожару таскають... Це не пустяк! Ви як полагаете? Вони привикли ома-ри там, шампанське — от грошки й ухнули, а там і іменія ахнули! А ви галушечки, картопельку, кулешик, чехоньку, та й то не щодня, а воно жирок і наростає...»

(За Світланою Єрмоленко)

- ♦ Як дослідниця пояснює появу «розмовної мови» в текстах художньої літератури?
- ♦ Які речення використовують письменники, відтворюючи усну розмовну мову?
- ♦ Випишіть із цитованого в науковій розвідці уривка з п'єси І. Карпенка-Карого приклад односкладного та неповного речення. Свій вибір обґрунтуйте.

Вправа 2

Перепишіть речення, підкресліть їхню граматичну основу. У дужках після кожного речення зазначте, яким воно є.

1. Нема на світі України, немає другого Дніпра. 2. Учітеся, брати мої, думайте, читайте. 3. Поховайте та вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте. 4. Тяжко-важко в світі жити сироті без роду. 5. За горами гори, хмарою повиті, засіяні горем, кровію політі. 6. Не нам діла твої судить!

(Із творів Тараса Шевченка)

Вправа 3

Випишіть із поданих речень односкладне, визначте його різновид.

1. Ми за сонце і за весни. 2. Чотири літа пролетіло. 3. Уранці нікого не можна було впізнати.

Вправа 4

Перепишіть речення, підкресліть їхню граматичну основу. У дужках після кожного речення зазначте літеру, що відповідає його характеристиці з «Довідки» (аналізуйте речення, виділені курсивом).

Зразок виконання: Пахне морем (А; Д).

1. Як хороше лягти горілиць і безтурботно дивитися на небо. 2. Тиша... блакить... Сонце.... Солоний вітрець... 3. Знову задощило. 4. Не брудни

¹ Автентичний — справжній, дійсний.

Тема 3. Односкладні речення

криниці, бо схочеш напитися. 5. Одні залюблені в старі листи. *Ті — в музику.* 6. *Прокинься лиш.* 7. *Нумо гратися, кицюно.*

Довідка:

А. Односкладне. Б. Неповне. В. Означено-особове. Г. Неозначено-особове. Ґ. Узагальнене-особове. Д. Безособове. Е. Називне.

Вправа 5

Складіть за темою 12 запитань, які передбачають відповідь «так» або «ні».

Зразок виконання: Неповні речення — це різновид односкладних? (*Ні*); Чи можуть односкладні речення бути неповними? (*Так*).

- ★ Проведіть вікторину «**Уся правда про односкладні речення**», під час якої запропонуйте один одному складені запитання.

Вправа 6

Перепишіть, вставте, де потрібно, на місці пропущеного члена речення тире.

1. То повертався Білий Кролик: вишукано вбраний, з парою білих лайкових рукавичок в одній руці й віялом у другій. 2. Тут є дикі звірі? Леви, наприклад, чи тигри? 3. Варення подається лише завтра, а сьогодні зась.

Вправа 7

З кожної групи речень випишіть те, що є відповіддю на запитання.

I. Який з афоризмів виражений односкладним реченням?

1. Всвоїхатісвояй правда, і сила, і воля (*Т. Шевченко*). 2. Зусіх утрат утрат часу найтяжча (*Г. Сковорода*). 3. Всі слова уже були чийсь (*Л. Костенко*). 4. Без надії сподіваюсь (*Леся Українка*). 5. Народ шукає в геніях себе (*Л. Костенко*).

II. Яке з поданих речень є двоскладним неповним?

1. Треба прибрати з веранди квіти. 2. Збиралося на грозу. 3. Пекучий день... Лісів солодка млява. 4. У першому ряду сидять переможці. 5. У садку невеличка альтанка.

Вправа 8

Перебудуйте двоскладні речення на односкладні.

1. Я не можу заснути. 2. У доповіді вчений виклав основні засади теорії. 3. Хлопець трусився від холоду. 4. Усі тут прагнуть порозумітися. 5. Студенти не були на лекції. 6. Відчуваю я початок зими. 7. Надходив вечір.

Резюме

- ★ Оцініть себе, підрахувавши бали так: за кожну правильно виконану вправу (1–8) — по 1 балу; якщо у вправах мали 1–2 помилки, зарахуйте півбала; додайте від 1 до 4 балів за участь в обговоренні на уроці. Свою оцінку погодьте з учителем.
- ★ Що з уроків теми було найцікавішим? Про що хотіли б дізнатися докладніше? Який матеріал видався для вас найскладнішим?
- ★ Як знання й уміння, отримані на уроках теми, стають у пригоді в щоденному використанні мови?

Тема 4. Просте речення, ускладнене однорідними членами, звертанням та вставними словами

Урок 38

Поняття про однорідні члени речення

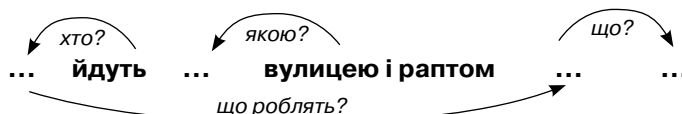

Питання уроку

- Які речення називають ускладненими?
- Чим може ускладнюватися структура речення?
- Які члени речення називають однорідними?
- Як пов'язані однорідні члени речення?
- Які члени речення можуть бути однорідними?
- Скільки однорідних членів може бути в реченні?

Проведіть гру «**Кожному своє**». Доберіть слова, доречні на місці пропусків. Укладіть реєстр запропонованих варіантів, запишіть їх колонками нижче пропусків.

Чи можна в одному реченні вжити кілька слів із запропонованих для кожного пропуску?

Чи відрізняються слова в кожній колонці за значенням та граматичними характеристиками? Чому?

Складіть за поданою моделлю речення, вибравши з переліків варіантів по кілька слів для кожного пропуску (*там, де це можливо*).

Чим ви ускладнили речення, виконуючи вправу?

Ви вже знаєте, що прості речення бувають односкладними і двоскладними, поширеними і непоширеними. Щодо них уживають іще одну характеристику — **ускладнені**. Так називають речення з однорідними, відокремленими членами, зі звертанням і вставними словами. Термін **ускладнене речення** вказує як на складнішу граматичну структуру, що здебільшого супроводжується вживанням додаткових розділових знаків, так і на складніше судження, висловлене в реченні.

Тема 4. Просте речення, ускладнене однорідними членами

Розгляд ускладнених речень розпочнемо з речень з однорідними членами, про які ви вже знаєте з попередніх років навчання. **Однорідними** називають такі члени речення, які перебувають в однакових синтаксичних відношеннях із тим самим членом речення, виконують однакову синтаксичну роль і поєднуються між собою сурядним зв'язком. Порівняймо приклади:

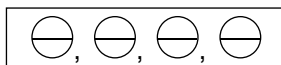
НЕУСКЛАДНЕНЕ	УСКЛАДНЕНЕ
<u>Пелюстки</u> весняного цвіту <u>затрусили вулиці</u> .	<u>Пелюстки</u> весняного цвіту <u>затрусили вулиці й площі</u> .
<u>Місто</u> <u>стало</u> <u>напрочуд</u> <u>затишним</u> .	<u>Місто</u> <u>стало</u> <u>напрочуд</u> <u>затишним і святковим</u> .

Отже, однорідні члени речення:

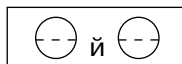
- ✦ відповідають на те саме запитання й залежать від того самого члена речення;
- ✦ пов'язані сурядним зв'язком, тобто є рівноправними, незалежними один від одного;
- ✦ здебільшого є словами тієї самої частини мови й виражають однотипні поняття.

Між собою однорідні члени пов'язані інтонацією та сполучниками сурядності. Способи поєднання однорідних членів можуть бути різні: лише інтонацією (без сполучників), лише сполучниками сурядності, а також комбіновано — безсполучниковим і сполучниковим зв'язком. Наприклад:

Цвіте малина, смородина, тютюн, квасоля.

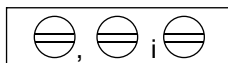

Любив дід гарну бесіду й добре слово.

Сама морквина дрібненька, біла й зовсім не солодка.

(Із творів О. Довженка)

Зверніть увагу на те, як схематично позначають однорідні члени.

Важливим граматичним засобом вираження однорідності є *сполучники сурядності* — *єднальні*, *протиставні* та *розділові*, що передають відповідні змістові відношення між однорідними членами речення:

СУРЯДНІ СПОЛУЧНИКИ (поєднують рівноправні частини)		
єднальні <i>і (й); та = і; і...і; ні...ні; та ні...та ні; ані...ані</i>	протиставні <i>а; але; та = але; проте; зате; однак</i>	розділові <i>або; чи; хоч; або... або; то...то; не то... не то</i>

Однорідними можуть бути і головні, і другорядні члени речення. Наприклад:
Ні дід, ні ми не розуміли прочитаного.
Пахнув дід теплою землею і трохи млином.
Погулявши коло бджіл і наївшись огіркових пуп'янків, натрапив я на моркву.

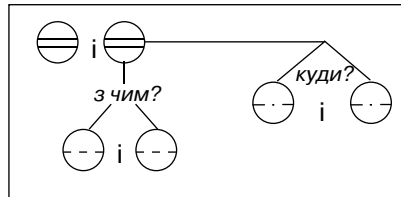
(Із творів О. Довженка)

Запам'ятайте, що в реченні може бути кілька рядів однорідних.

Наприклад, речення **Дивлюсь я на моє небо і повертаю з возом і косарями праворуч і ліворуч** (О. Довженко) ускладнене однорідними присудками — я (що роблю?) **дивлюсь і повертаю**; однорідними додатками, що залежать від другого присудка — **повертаю (з чим?) з возом і косарями**; однорідними обставинами — **повертаю (куди?) праворуч і ліворуч**.

Ряди однорідних цього речення відбиває така схема:

Зверніть увагу, що кожен сполучник **і**, ужитий для зв'язку однорідних членів, стосується тільки свого ряду й не стосується інших. Тому однорідні члени в аналізованому реченні поєднані одиничним (неповторюваним) сполучником **і**.

Поділіть текст на частини, до кожної з них сформулюйте 2–4 запитання, вислухайте відповіді на них.

Як розмежувати ряди однорідних? Навіщо вміти складати структурну схему речень з однорідними членами?

Вправа 1

Перепишіть речення, підкресліть однорідні. Якими сполучниками їх пов'язано?

- Тоді Десна була ще глибокою і бистрою рікою (О. Довженко).
- Весняне сонце заливало ліс та садки (І. Нечуй-Левицький).
- Я не прихильник ні старого села, ні старих людей, ні старовини в цілому (О. Довженко).
- На півдні України вирощують не тільки зернові культури, а й технічні.
- Вони не стільки зробили, скільки наговорили.
- Хоч і піщана земля, але родюча.
- І вже я не ходжу, а тільки літаю, ледве торкаючись луку (О. Довженко).
- Ніч була хоч і зоряна, та темна (Панас Мирний).
- Отак я раюю днів два або три... (О. Довженко).
- Тее слово всім давало то розраду, то пораду (Леся Українка).

- Попрацюйте в зошиті з таблицею (див. с. 196). Випишіть із цієї вправи речення із сполучниками відповідно до змістових відношень між однорідними членами, які вони поєднують.

ЗМІСТОВІ ВІДНОШЕННЯ МІЖ ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ РЕЧЕННЯ

Змістові відношення	Які сполучники передають	Розряд сполучників
1. Перелік		єднальні
2. Градаційні (відношення посилення наростання чи, навпаки, послаблення значення другого компонента щодо першого)		єднальні
3. Протиставлення		протиставні
4. Зіставлення		протиставні
5. Чергування		розділові
6. Взаємоусунення		розділові

Вправа 2

Випишіть речення з однорідними членами.

1. Шофер, перепочивши, почав складати на землю мокрі шини. 2. Сміються, плачуть солов'ї і б'ють піснями в груди. 3. Вабили око, кучерявлячись, залиті сонцем жовті виноградники. 4. Ой ти, дівчино, з горіха зерня. 5. Сонце заходить, гори чорніють. 6. Осінь ходить, яблука золотить. 7. За вікном уже лилося на землю яскраве сонячне світло. 8. Раз по раз на маревній, хисткій лінії обрїю виникали крапки кораблів.

- ◆ Як відмежувати речення з однорідними присудками від складних речень? Чи завжди два дієслова, ужиті поряд в одному реченні, є однорідними? Чи завжди два прикметники, які залежать від того самого іменника, є однорідними? Чи знаєте ви авторів наведених речень? Перевірте себе та ваших рідних на знання української літератури.

Вправа 3

Прочитайте текст. Про що в ньому йдеться? Зразком якого стилю він є? До якого типу мовлення належить?

Як фотографувати щеня

Скажу відверто — важко. Це потребує великої терплячості як від щенятка, так і від фотографа. Скажімо, сонце гарно світить на зворушливу сцену — щеня хлебче з мисочки молока. Кидаєшся вмиль по фотоапарат, щоб увічнити цю знаменну подію з життя щеняти. А коли повертаєшся з апаратом, мисочка вже порожня.

— Налийте мерщій цуценяті ще одну мисочку молочка! — каже фотограф і тут же з професійною спритністю встановлює та націлює об'єктив, тоді як щеня героїчно береться до другої мисочки.

— Так, отепер чудово! — зводить дух фотограф і тут раптом згадує, що забув закласти в апарат фотоплівку.

Та поки він її заправляє, щеня вихлебче й другу мисочку молока.

— Дайте йому ще одну, — каже людина з фотоапаратом і швидко готується до знімання.

звертанням і вставними словами

Але цуценя затинається: «Не буду, мовляв, більше їсти і край. От таки не буду!» Дарма пхати його носом у молоко. Не хоче та й годі. Фотограф, зітхнувши, йде з апаратом у дім, а щеня з виглядом переможця береться уминати третю мисочку молока.

(Карел Чапек, переклад з чеської мови Юрія Лисняка)

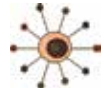
- ♦ Випишіть з поданого на попередній сторінці тексту речення, ускладнені однорідними членами. Розберіть їх за членами речення, складіть структурні схеми.

Леонардо да Вінчі.
«Пані з горностаєм»
(1489–1490 рр.).

Микола Федяєв.
Дівчинка з котиком
(2010 р.).

Опанас Сластіон. Проводи на Січ
(1898 р.).

Тема 4. Просте речення, ускладнене однорідними членами

Вправа 4

Роздивіться репродукції картин, подані на попередній сторінці. Чи змінювалося ставлення людини до тварин упродовж історії? У чому це, на вашу думку, виявляється? Чому люди тримають домашніх тварин?

- ♦ Доберіть для опису картин 2–3 речення з однорідними членами. Запишіть їх, однорідні члени підкресліть.

Вправа 5

Опишіть кількома реченнями, ускладненими однорідними членами, свою домашню тварину (або когось зі знайомих).

Вправа 6

Перебудуйте подані речення, усуньте помилки, пов'язані з уживанням однорідних членів, і виправлені речення запишіть у зошиті.

НЕПРАВИЛЬНО

1. Узимку птахи, голуби, синички й горобці потребують захисту.
2. У книжці зібрано нариси про тварин та фауну.
3. У зоомагазині можна придбати ліки, корм, кальцій та інші засоби з догляду за тваринами.

Коментар до вправи

Синтаксична однорідність тісно пов'язана з однорідністю змістовою, логічною. Це виявляється в тому, що однорідні члени речення називають поняття одного логічного ряду, тобто близькі за значенням. Тому, будуючи речення з однорідними членами, звертаймо увагу на те, щоб усі вони були однорідні за значеннями й однаково сполучалися зі словом, якого стосуються. Порушення цього правила дотепно проілюстровано в жартівливому реченні:

Ішов дощ і два студенти, один — в університет, другий — у черевиках.

Вправа 7

Випишіть речення, ускладнені кількома рядами однорідних, накресліть структурні схеми кожного.

Проживав у нас довго собака Пірат. Це був великий на зріст, немолодий уже, поважний і серйозний пес з двома волохатими хвостами і з двома парами очей, з яких верхня пара, коли придивитися ближче, виявлялася парою рудих плям на темному лобі.

Якось одного разу, загубившись у Борзні на ярмарку, де батько продавав дьоготь, Пірат щез. Пожались ми його, та на тому й скінчилось. Аж ось у неділю, тижнів через п'ять, якраз після обіду, коли ми сиділи всі коло хати, лузаючи насіння, дивимось — біжить Пірат, заморений, худючий. Уздрівши здалека весь наш рід і хату, він упав додолу і повз до нас кроків, може, сто на животі, перекидаючись на спину і голосно плачучи від повноти щастя, мов блудний син у Святому Письмі.

— Це я, ваш Пірат, впізнаєте? — гавкав він крізь сльози. — О, який я щасливий! Як тяжко було мені без вас!..

(Олександр Довженко, «Зачарована Десна»)

Резюме

- ◆ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ◆ Схарактеризуйте однорідні члени за схемою.

ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

відповідають на те саме запитання й залежать від того самого члена речення	пов'язані сурядним зв'язком, рівноправні, не залежні один від одного	здебільшого виражені словами тієї самої частини мови й передають однотипні поняття	можуть бути як головними, так і другорядними членами речення
--	--	--	--

Вправа 8

Випишіть із тексту 3–4 речення з однорідними членами, підкресліть їх.

Широкою долиною між двома рядками розложистих гір тихо тече по Васильківщині невеличка річка Раствавиця. Серед долин зеленіють розкішні густі та високі верби, там ніби потонуло в вербах село Вербівка. Між вербами дуже виразно й ясно* блищить проти сонця біла церква з трьома банями, а коло неї невеличка дзвіниця неначе заплуталась в зеленому гіллі старих груш. Подекуди* з-поміж* верб та садків виринають білі хати та чорніють покрівлі високих клунь.

По обидва береги Раствавиці через усю Вербівку стеляться сукупні городи та левади, не одгороджені тинами. Один город одділяється од другого тільки рядком верб або межами. Понад самим берегом в'ється в траві стежка через усе село. Підеш тією стежкою, глянеш кругом себе, і скрізь бачиш зелене-зелене море верб, садків, конопель, соняшників, кукурудзи та густої осоки.

(Іван Нечуй-Левицький, «Микола Джеря»)

- ◆ Яка роль однорідних членів речення в поданому описі?
- ◆ Чому речення з однорідними членами активно вживані в мовленні?
- ◆ Слова, позначені зірочкою, розберіть як частини мови.

Вправа 9

Перепишіть, зніміть скісні риси.

1) по/українському; 2) давним/давно; 3) за/молоду; 4) рік/у/рік; 5) аби/як; 6) будь/коли; 7) будь/що/будь; 8) в/нічию; 9) сам/на/сам; 10) в/зимку; 11) до/лиця; 12) до/побачення; 13) без/вісти; 14) без/кінця/краю; 15) до/побачення; 16) по/київськи; 17) віч/на/віч; 18) як/най/дужче; 19) без/відома; 20) до/речі; 21) дарма/що; 22) з/дня/на/день; 23) сам/на/сам; 24) над/вечір.

- ◆ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.

Урок 39

Розділові знаки в реченнях з однорідними членами

Питання уроку

- Чому в реченнях з однорідними членами ставлять розділові знаки?
- Які розділові знаки ставлять та за яких умов?
- Коли в реченнях з однорідними членами розділові знаки не ставлять?

Проведіть гру «Пильність і тільки пильність». Познайтеся, хто з вас швидше пояснить відмінності в уживанні розділових знаків у поданих реченнях.

- Хлопці зайшли, привіталися. — Хлопці зайшли привітатися.
- На клумбі квітли білі, жовті айстри. — На клумбі квітли білі й жовті айстри.
- Високі, шпилясті, ніби витягнуті вгору будинки було видно здалеку. — Високі цегляні будинки було видно здалеку.
- Сніг мете, і місто затихло. — Сніг мете й засипає місто.

Чому не можна пояснити вживання розділових знаків тільки на підставі наявності сполучника або вживання поряд двох слів тієї самої частини мови? Які члени речення називають однорідними?

Ускладнення граматичної структури речення однорідними членами здебільшого супроводжується вживанням розділових знаків — передусім ком.

Кому, зокрема, ставимо:

- між однорідними членами, поєднаними безсполучниковим зв'язком:
Не дивися так привітно, яблуновоцвітно... (П. Тичина).

- між однорідними членами, поєднаними протиставними сполучниками:
Лаврін приїхав до млина, позносив з воза мішки, заїхав за верби, розіпріг воли, поклав їм сіна, а сам ліг спати... (І. Нечуй-Левицький).

- між однорідними членами, поєднаними парними сполучниками (кому ставимо перед другою частиною такого сполучника):

Потрібно прищеплювати дітям розуміння не лише їхніх прав, а й обов'язків.

◆ між однорідними членами, поєднаними повторюваними сполучниками:
Мені по-земному і боляче, і смішно, і важко... (В. Винниченко).

◆ Між однорідними членами, уведеними парами (у такому разі коми ставимо між парами, а не перед сполучниками):

У світлі фар ліхтариками засяяли білі й рожеві, фіолетові й сині, темно-малинові й жовті айстри.

Запам'ятайте!

Якщо частина однорідних членів поєднана без сполучників, а частина — за допомогою сполучників, кому ставимо між усіма однорідними.

**Світе мій гучний, мільйонноокий,
Пристрасний, збурунений, німий,
Нижний, і ласкавий, і жорстокий,
Дай мені свій простір і неспокій,
Сонцем душу жадібну налий!** (В. Симоненко).

Потрібно пильнувати, чи кілька разів ужите в реченні *і* є повторюваним сполучником, тобто щоразу треба з'ясувати, чи стосується це *і* того самого ряду однорідних, чи вжите щодо різних рядів однорідних членів. Наприклад:

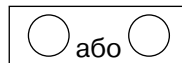
**Батько, дід і дядько стають чомусь мовчазними і збентеженими.
Як мати любила робити і в городі, і в полі, і в лузі, і в лісі і тихо втішалася зробленим.** (Із творів О. Довженка)

Кому не ставимо:

◆ між однорідними членами, поєднаними одиничними еднальними чи розділовими сполучниками:

Тому косили і гребли гуртом.

Завжди чомусь здавалось батьку або дядьку, що хтось когось обдури́в на одну копицю. (Із творів О. Довженка)

◆ у стійких висловах, фразеологізмах (навіть за повторюваних сполучників):

ні те ні се; ні риба ні м'ясо; і сміх і гріх

А потім і щастя і горе обірвались так раптом... (Леся Українка).

Інколи між однорідними вживають крапку з комою або тире.

Крапку з комою ставимо між поширеними однорідними членами, особливо якщо в середині хоч одного з них є коми:

**Привіт тобі, зелена Буковино,
Твоїм хорошим горам і гаям;
Твоїм одважним, дорогим синам!** (В. Самійленко).

Тема 4. Просте речення, ускладнене однорідними членами

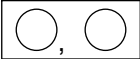

Тире ставимо на місці пропущеного сполучника **а**, якщо поняття, виражені однорідними членами, протиставляються:

То не хмара — біла пташка хмарою спустилась (Т. Шевченко).

Складіть у зошиті таблицю «Розділові знаки в реченнях з однорідними членами», позначте вживання або невживання розділових знаків схемами та доберіть власні приклади.

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В РЕЧЕННЯХ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

Розділовий знак	Умови вживання	Коми не вживаємо
Кома	1. Буквений вираз перетворюємо, скорочуємо. 2. 3. 4. 5.	1. Вода нагрівається і випаровується.
Крапка з комою		
Тире		

Вправа 1

Перепишіть, зніміть скісні риси та вставте замість крапок пропущені літери. Підкресліть однорідні члени, поясніть уживання розділових знаків.

Найбільша ці(н/нн)ість кожної людини — її ж..(т/тт)я. За (К/к)онституцією ні/хто не/може бути позбавл..ний права на ж..(т/тт)я. Тож держава пови(н/нн)а зах..щати ж..(т/тт)я своїх громадян. Кож..н має право на не/доторка(н/нн)ість ж..тла, на та..мницю л..стува(н/нн)я, т..л..-фо(н/нн)их розмов. Не/можна втручатися в особисте ж..(т/тт)я людини, перешкоджати їй відвідувати церкву, подорожувати, висловлювати свою думку. Все це — особисті права громадян України. А ще (К/к)онституція проголошує право брати участь в управлі(н/нн)і д..ржавою: об..рати й бути обраним на д..ржавні посади, бути членом будь/якої партії, об..една(н/нн)я, організувати збори, мітинги, д..монстрації. Проте така діяльність не/пови(н/нн)а загрожувати ж..(т/тт)ю інших людей. Кожна людина має право на працю й відпочинок, на ж..тло й охорону здоров..я, на б..зпечне для ж..(т/тт)я довкі(л/лл)я.

(З підручника правознавства)

Вправа 2

Випишіть із тексту речення з однорідними членами. Поясніть уживання розділових знаків.

Греки збиралися на головній міській площі — агорі. Кременезний окличник, повертаючись у різні боки, урочисто виголошував: «Уперед

проходьте! Проходьте вперед!». Скоро на площі стало тісно від люду — зійшлося мало не всі місто. Щоправда, тут були тільки чоловіки — так заведено в грецьких полісах. По якійсь хвилі гамір стих і до громадян звернувся поважний городянин. Він говорив, що настав час посвятити в херсонесити молодь.

Наперед вийшло кілька десятків юнаків, які по черзі, звівши очі до неба, виголосили присягу: «Клянуся богами й богинями олімпійськими, що не зраджу Херсонеса. Я служитиму народові й радитиму йому найкраще й найсправедливіше для держави і громадян...»

(Оксана Данилевська)

- ♦ Як змінювалися впродовж історії уявлення про громадянські права?
- ♦ Складіть речення про те, як ви розумієте поняття «права людини», використайте однорідні члени речення.

Вправа 3

Випишіть із вірша Василя Симоненка ряди однорідних зі словами, від яких вони залежать. Накресліть схеми, які пояснюють уживання розділових знаків.

Ти знаєш, що ти — людина?	Сьогодні усе для тебе —
Ти знаєш про це чи ні?	Озера, гаї, степи.
Усмішка твоя — єдина,	І жити спішити треба,
Мука твоя — єдина,	Кохати спішити треба —
Очі твої — одні.	Гляди ж не проспи!
Більше тебе не буде.	Бо ти на землі — людина,
Завтра на цій землі	І хочеш того чи ні —
Інші ходитимуть люди,	Усмішка твоя — єдина,
Інші кохатимуть люди —	Мука твоя — єдина,
Добрі, ласкаві й злі.	Очі твої — одні.

- ♦ Поясніть роль однорідних членів у створенні образів цього поетичного твору.

Я не знаю, що таке права чоловіка чи права жінки; я знаю лише, що таке права людини.

Сара Ґрімке, правозахисниця

Чи знаєте ви, що право людини реалізовувати за допомогою мови свої мовні потреби називають *мовним правом*? До мовних прав належить, зокрема, право користуватися та здобувати освіту рідною мовою, вибирати мову для повсякденної комунікації. Тож право «користуватися мовою» витлумачують як право говорити, слухати, писати й читати певною мовою, що дає змогу залучити до сфери мовних прав особи досить широке коло життєвих ситуацій.

Ян ван Ейк. «Свята Варвара» (1437 р.).
Картина зберігається в Королівському музеї
образотворчого мистецтва (Антверпен, Бельгія).

Вправа 4

Роздивіться ілюстрацію. Чи типовою була ситуація, зображена на картині, в епоху раннього Відродження? Як змінювалися впродовж історії уявлення про права жінок? Як із цими уявленнями пов'язана боротьба жінок за рівні з чоловіками умови у здобутті освіти? Що ви знаєте про поширення освіти серед дівчат в Україні в різні історичні періоди? Чому в списку класиків української літератури переважають чоловічі прізвища?

- ◆ Запишіть кілька речень про творчість українських письменниць, використайте однорідні члени.

Вправа 5

Перепишіть речення, розставте, де потрібно, розділові знаки.

1. То тут то там розсипані були червоні жовті й сині бризки (С. Скляр-ренко). 2. У садках темніли купи вишень та стриміли здорові старі дикі груші (І. Нечуй-Левицький). 3. Пролітав буйний вітер в пустині по полі безкрайому мертвому (Леся Українка). 4. Я сидів гортав «Кобзаря» й читав коментарі. 5. Помітив і яскраве світло сонця за вікном і цвірінькання горобців. 6. Зіперся об бортик і подивився на воду, що відливала чи то платиною чи то старим потемнілим сріблом.

(Із творів Андрія Куркова)

Вправа 6

З кожної групи випишіть речення, що є відповіддю на запитання.

I. У якому з поданих речень однорідні члени вжито відповідно до схеми — [○, ○, та ○, та ○]? (Розділові знаки знято.)

1. Земля на тих полях була чиста чорна та сита. 2. Їхав козак лугом долиною та лісочком та садочком. 3. Веселі допитливі учні сипали питаннями та жартували. 4. Парк прикрашають статуї та альтанки ставки та фонтани. 5. Тече вода в синє море та не витікає.

II. У якому з речень перед та треба поставити кому?

1. Серед долини зеленіють розкішні густі та високі верби. 2. Тужлива пісня зринає з сопілки та не розважає сумного серця. 3. А весілля в нашій донечки буде пишне людне та багате. 4. Верби понахилялися до мене та й шепочуть довгастими листочками.

Резюме

- ♦ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ♦ У чому практична спрямованість матеріалів уроку?

Вправа 7

Перепишіть речення, розставте, де потрібно, розділові знаки.

1. Кожна мати свого сина і милує і голубить. 2. Шукай не долі а волі. 3. З однієї квітки бджола робить мед і отруту. 4. Схилилась і пустила коси за вітром сива ковила. 5. Блакитні сизі жовті та червоні птахи веселку сіють навкруги. 6. На нашій землі родяться щедро правда добро мудрість розум честь відвага. 7. День об день ударився розбився. 8. Лис послухав тишу обійшов ярк кинувся на мишу а спіймав листок. 9. Прибігло лисенятко до води тихенько зупинилось задивилось змочило теплу мордочку в росі і зникло десь за кущиком ліщини. 10. У житті зустрінеш і ясну погоду і грізну грозу. 11. Красить не краса а розум. 12. Буйний хміль доверху оббивав не стару але вже зів'ялу грушу.

Вправа 8

Перепишіть, вставте замість крапок пропущені літери або апостроф.

1) конс..ержка; 2) н..юанс; 3) компан..йон; 4) б..юлетен..; 5) дос..є; 6) кур..йоз; 7) міл..йон; 8) мад..яр; 9) гіл..йотина; 10) кон..юктивіт; 11) бракон..єр; 12) сер..йозно; 13) суб..єкт; 14) ад..ютант; 15) рез..юме; 16) манік..юр; 17) кон..юктура; 18) шампін..йон; 19) він..єтка; 20) порт..єра; 21) П..ємонт; 22) ін..єкція; 23) куп..юра; 24) Н..ютон.

- ♦ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.

Урок 40

Узагальнювальні слова в реченнях з однорідними членами

Питання уроку

- Які слова в реченні називають узагальнювальними?
- Навіщо їх уживають у реченнях з однорідним членами?
- Які розділові знаки ставимо в реченнях з узагальнювальними словами?

Проведіть гру «**Одним словом**». Хто з вас швидше добере до поданих рядів однорідних членів одне слово (словосполучення), яким можна їх назвати?

- Оповідання, повість, новела, роман — ...
- Епос, лірика, драма — ...
- Художня література, живопис, архітектура, театр, музика, скульптура — ...
- Кошовий, писар, суддя, осавул, обозний, підскарбій — ...
- Корогва, булава, бунчук, пірнач, печатка, литаври — ...
- Князі, пани, бояри, зем'яни — ...

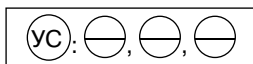

Як пов'язані за значеннями слова в ряду однорідних та дібрані вами узагальнені назви?
 Чи є в мові слова, якими можна узагальнити перелік предметів, ознак, кількостей, не називаючи їх? Наведіть приклади таких слів. До якої частини мови вони належать?

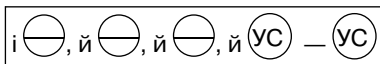

Нерідко однорідні члени речення, поєднані єднальними сполучниками, супроводжуються **узагальнювальними словами**, що виражають загальні поняття чи є родовими щодо понять, названих однорідними членами. Узагальнювальні слова є тими самими членами речення, що й однорідні. Роль узагальнювальних слів виконують найчастіше займенники, іменники та прислівники, рідше — інші повнозначні слова:

І все поволі зникає: море, скелі, земля (М. Коцюбинський).

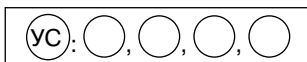
І трави, й ниви, й небо, й сонце — все, усе змінилось у хлопчика в очах (І. Франко).

Як бачимо з наведених прикладів, узагальнювальні слова можуть по-різному розташовуватися щодо ряду однорідних членів речення, від чого залежить вживання розділових знаків — тире і двокрапки.

Двокрапку ставимо після узагальнювального слова, що передує однорідним членам речення:

У густій мряці все пропадало: небо, гори, ліси, пастухи (М. Коцюбинський).

Тире ставимо тоді, коли узагальнювальне слово вжите після ряду однорідних:

Лози, висип, кручі, ліс — усе блищить і сяє на сонці (О. Довженко).

Бувають випадки, коли однорідні члени, ужиті після узагальнювального слова, не завершують речення. Тоді перед ними, як і належить, ставимо двокрапку, а після них, перед іншою частиною речення, треба поставити тире:

Усі квіти: маки, ромашки, волошки — тягнуться до сонця (М. Коцюбинський).

Речення з узагальнювальними словами можуть ускладнюватися вживанням після них перед однорідними членами речення вставних слів **наприклад, а саме, як-от**. Перед цими словами потрібно поставити кому, а перед однорідними — двокрапку:

Всяке птаство, як-от: деркачів, перепілок, куликів, курочок — можна було викосити косою в траві або впіймати (О. Довженко).

Доберіть до тексту свої приклади, пов'язані зі щоденним використанням мови. Чи часто доводиться користуватися реченнями з узагальнювальними словами на інших уроках? Коли саме?

Вправа 1

Перепишіть, підкресліть однорідні члени речення. Яким членом речення є узагальнювальне слово? Де воно розташоване в реченні щодо ряду однорідних? Поясніть уживання розділових знаків.

Усе одбивається в пісні, як в морі:

Рожева зоря, і червона кров,

І темна ненависть, і ясна любов,

І племінь пожару, і місяць та зорі...

(Леся Українка)

Вправа 2

Перепишіть речення, підкресліть однорідні члени, розставте потрібні розділові знаки та поясніть (усно) їх уживання.

1. Гриби й ягоди збирав він у лісі краще за нас усіх і розмовляв з кіньми, з телятами, з травами, з старою грушею і дубом — з усім живим, що росло і рухалось навколо. 2. Вона проклинала все, що попадалось їй на очі: свиней, курей, поросят, щоб не скугикали, Пірата, щоб не гавкав і не гидив, дітей, сусідів. 3. Неспокій, рух і боротьбу я бачив скрізь: у дубовій вербовій корі, в старих пенях, у дуплах, в болотній воді, на поколупаних стінах.

(Із творів Олександра Довженка)

Тема 4. Просте речення, ускладнене однорідними членами

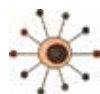
Вправа 3

Розставте в реченнях розділові знаки, поясніть (усно) їх уживання.

1. Весільний обряд складається з трьох частин а саме заручин сватання й весілля.
2. День вечір ніч ранок все біле все тьмяне (*Леся Українка*).
3. Дужі хвили ринуть і ридають і здіймаються все вгору (*Леся Українка*).
4. У нього ті ж сірі завжди насторожені очі під рудими кошлатими бровами (*О. Гончар*).
5. Тут усе і повітря і тиша і вода і дерева сповнене дивовижної сили.
6. Багато поетів а саме П. Тичина Л. Костенко А. Малишко оспівували давню й нову красу Києва.
7. Лози висип кручі усе блищить і сяє на сонці (*О. Довженко*).
8. У щастя людського два рівних є крила троянди й виноград красиве і корисне (*М. Рильський*).
9. Осінній смерк і хрест й зів'ялі квіти ось відповідь на всі твої питання (*Б. Лепкий*).

Джузеппе Арчимбольдо.
Портрет імператора Рудольфа II
(1590–1591 рр.).

Олег Шупляк.
Сон калини
(2015 р.).

Вправа 4

Опишіть одну з картин, використавши речення з узагальнювальними словами.

Вправа 5

Складіть речення з однорідними членами відповідно до схем.

- 1) . 2) , проте . 3) .
- 4) , а й . 5) , а саме: , , .

Резюме

- ♦ Перечитайте питання на початку параграфу і дайте на них відповідь.
- ♦ Схарактеризуйте вживання розділових знаків у реченнях з однорідними членами за таблицею.

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В РЕЧЕННЯХ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ		
ставимо кому	не ставимо коми	розділові знаки при узагальнювальних словах
<ul style="list-style-type: none"> ✦ між однорідними членами, поєднаними безсполучниковим зв'язком; ✦ між однорідними членами, поєднаними протиставними сполучниками; ✦ між однорідними членами, поєднаними парними сполучниками (кому ставимо перед другою частиною такого сполучника); ✦ між однорідними членами, поєднаними повторюваними сполучниками; ✦ між однорідними членами, уведеними парами (у такому разі кому ставимо між парами, а не перед сполучниками). 	<ul style="list-style-type: none"> ✦ між однорідними, поєднаними одиничним єднальним чи розділовим сполучником; ✦ у стійких висловах, фразеологізмах (навіть якщо сполучники повторюються). 	<p>Двокрапку ставимо після узагальнювального слова, що передує однорідним членам речення.</p> <p>Тире ставимо тоді, коли узагальнювальне слово вжите після ряду однорідних членів речення. Якщо однорідні члени, ужиті після узагальнювального слова, не завершують речення, то перед ними ставимо двокрапку, а після них, перед іншою частиною — тире. Речення з узагальнювальними словами можуть ускладнюватися уживанням після них перед однорідними членами речення вставних слів наприклад, а саме, як-от. Перед цими словами потрібно поставити кому, а перед однорідними — двокрапку.</p>

Вправа 6

Перепишіть, розставте розділові знаки.

1. Земля зчорнілі ниви переліски гаї отара в долині і люди на нивах по ріллях і дорогах усе обпалено гарячим сонцем. 2. Уже зазеленіли всі дерева верба тополя ясен клен. 3. Старий батько сидить коло хати та вчить внука маленького чолом оддавати. 4. Тече вода в синє море та не витікає. 5. Вузенька стежечка щезала часом серед кам'яної пустелі або ховалась під виступом скелі. 6. Фіалки пахнуть ніжно радісно й бентежно. 7. Летять на нас з небес дощі сніги і зорі. 8. Спочатку свій дім позамітай а потім у чужий заглядай. 9. Є в хлопчика Іванка чотири сестрички Катерина і Оксанка Оля і Марічка. 10. Поле і ліси гори й болота річки й озера все покриті таємничістю. 11. Наближення зими у всьому серце чує і в шелесті листків і в вітрі і в стежках. 12. Здавна в Україні відзначають такі релігійні свята Різдво Благовіщення Великдень Трійцю.

Вправа 7

Запишіть слова, зніміть скісні риси.

1) вітр/як; 2) черв/як; 3) дерев/яний; 4) конопл/яний; 5) пам/ять; 6) розм/якшити; 7) м/ята; 8) мал/ята; 9) розз/ява; 10) з/ява; 11) солов/ї; 12) в/її; 13) за/їхати; 14) з/їхати; 15) від/їхати; 16) до/їхати; 17) з/явитися; 18) за/явити; 19) з/нести; 20) з/їсти; 21) пере/їсти; 22) від/їсти; 23) роз/юшити; 24) роз/ірвати.

- ✦ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.

Розвиток мовлення

Урок 41

Складання текстівок до зображень пам'яток історії та культури

Питання уроку

- Яка роль однорідних членів речення в мові?
- У яких ситуаціях спілкування активно використовуємо речення з однорідними членами?
- Навіщо вміти складати текстівки до листівок?

Проведіть гру «**Відома Україна**». Позмагайтеся, хто швидше пригадає по п'ять:

- ♦ видатних архітектурних пам'яток в Україні;
- ♦ пам'яток українського живопису;
- ♦ пам'яток паркового мистецтва;
- ♦ пам'яток скульптури тощо.

Вправа 1

Роздивіться зображення пам'яток та ознайомтеся з коментарями до деяких з них.

- ♦ Що здебільшого зазначають у текстівках до зображень історичних пам'яток та пам'яток культури?
- ♦ Чи однакові коментарі до поданих зображень за обсягом інформації? Де, на вашу думку, можливі лаконічні текстівки, а де — докладні?
- ♦ Зразками яких стилів мови є подані текстівки? На підставі чого ви зробили такий висновок?

Скульптурна група святого Юрія Зміборця на фасаді собору Святого Юра у Львові. Скульптор Йоган Пінзель (середина XVIII ст.).

Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського (1908 р.).

Золота скіфська пектораль (IV ст. до н.е.)

Прикрасу знайдено в кургані Товста Могила на Дніпропетровщині 21 червня 1971 р. Знахідка уславила ім'я українського археолога Бориса Мозолевського.

Скіфська пектораль, як вважають дослідники, належала цареві. Гідним царя є й коштовний матеріал, з якого виготовлено прикрасу, — золото високої проби масою 1150 г, а також її мистецька досконалість. Витвір майстра-золотаря — ніби жива мить радісного й водночас жорстокого степового життя. Картинка радісного пробудження природи — середній ярус пекторалі. А верхня й нижня її частини — два світи, що співіснують у степу. Горішній — світ людей, а

нижній — світ тварин. У верхньому ярусі зображено в центрі двох чоловіків, які латають кожушину. Навколо них — вервечка свійських тварин із приплодом — символ добробуту й достатку. Нижній ярус втілює одвічну боротьбу за життя між тваринами: коней долають кровожерні грифони, лев і леопард шматують дикого кабана та оленя, пси женуться за зайцем.

Портрет князя Криштофа Збаразького.

Створено між 1622–1627 рр. Зберігається у Львівській національній галереї мистецтв.

Твір є рідкісним зразком парадного портрета на повний зріст (найранішим серед збережених).

У 1622 р. Криштоф Збаразький у складі посольської місії прибув до Туреччини, де домогся вигідного для Речі Посполитої мирного договору, за що сейм 1624 р. виголосив князеві-послу спеціальну подяку. Князь зображений на тлі темно-зеленого драпування, піднятого як театральна завіса, що створює враження, ніби К. Збаразький виступає на сцені. Права рука міцно стиснута в кулак і твердо обіперта на стіл. Позиція й промовиста деталь — два мішечки з грошима (дарунок для султана) — засвідчують місію посла до султана. Одяг князя надзвичайно багатий: на ньому білий атласний жупан, підперезаний червоним декоративним поясом, на білих стрічках підвішена шабля. Візерунчаста делія — верхній одяг, що вдягався поверх жупана, з персидської парчевої тканини, — підбита чорним хутром. На голові — шапка, опушена чорним хутром, оздоблена малиновим пір'ям і дорогоцінним аграфом. На ногах посла — традиційні для XVII ст. жовті черевики.

Тема 4. Просте речення, ускладнене однорідними членами...

Тарас Шевченко. «Катерина» (1842 р.).

Картина зберігається в Національному музеї Тараса Шевченка в Києві.

«Катерина» має риси традиційної української народної картини з її оповідністю, драматичним змістом, повчальним висновком. На передньому плані полотна — постать молодої вагітної дівчини, яка, похиливши голову та опустивши долу очі, прямує на глядача. На її обличчі — вираз глибокого жалю, терпелючості, затамованих сліз. Праворуч від жінки сидить, дивлячись на неї, селянин з недоструганою ложкою в руках, біля нього сокира, якою він виготовляє ложки. Ліворуч від героїні — маленький чорний цуцик, за ним — одягнений у військову форму вершник, що озиряється й швидко поганяє коня. Над головою дівчини — зелене листя на скручених гілках дерева, як символ вічно живої природи. Картина, співзвучна з однойменною поемою, сповнена гарячого співчуття художника до долі простої селянської жінки.

Палац князів Вишневецьких (селище Вишневець на Тернопільщині).

Кажуть, коли на землю опускаються вечірні сутінки, у густій зелені парку за палацом з'являється загадковий лицар на коні. Хто він — ніхто не знає. Можливо, привид котрогось із князів Вишневецьких? Стіни Вишневецького палацу — Бальзак колись назвав його «малим Версалем» — пам'ятають і авантюри, і таємну змову, і блискучі перемоги та поразки. Родове гніздо Вишневецьких — мов яскрава картинка із «кишенькового» роману про безстрашних лицарів і прекрасних дам, ворожі підступи та неземне кохання, що рано чи пізно все здолає. Важко повірити словам екскурсовода, який повідомляє, що колись тут були і селищний будинок культури, і бібліотека. Цей палац зачаровує древньою міццю стін. Цікаво, про що шумлять старі каштани й липи? Тут усе наче оповите легким маревом легенд. І відрізнити, де реальність, а де казка, — неможливо.

— Уся історія цього замку нерозривно пов'язана з історією роду Вишневецьких, — переносить нас у минуле екскурсовод. — Ви знаєте багатьох із них. Це і засновник першої Запорізької Січі — безстрашний Дмитро-Байда Вишневецький. Людина-легенда, про яку склали стільки переказів і пісень, що важко відрізнити вигадку від правди...

Вправа 2

На підставі поданих у попередній вправі текстів складіть план коментаря до пам'ятки історії чи культури.

Вправа 3

Роздивіться зображення пам'ятки, подане на наступній сторінці. Прокоментуйте його за планом (усно).

1. Що зображено?
2. Де розташовано?
3. Коли було споруджено?

Вправа 4

Запишіть коментар до зображеної пам'ятки, оформіть його як текстівку.

Вправа 5

Прочитайте подані поезії, навіяні враженнями від подорожі Кримом. Виберіть рядки, якими можна підписати зображені пам'ятки.

Бахчисарай

Великі та німі Гіреїв двір і сад!
По ганках, що мели покірних баш тюрбани,
Через потуги трон і любощів дивани
Літає сарана, повзе холодний гад.
Повився темний плющ і дикий виноград
По вікнах, по стіні подобою альтани.
Руїна — пише тут на мурах гість незнаний,
Як Валтасарові, на віковичний згад.
А в залі ще стоїть окраса мармурова:
Гарему то фонтан. Сльоза його перлова
Спадає по сльозі і промовля щомить:
«О де ви, де тепер, любов, можутьт я славо,
Що мали у віках сіяти величаво?
Ганьба! Немає вас, а джерело дзвенить».

*(Адам Міцкевич, із циклу «Кримські сонети»;
переклад з польської Максима Рильського)*

Бахчисарайський дворець

Хоч не зруйнована — руїна ся будова,
З усіх кутків тут пустка вигляда.
Здається, тільки що промчалась тут біда,
Мов хуртовина грізна, раптова.
Тут водограїв ледве чутна мова, —
Журливо, тихо гомонить вода, —
Немов сльозами, краплями спада;
Себе оплакує оселя ся чудова.
Стоять з гарему звалища сумні,
Садок і башта; тут в колишні дні
Вродливі бранки вроду марнували.
Колись тут сила і неволя панувала,
Та сила зникла, все лежить в руїні, —
Неволя й досі править в сій країні!
(Леся Українка, із циклу «Кримські спогади»)

Вправа 6

Доповніть коментар до зображення, ускладніть подані речення однорідними членами.

На листівці зображено центральну площу столиці України — майдан Незалежності. У центрі бачимо... Простір майдану окреслюють споруди ... Майдан Незалежності оздоблено кількома скульптурами, а саме: ...

Від Майдану розходяться кілька вулиць: ...

Перетинає майдан Незалежності велелюдний Хрещатик.

Резюме

♦ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.

Вправа 6

Складіть текстівку до зображення центральної площі вашого рідного міста (села).

Урок 42

Однорідні і неоднорідні означення

Питання уроку

- Які означення називають неоднорідними?
- Як розмежувати однорідні і неоднорідні означення?

Проведіть гру «**Хто це?**». Позмагайтеся в умінні добирати влучні характеристики. Спочатку схарактеризуйте учнів класу за різними ознаками.

Після цього складіть портрет когось із учнів, вибравши з переліку характерні для нього ознаки, наприклад: *Невисокий худорлявий сіроокий учень. Хто це?*

Чи можна вважати дібрані вами прикметники для характеристики когось із учнів однорідними? Чому? Поміркуйте, чому в одних випадках між кількома означеннями, що стосуються того самого слова, кому ставимо, а в інших — ні.

До складних випадків уживання розділових знаків у реченнях з однорідними членами належать ті, які передбачають розрізнення однорідних і неоднорідних означень. Порівняймо:

Запашна, співуча, гнучка й милозвучна, сповнена музики і квіткових пахощів — рідна мова... (О. Гончар).

Київські сизі гори стали фіолетові... (І. Нечуй-Левицький).

У першому реченні означення однорідні, між ними ставимо коми, а в другому — неоднорідні, тому коми між ними немає. Однорідні означення характеризують предмет за тією самою ознакою: у першому реченні йдеться про красу, приналежність української мови.

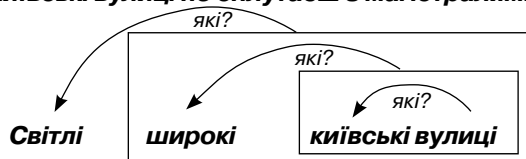
Неоднорідні означення характеризують предмет з різних боків. У другому реченні означення **київські** вказує на місце розташування гір, а означення **сизі** — колір, який змінився на фіолетовий. Крім того, кожне попереднє з неоднорідних означень стосується всього подальшого словосполучення, а не безпосередньо означуваного (пояснюваного) слова.

Тема 4. Просте речення, ускладнене однорідними членами

Порівняйте:

Світлі широкі київські вулиці не сплутаєш з магістралями іншого міста.

Неоднорідні означення здебільшого стоять перед означуваним словом. Неоднорідними є означення, одне з яких виражене займенником, а друге — прикметником або дієприкметником, оскільки займенник стосується всього словосполучення. Неоднорідними є також означення, одне з яких виражене якісним прикметником, а інше — відносним чи присвійним. Між неоднорідними означеннями не можна вжити єднальний сполучник *і*, їм не властива перелічувальна інтонація.

Утім, характеризуючи предмет з різних боків, неоднорідні означення можуть ставати однорідними, коли вживаються для опису зовнішності, інтер'єру, позитивної або негативної оцінки кого-, чого-небудь тощо.

Однорідними є означення, що:

- ♦ характеризують предмет за тією самою ознакою (наприклад, за кольором): **Сиві, рожеві, блакитні дими кучеряві плинуть з високих, мов башти, стрімких димарів** (М. Рильський);

- ♦ виражають суто позитивні або негативні значення: **Холодний, різкий вітер немилосердно бив в обличчя** (М. Коцюбинський);

- ♦ ужиті в переносному значенні (є епітетами): **Збирають світлі, золоті меди великокрилі і прозорі бджоли** (М. Рильський);

- ♦ виражені лише якісними або лише відносними прикметниками: **За вікном на вулиці часом чути веселі, гучні голоси** (В. Винниченко);

- ♦ розташовані після означуваного слова: **Пальми поникли покірно гілками сухими, смутними** (Леся Українка).

Якщо прикметник і дієприкметник чи дієприкметниковий зворот стоять поряд, то означення однорідними є тоді, коли першим ужитий прикметник: **Одвічним, закуренным шляхом тихо посувається валка** (М. Коцюбинський).

Доберіть до тексту свої приклади, пов'язані з повсякденним використанням мови.

Вправа 1

Перепишіть речення, підкресліть означення, поясніть, які з них однорідні, а які — неоднорідні, і чому.

1. На бруньках лип сережками звисають прозорі, синюваті краплини (М. Стельмах).
2. Глибока, тиха, нерозважна туга вникає в серце, каменем лягає (Леся Українка).
3. Вона була вже не молода, але й не стара, висока, рівна, з довгастим лицем, з сірими очима, з тонкими губами... (І. Нечуй-Левицький).
4. На дзвіниці вдарили в дзвін, і тонкий дзвінкий гук задривав і розлився на всі долини (І. Нечуй-Левицький).
5. Густі високі вишні зовсім закривали од вулиці вікна й стіни, наче густий ліс (І. Нечуй-Левицький).
6. Загоріле рум'яне лице ще виразніше малювалось з чорними тонкими бровами, з темними блискучими, як терен, облитий дощем, очима (І. Нечуй-Левицький).

Вправа 2

Перепишіть, розставте, де потрібно, розділові знаки.

1. Вода шуміла й билась між камінням білими кипучими хвилями (І. Нечуй-Левицький). 2. У ранковому березневому затуманеному повітрі пахли вишневі садки. 3. Яюсь раз над містечком стояла тиха місячна літня ніч (І. Нечуй-Левицький). 4. Старий торкнувся свого кепсько поголеного підборіддя та знову пильно поглянув на мене. 5. І все-таки цінність цього невідомого заритого в пісках Мангишлаку предмета була досить умовною, а швидше за все, винятково музейною. 6. Легенький вітерець розхитував довгі щоглові сосни.

(Із творів Андрія Куркова)

Вправа 3

Випишіть спочатку словосполучення з неоднорідними означеннями, а потім — з однорідними. Поясніть свій вибір (усно).

1) довгі осінні ночі; 2) розкішний яблуневий сад; 3) високі цегляні стіни; 4) високий світлий ідеал; 5) урочистий зоряний вечір; 6) повні махрові жоржини; 7) синє рожеве фіалкове цвітіння; 8) маленькі густі брижі; 9) молоді радісні голоси; 10) міцні залізні цвяхи; 11) чорна грозова хмара; 12) чиста прохолодна вода; 13) урочиста народна пісня; 14) погрозлива насторожена тривога; 15) правдива чесна висока принциповість; 16) гірка не знана ще туга; 17) міцний гранітний фундамент; 18) легкий проторений шлях; 19) жива свіжа зелень; 20) чорний закіптюжений від сажі димар; 21) розквітлі пишні троянди.

Вправа 4

Доберіть однорідні означення для характеристики гурту музик та неоднорідні — для характеристики кожного музиканта окремо.

Дієго Веласкес. «Три музики» (1617 р.).

Картина зберігається в музейному комплексі Острів музеїв (Берлін, Німеччина).

У кожного народу є свій улюблений музичний інструмент. В українців — бандура, а в іспанців — гітара. Насправді на картині тільки два музики, бо малий хлопчина лише учень. Головним героєм картини є гітарист, який з удавано серйозним обличчям співає щось жартівливе.

Вправа 5

Скориставшись інформацією з текстівки до картини, складіть невеличку розповідь про неї. Використовуйте однорідні та неоднорідні означення, дібрані в попередній вправі.

Резюме

- ♦ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.

Вправа 6

Перепишіть, зніміть скісні риси та вставте замість крапок пропущені літери. Розставте, де потрібно, розділові знаки, поясніть (*усно*) їх уживання.

Окрасою Ки..ва є (Д/д)..ржавний (М/м)узей західного та східного м..стецтва. Створили ту безцін..у м..стецьку скарбницю Богдан і Варвара Ханенки. Богдан Ханенко за фахом був юристом та ще за/молоду перейнявся кол..кціонуван..ям творів м..стецтва. Тож вийшовши у відставку цілком поринув у ту справу. Його зацікавлен..я поділяла й дружина, Варвара Миколаївна, — дочка українського пром..словця-м..ц..ната Миколи Терещенка. Мандруючи країнами (з/з)ахідної (Є/є)вропи подружж..я купувало картини різ..бл..н..я вироби зі скла коштовні тканини.

Справжню п..рлину для своєї колекції — «Портрет інфанти Маргарити» іспанського художника Дієго Веласкеса Богдан Ханенко пр..дбав 1912 р. в Берліні. А ще в зібран..і Ханенків були твори видатних м..тців Італії Франції Німеччини Нідерландів Великої Британії Китаю Індії Японії Єгипту... Всі ці скарби за заповітом Ханенків були подаровані місту Києву.

Дієго Веласкес.
Портрет інфанти
Маргарити (1659 р.).

Вправа 7

Запишіть слова, уставте замість крапок потрібну літеру.

1) проїз..ний; 2) безжаліс..ний; 3) гіган..ський; 4) ряс..ний; 5) доблес..ний; 6) цінніс..ний; 7) захис..ний; 8) студен..ський; 9) безжаліс..ний; 10) форпос..ний; 11) улес..ливий; 12) ненавис..ний; 13) пропагандис..ський; 14) сутніс..ний; 15) благовіс..ний; 16) благочес..ний; 17) кіст..лявий; 18) піс..ний; 19) радіс..ний; 20) громіз..кий; 21) зап'яс..ний; 22) пес..ливий; 23) пріс..ний; 24) кількіс..ний.

- ♦ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цієї орфограмою.

Урок 43

Речення зі звертанням

Питання уроку

- Що називають звертанням?
- Яка роль звертань у мові?
- Які розділові знаки вживаємо в реченнях зі звертанням?

Проведіть гру «**Що в імені твоїм?**». Скориставшись лічилкою, оберіть ім'я, таємницю якого розгадуватимете. По-перше, з'ясуйте, чи знає «власник» імені, звідки воно походить і що означає. По-друге, пригадайте якомога більше форм цього імені. Потренуйтеся в уживанні різних форм імені в кличному відмінку.

Чи користуєтеся ви всім багатством форм, у яких живуть ваші імена? Чому? Чи свідчить звертання про ставлення до людини? Чому достатньо кількох слів (нерідко такими словами може бути звертання), аби співрозмовники склали уявлення один про одного?

Звертання, як ви пам'ятаєте, — це слово або сполучення слів, що називають особу чи предмет, до яких звернена мова:

Що сталося, Панасе Павловичу? Слухайте, добродію, для приємних спогадів у мене нема часу (Із творів В. Винниченка).

Граї, моя пісне, як вітер сей грає!

Сторононько рідна! Коханий мій краю! Чого все замовкло в тобі, заніміло? (Із творів Лесі Українки).

Звертання слугує для того, аби привертати увагу співрозмовника. Саме тому в ролі звертань часто бувають імена, прізвища, назви осіб за спорідненістю, професією, соціальним статусом тощо.

Нерідко звертаннями є назви тварин, неживих предметів, абстрактних явищ.

Залежно від того, яке слово та з якою метою вжите в ролі звертання, розрізняють **власне звертання** та **риторичні звертання**.

Власне звертання позначає конкретну особу, до якої звертаються. Таке звертання розраховане на реакцію цієї особи й використовується воно здебільшого в діалогах та полілогах:

Хто не зустрінеться, слово кине:

— Привіт, **кукурузнику!**

— Здоров, **козаче!**

— Салют від **королеви полів!** (В. Нестайко).

Риторичні звертання використовують як стилістичний прийом, що дає змогу передати стан мовця, його вподобання, думки, почуття. Крім загальних та власних назв людей, у ролі риторичних звертань можуть бути найменування речей, рослин і тварин, абстрактних понять, імена міфічних персонажів та історичних осіб, наприклад:

Тема 4. Просте речення, ускладнене однорідними членами

Верни до мене, **пам'яте моя**,
нехай на серце ляже ваготою
моя земля з рахманною журбою.

О земле втрачена, явися
бодай у зболеному сні
і лазурово простелися,
пролийся мертвому мені! (Із поезій В. Стуса).

Основною граматичною формою вираження звертання, як ви пам'ятаєте, є іменники в кличному відмінку. Проте в ролі звертання можуть уживатися й прикметники:

Місяць яснесенький
Промінь тихесенький
Кинув до нас.
Спи ж ти, **малесенький**,
Пізній-бо час (Леся Українка).

Уживані часом в усному мовленні «усічені» звертання на зразок **мам, ба, дя, Микит, Галь** замість **мамо, бабо (бабусю), дядьку, Микито, Галю** суперечать нормам української літературної мови.

За формою вираження звертання поділяють на **непоширені** і **поширені**.
Непоширеним називають звертання, виражене одним словом, поширеним — виражене словосполученням:

Тішся, **дитино**, поки ще маленька.
Прилинь до мене, **чарівнице мила**,
І запалай зорею надо мною... (Із творів Лесі Українки).

Коли в реченні вжито кілька звертань до тієї самої особи, то їх характеризують як однорідні.

Світе тихий, краю милий, моя Україно! (Т. Шевченко).
Фантазіє, богине легкокрила,
Ти світ злотистих мрій для нас відкрила
І землю з ним веселкою з'єднала (Леся Українка).

У такому разі розділові знаки між звертаннями ставимо так, як між однорідними членами речення: якщо вони поєднані без сполучника, то між ними ставимо кому; якщо однорідні звертання пов'язані за допомогою одинично-го сполучника, то кому між ними не ставимо.

Зверніть увагу! Звертання не пов'язане з іншими словами в реченні, воно не є членом речення.

Розділові знаки в реченнях зі звертанням зумовлені його позицією.

Порівняйте:

На початку речення

— **Королівно, ясна панно**,
чує серце, що загину, —
хто ж вас буде боронити
від неслави, поговору?

ЗВ,

У середині речення

Де поділись ви, **голоснії слова**,
що без вас моя туга німа?

, ЗВ ,

Наприкінці речення

Не шукай її, **дівчино бідна!**

, ЗВ

Після звертання, ужитого на початку речення і вимовленого з підвищеною інтонацією, ставлять знак оклику. У такому разі наступне після звертання слово пишемо з великої літери.

Звертання може підсилюватися часткою, після якої коми не ставимо.
О весно, йди! Всі ждуть тебе, кохана! (Б. Грінченко).

Складіть план тексту, сформулюйте назви пунктів як питальні речення.
Чому припускаються помилок, уживаючи звертання в повсякденному й професійному мовленні?
Чи припускаєтеся ви помилок, уживаючи звертання? Що становить найбільші труднощі?

Вправа 1

Перепишіть, уставте замість крапок потрібне відмінкове закінчення.

- 1) «Мам.., іде вже зима,
Снігом травицю вкриває,
В гаю пташок вже нема...
Мам.., чи кожна пташина
В вирій на зиму літає?» —
В неньки спитала дитина.
- 2) Мрі.., не зрадь! Я так довго до тебе тужила,
Стільки безрадісних днів, стільки безсонних ночей,
А тепера я в тебе остатню надію вложила.
О, не згасни, ти, світл.. безсонних очей!
- 3) Крас.. України, Подолл..!
Розкинулось мило, недбало!
Здається, що зроду недоля,
Що горе тебе не знавало!

(Із творів Лесі Українки)

- ◆ Чому в іменниках *мама, краса, мрія* ви вжили закінчення кличного, а в іменниках *Подолля, світло* — закінчення називного відмінка?
- ◆ Які іменники мають у кличному відмінку закінчення, що збігається із закінченням називного відмінка?

Вправа 2

Запишіть подані імена в кличному відмінку.

1. Іван, Іванко, Івась.
2. Марія, Марічка, Маруся.
3. Олександр, Сашко, Олесь.
4. Олександра, Олеся, Лариса, Леся.
5. Валерій.
6. Валерія.
7. Анастасія, Настя, Настуся.
8. Олег.
9. Ігор.
10. Ілля, Ілько.

Тема 4. Просте речення, ускладнене однорідними членами

Вправа 3

Прочитайте поради мовознавця про вживання деяких жіночих імен у кличному відмінку.

У звертаннях до жінок, які мають імена *Зоя, Майя, Ія, Лія (Лея)*, одні вживають форму кличного відмінка із закінченням *-ю (Зою, Майю, Ію, Лію (Лею))*, інші — із закінченням *-є (Зоє, Майє, Іє, Ліє (Леє))*. А яка із цих двох форм правильна? Утворюючи форму кличного відмінка від жіночих імен на *-я*, потрібно пам'ятати, що закінчення *-ю* мають скорочені та нескорочені пестливі жіночі імена (пор.: *Оля — Олю, Настуся — Настусю, Даруся — Дарусю, Неля — Нелю*), а закінчення *-є* — повні офіційні жіночі імена (пор.: *Марія — Маріє, Євдокія — Євдокіє, Дарія — Даріє, Стефанія — Стефаніє*). Оскільки жіночі імена *Зоя, Майя, Ія, Лія (Лея)* є повними, то їх правильно вживати в кличному відмінку із закінченням *-є: Зоє, Майє, Іє, Ліє (Леє)*.

(Катерина Городенська,

«Українське слово у вимірах сьогодення»)

- ✦ Запишіть у кличному відмінку імена *Настя, Устя, Катря, Мотря*.

Вправа 4

Прочитайте уривок з історичного роману Івана Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський».

Митрополит попросив Виговського сісти коло стола, а сам сів проти його.

— Ясновельможний гетьман кланяється вашій милості, святий владико, і просить ваших молитов. Може, ваша милість чули, що до Києва їдуть московські посланці з боярином Бутурліним на чолі, щоб одібрати присягу од вашої милості, святий владико, од вищого духовенства, київських козаків та городян.

— Чув, чув і знаю, що сьогодні опівдні посланці будуть у Києві. Але ні я, ні духовенство на Україні не думаємо присягати цареві на підданство. Про це гетьманові нема чого й говорити! — сказав митрополит і при останніх словах аж скрикнув.

— Чом же так, святий владико?

— А тим, що поки наша церква залежить от цареградського патріарха, ми вдержимо свою автономію і свої права.

- ✦ Між ким відбувається розмова? Які етикетні звертання вжито в тексті?
- ✦ Які особливості вживання звертань у різних стилях мови?

Вправа 5

Складіть речення, використавши в ролі звертань подані імена й імена по батькові та словосполучення.

Іван Петрович; Софія Миколаївна; дорогий першокласник; шановна громада; пан міністр; добродій Петренко.

Вправа 6

Перепишіть, розставте, де потрібно, розділові знаки.

1. Зірочки ясні небо покрили, вийди дівчино серденько миле (*Народна творчість*). 2. О слово рідне Ти стоїш на чаті предковічних пам'яток

звертанням і вставними словами

святині (П. Куліш). 3. Благословенний будь мій рідний краю! (Д. Павличко). 4. Світи нам дне безсмертними огнями, шуміть сади роди зерно земле! (В. Сосюра). 5. Я люблю тебе поле простір твій широчінь твої пахощі й цвіт (П. Дорошенко). 6. Слово моя ти єдина зброє ми не повинні загинуть обоє! (Леся Українка).

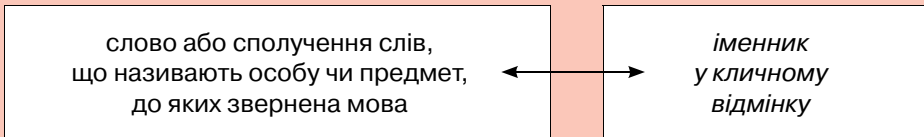

Резюме

- ♦ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ♦ Схарактеризуйте звертання за схемою.

РЕЧЕННЯ ЗІ ЗВЕРТАННЯМ

Звертання

♦ за роллю в мові

власне звертання

риторичне звертання

♦ за формою вираження

непоширені
виражені одним словом

поширені
виражені словосполученням

Розділові знаки

ЗВ,

, ЗВ,

, ЗВ

Вправа 7

Прочитайте текст. Зразком якого стилю він є? Відповідь обґрунтуйте.

Українська мова належить до тих слов'янських мов, які для граматичного оформлення звертання зберегли кличний відмінок із прадавніх часів, тоді як інші (російська, словацька тощо) втратили його.

Борці за культуру рідної мови завжди обстоювали законні права цієї граматичної категорії, витіснення якої спричинило б зникнення

оригінальної, збереженої у віках риси. Наприклад, М. Рильський писав: «Ще гірше стоїть справа з кличним відмінком. Мені, приміром, просто-таки прикро читати, коли люди пишуть у звертанні «дорогий наш учитель», бо все моє українське ество тягне сказати «дорогий наш учителю». Максим Рильський мав цілковиту рацію. У всіх українських народних піснях та інших фольклорних жанрах послідовно використовується кличний відмінок: «Ой не шуми, *луже*, зелений *байраче*; Скажи мені правду, мій добрий *козаче*; Ой чого ти, *дубе*, на яр похилився; Ой *дівчино*, шумить гай; Чуєш, *brate* мій, *товаришу* мій. На тобі, *небоже*, що мені негоже; От тобі, *бабо*, і Юра».

У творах українських письменників, у перекладах чужих авторів, відтворених пером найкращих митців українського слова, кличний відмінок посідає належне місце: «*Весно*, ох, довго ж на тебе чекати! *Весно*, *голубко*, чому ж ти не йдеш?» (І. Франко). Уживання називного відмінка замість кличного у звертаннях є порушенням граматичної норми української літературної мови. Коли звертання складається з двох слів, треба обидва їх ставити в кличний відмінок: *пане президенте*, *Олександрє Івановичу*, *Ларисо Павлівно*.

Пане, *пані*, *панно* вживаємо перед прізвищем, ім'ям, назвою посади, службовим чи науковим званням: *пане Петренко!*, *пані Катерино!*, *пане майстре!*, *пане лікарю!*, *пані вчителько!*, *панно Орисю!* Форма множини у звертанні від *пан* — *панове*, а *пані* використовується до іншого значення слова — «представники панівного класу». *Добродію!* *Добродійко!* вживають, звертаючись до когось без імені та прізвища: «Здоров'я ваше, *добродію*, не викликає занепокоєння».

(Олександр Пономарів,

із книжки «Стилістика сучасної української мови»)

- ✦ Скориставшись порадами мовознавця, складіть 2–3 тексти для привітальних листівок з нагоди свята дня народження для різних адресатів.

Вправа 8

Запишіть іменники в кличному відмінку.

1) робітник; 2) земля; 3) радість; 4) душа; 5) школяр; 6) Петро; 7) Галя; 8) матуся; 9) Віталій; 10) лікар; 12) любов; 13) батько; 14) товариш; 15) дід; 15) Ганна; 17) гусяр; 18) веснянка; 19) Віра; 20) Надія; 21) Любов; 22) доня; 23) сестричка; 24) вчителька.

- ✦ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.

Урок 44

Мовностилістичні поради з уживання звертань

Питання уроку

- Яка основна граматична форма вираження звертань в українській мові?
- Які іменники мають відмінні від інших форм закінчення в кличному відмінку?
- Які особливості вживання звертань у текстах різних стилів мови?

Проведіть гру «**Моє шанування**». Упродовж хвилини доберіть якомога більше звертань до поданих нижче адресатів у різних ситуаціях спілкування.

♦ бібліотекар Василина Павлівна ♦ листоноша Зоя Іванівна ♦ лікар Олег Пилипович ♦ приятель Дмитро.

Вправа 1

Виберіть з довідки звертання, доречні для кожної ситуації, названої поданими реченнями. Речення запишіть. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Ходи, ..., обідати. 2. ..., іди до дошки! 3. ..., передай, будь ласка, підручника. 4. ..., передай, будь ласка, квитка. 5. ..., ви в прямому ефірі, пропонуйте ваш варіант відповіді.

Довідка: Андрійку, Андрію, Андрію Ковальський, хлопче, друже Андрію, шановний радіослухачу.

Вправа 2

Пригадайте всі можливі звертання до вас упродовж дня. Запишіть кілька речень з різними звертаннями.

- Чи доводилося вам чути неправильні форми звертання до вас?
- Чи помиляєтеся ви самі, звертаючись до своїх співрозмовників?
- Сформулюйте кілька етикетних правил уживання звертань.

Вправа 3

Прочитайте поради мовознавця.

У кличному відмінку вживаємо загальні іменники, етикетні слова, ужиті як окремо, так і в поєднанні, наприклад: *пане; добродійко; товаришу; діду; добродію лікарю; пане капітане*.

Звертаючись до співрозмовника, використовуємо особові імена і по батькові — як ужиті окремо, так і після загальних іменників, напр.: *Іване; Ольго; Анатолію Сергійовичу; отче Софроне; панно Вікторіє; учителю Лево Силенко* (а не як читаємо в одній публікації: *Учителю Лев Силенко, дозвольте...*).

Сьогодні в українському мовленні відновлюється називання і звертання за моделями «пан (пані) + ім'я або/і прізвище», «добродій (добродійка) + прізвище або ім'я». У формальних взаєминах дедалі ширше застосовується модель «пан (пані) + назва-індекс», наприклад: *пане докторе; пане професоре; пане депутате (редакторе; голово; водію; лікарю)*.

(Ярослав Радевич-Винницький, із книжки «Етикет і культура спілкування»)

Тема 4. Просте речення, ускладнене однорідними членами

- ◆ Поедняйте подані іменники з етикетними словами *пан*, *пані*, запишіть їх у кличному відмінку.

Директор, професор, лікар, редактор, депутат, асистент, голова, вчителька, сусідка, доповідачка, добродійка, мисткиня.

Вправа 4

Перепишіть, подані в дужках слова та сполучення слів оформіть як звертання.

1. (Шановна Ольга Петрівна), запрошуємо Вас на урочистий концерт з нагоди Дня вчителя.
2. (Дорога пані Леся), залюбки скористаємося Вашим запрошенням.
3. (Глибокоповажний пан директор), прийміть найщиріші вітання з нагоди ювілею очолюваної Вами фабрики.
4. (Пан полковник), дозвольте запитати.
5. (Друг Петро), раді з тобою зустрітися.
6. (Люба сестричка), вітаю із закінченням музичної школи.

Вправа 5

Складіть відповідно до малюнків діалоги з 2–3 речень, що мають звертання. Запишіть їх, поясніть уживання розділових знаків.

Вправа 6

Перепишіть, розставте розділові знаки в реченнях із звертанням.

1. Будемо повторювати її разом? Згода рибонько?
2. О Леліє як жаль, що ви не вмієте говорити!
3. Повір голубонько я похолов аж до кінчиків

вусів. 4. Нумо гратися кицюню ніби ми вже там: ніби дзеркало розтало і крізь нього можна пройти, мов крізь туман. 5. Я просто хотіла глянути на сад Ваша Величносте. 6. Твій квиток дитино.

(Льюїс Керрол, «Аліса в Задзеркаллі»)

Резюме

- ♦ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.

Вправа 7

Прочитайте поради мовознавця.

Типова ситуація: ми в чужому місті, і нам треба про щось довідатися. Знаком про наш намір вступити в мовленнєвий контакт є скорочення відстані між нами й нашим потенційним співрозмовником. Нагадаємо, що ця відстань не має бути менша за простягнену руку.

Стандартна послідовність фраз у розмові з незнайомою людиною може бути такою:

1. Вітання: *Доброго ранку! (Добрий день!; Добрий вечір!)*.
2. Вибачення і прохання: *Вибачте, що затримую Вас! Скажіть, будь ласка (Будьте ласкаві, скажіть; Чи не могли б Ви сказати...)*.
3. Подяка: *Щиро (сердечно) дякую (вам) за... (Щиро вдячний за...)*.
4. Вибачення: *Пробачте, що затримав Вас (Даруйте, що завдав Вам клопоту)*.
5. Прощання: *До побачення! (Бувайте здорові!; Усього Вам найкращого!)*.

Розмову з незнайомою людиною обов'язково починати вітанням. Якщо людина просто стоїть чи сидить нічим не зайнята, то перед проханням можна й не вибачатися. У фразі з проханням бажано, але не конче вживати етикетні слова-звертання: *(Шановний) добродію!; пане лейтенанте; юначе; дівчинко; пані добродійко* та ін. Пункти 3 і 4 «алгоритму» можна залежно від обставин міняти місцями.

Пам'ятаймо, що вибачитися, подякувати і попрощатися потрібно й тоді, коли співрозмовник не зміг чи не зумів задовольнити наше прохання.

(Ярослав Радевич-Винницький,
із книжки «Етикет і культура спілкування»)

- ♦ Складіть і запишіть діалог на 5–7 речень між незнайомими людьми на вулиці з проханням пояснити, як дістатися якогось місця. Уживайте рекомендовані етикетні слова ввічливості.

Вправа 8

Від поданих особових імен утворіть імена по батькові, запишіть у формі чоловічого та жіночого роду.

1–2. Лука. 3–4. Ілля. 5–6. Григорій. 7–8. Микола. 9–10. Василь. 11–12. Андрій. 13–14. Ігор. 15–16. Богдан. 17–18. Яків. 19–20. Сава. 21–22. Олексій. 23–24. Дмитро.

- ♦ Які закінчення мають імена по батькові в кличному відмінку?

Розвиток мовлення

Урок 45

Інтерв'ю.

Складання запитань інтерв'ю для шкільної газети

Питання уроку

- Що таке інтерв'ю? Для якого стилю мови характерний цей жанр?
- Як скласти запитання для інтерв'ю?
- Які мовні засоби доречні в інтерв'ю?

Проведіть гру «Під мікроскопом». Упродовж хвилини ставте запитання вчителів (або комусь із однокласників), що стосуються освіти, зацікавлень, хобі, улюблених книжок і фільмів, планів на майбутнє, мрій тощо. Чиє запитання, на думку того, хто дає інтерв'ю, виявилось найцікавішим?

Чи цікаво було ставити запитання та слухати відповіді? Чи довідалися щось нове про особистість, яку розпитували? Чому наші уявлення про людей часто бувають неглибокими та упередженими? Чи можна запитанням образити? Які запитання іншій людині вважаєте некоректними? У якій сфері використання мови поширені діалоги, що передбачають розпитування співрозмовника?

Вправа 1

Прочитайте уривки з розмов із відомими українськими письменниками, які пишуть для дітей. Зразками якого стилю мови є подані фрагменти? На підставі чого зробили такий висновок?

I. — Ви пишете пригодницькі історії. А чи трапляються з Вами пригоди в житті?

— О, звичайно, трапляються! Такого не може бути, щоб не траплялися. Розповісти Вам одну? Нещодавно їхала в Італію й по дорозі зайшла в аквапарк у Будапешті. І ось коли вже виходила, то саме з розрахунку встигнути на останній трансфер, який віз на площу Героїв. А до зупинки трансферу — метрів 500. Коли тільки прийшла на неї, дивлюсь — нема гаманця, з якого платила на виході із басейнів. Розумієте, у якому я жасі?! Там

усі картки, все. Бігом назад, прибігаю захекана, прибігаю до каси, хотіла спитати, — може, випав? Людей море, кого питати? Я в повному трансі відходжу від каси, іду вздовж ряду і помічаю рецепцію, підходжу й бачу — мій гаманець лежить! І я кричу на все фойє: «It is my!» Згадала все, що вчила з англійської в школі. Працівник саме заповнював бланк «знайдено». Там були мої візитки, і мені спокійно віддали гаманця, я встигла на автобус і змогла відсвяткувати у Венеції Новий рік. Хіба це не диво? Для мене це було диво. Потім мені сказали, що це «повертальний» гаманець і я його тепер постійно ношу, підклеюю, підшиваю, але не змінюю. Він і вдруге ледь було не загубився, але знову повернувся до мене.

Коли мандруєш, пригоди всякі бувають.

— **А яка з країн із Ваших мандрів сподобалася найбільше?**

— Греція.

— **Чому вона?**

— Бо це Греція. Я мріяла поїхати туди дуже давно, навіть не пам'ятаю зі скількох років, можливо, відколи вперше прочитала міфи Греції. Той Парфенон уявляла собі, Олімп і... абсолютно не розчарувалася! Тому що коли вийшли на 1000-метрову висоту, з тої висоти під Олімпом, під тим кріслом Зевса було видно пів-Греції і півморя!.. І можна було легко уявити, що посередині нього виходить Посейдон, і вони з Зевсом спокійно собі розмовляють, бо вони — велетенських розмірів. Оця панорама тільки й могла породити таких велетнів у людській уяві. Це так прекрасно! Дуже красиво!

— **У Вас є улюблена казка?**

— Моя найперша і найулюбленіша казка — «Аліса». Не пам'ятаю, коли вперше прочитала, але відтоді вона зі мною завжди поруч. Я починала читати у 5 років (мама розповідала) і добре запам'ятала першу книжку, яку мама подарувала — українські народні казки, від «Солом'яного бичка» до «Бою на Калиновому мосту», «Котигорошка». І раптом... Аліса — абсолютно інша культура, все догори ногами, все на піввідчуттях, на додумуванні, на натяках. Але водночас там є одна велика домовленість автора з дитиною: я — клею дурня, а ти — зрозумій. І ще, що мене дуже вражає — там у Керрола є декілька шарів: для дітей, для старших дітей, для дорослих тощо. Я маю цілу збірку перевидань «Аліси», з усякими розшифровками, тлумаченнями, поясненнями, і кожен раз цю книгу можна перечитувати заново і знаходити зовсім нові кімнатки-схованки. Мовляв, о, а минулого разу я цього й не помітила!

— **У чому для Вас полягає основний зміст «Аліси в країні чудес»?**

— У свободі. Свободі мислення. Ця книжка вчить дітей ламати оті умовності чи пута умовностей, якими суспільство стримує дитину і зв'язує. Тому що коли читаєш, думаєш — о, то і так можна! Принаймні мене це точно навчило свободи».

(З інтерв'ю Г. Твердохліб з Галиною Малик)

II. — Ви є автором кількох книг для дітей. У якому стані перебуває письменник, коли пише дитячу літературу? І про що Ваші дитячі книги?

— Дитяча література — це теж терапія, щоправда профілактична. Ці книги не придумані, це просто окремий особливий світ. Їх найкраще сприймають ті діти, які вже мають певний досвід читання. Дітям, яким щось читають, дуже важливо мати доступ до такої умовності, як література. Мені разом із співавтором книги Мар'яною Прохасько хотілося писати так, щоб діти бачили, що це не просто якась оповідь, а справжня художня книга.

«Хто зробить сніг» — це історія про дружбу та взаємодопомогу, про турботу та домашній затишок, у якій розповідається про те, якою важливою є домашня любов і близькість між членами сім'ї.

— **Книга «Хто зробить сніг», про яку Ви вже розповідали, стала переможцем конкурсу «Книга року ВВС–2013». Як це сталося?**

— З одного боку, ми намагались писати такою мовою, якої особисто нам з Мар'яною не вистачало в дитячій літературі. З іншого боку, художнє оформлення книги є досить незвичним. Нині домінує уявлення про те, що дитяча книжка повинна бути наповнена пишними графічними малюнками, а наші книги містять на своїх сторінках звичайне наївне мистецтво. Виявилось, що саме за такими критеріями й оцінювались книги.

— **Ви вирішили стати письменником у 12 років. Чи знали Ви в тому віці, що напишете книгу для дітей?**

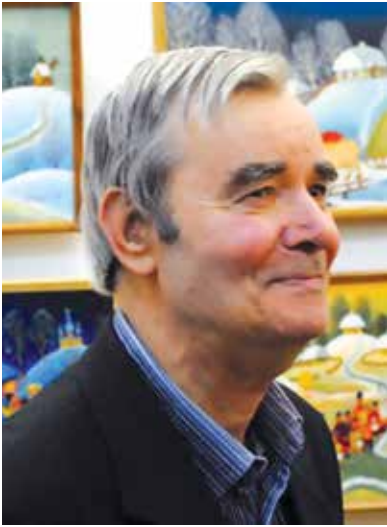
— У 12 років я уявляв себе серйозним письменником і навіть подумати не міг, що писатиму для дітей. Слава Богу, я не почав писати у 12 років, але вже тоді я розумів, що я до цього прийду. Моєю мотивацією у 12 років було прагнення фіксації: якщо я пишу, то маю можливість зафіксувати щось назавжди. Мабуть, саме мій консерватизм привів мене до письменницької діяльності».

(З інтерв'ю О. Мельничука з Тарасом Прохаськом)

III. — Пане Володимире, у вересні ви приїдете на Форум видавців у Львові. Що привезете?

— Моє улюблене «Видавництво старого Лева» до Форуму збирається видати пригодницьку повість для дітей «В гості до лісовика». Це — продовження повісті «Ганнуся», що вийшла в цьому ж видавництві. Ганнуся з друзями підросла на один рік. Тож, гадаю, юним читачам нудьгувати не доведеться.

— Нещодавно вийшла дитяча повість на недитячу тему «Потерчата», де ви опишете спогади дитини в час війни. Схарактеризуйте цю книгу.

— Чому — «Потерчата»? Як відомо, так називають безневинних дітей, біда яких полягає лише в тому, що померли нехрещеними. Я ж додав до цієї категорії ще й дітей, які загинули чи постраждали під час війни та Голодомору. І тепер вони, холодні й неприкаяні, рояться стовпами мошкари над землею і нечутними голосами волають до дорослих: «Людоньки, навіщо ж ви так з нами вчинили?» ...Інколи мені здається, що я став письменником лише тому, щоб написати про це.

— Ваша повість якось перегукується із сучасними українськими реаліями?

— Вона має підзаголовок «Дитяча сповідь для дорослих, які нічого так і не навчилися». Події на Донбасі підтверджують це...

— Над чим зараз працюєте?

— Оце днями закінчив роботу над четвертим томом «Джур» під назвою «Джури і Кудлатик». Кудлатик — це колишній козацький вовк Куций, друг і помічник непереможного характерника Грицика. Через п'ятсот літ він знову опинився на Землі й розповідає не тільки про те, як закінчився життєвий шлях його друзів, а й про те, ким вони зараз працюють на небі...

— Що б ви порадили молодим авторам? Де шукати героїв і черпати натхнення?

— Передусім виробляйте в собі смак! Бо автор без смаку — що кінь без копит. Це досягається читанням, читанням і читанням, до того ж таке заняття позбавить вас сумнівної потреби винаходити уже винайдений велосипед. Вдивляйтеся у світ, вдивляйтеся у тих, з ким живете поруч, але передусім вдивляйтеся в себе. Кожен з нас — це цілий світ, сповнений найвними дітьми, досвідченими злодіями, космічними ракетами, водянниками, Івасиками Телесиками, Зміями Гориничами... І хто розповість про ваше бачення цього всього краще, ніж ви? Пишіть лише про те, що схвилювало ваше серце й душу. Лише це дасть вам змогу стати справжнім співцем, а не пересічним хористом».

(З інтерв'ю Г. Чоп з Володимиром Рутківським)

- ◆ Чи цікаво було читати уривки з розмов? Що видалося найцікавішим?
- ◆ Про кого з українським письменників хотіли б довідатися докладніше?
- ◆ Як називають розмову з цікавою особистістю на визначену тему й за підготовленими запитаннями?
- ◆ Сформулюйте теми інтерв'ю, поданих у вправі.

Тема 4. Просте речення, ускладнене однорідними членами...

Інтерв'ю — призначена для опублікування в пресі, передачі по радіо, телебаченню розмова журналіста з політичним, громадським або яким-небудь іншим діячем, відомою особистістю.

Інтерв'ю — один із провідних жанрів публіцистичного стилю.

У теле- та радіожурналістиці інтерв'ю має форму бесіди журналіста із запрошеним у студію гостем.

Записана на диктофон розмова, викладена згодом як текст, — це форма інтерв'ю в газетах та журналах. Метою інтерв'ю є висвітлення думок, переконань співрозмовника, з'ясування обставин формування особистості, цікавих біографічних деталей.

Інтерв'ю беруть у відомих особистостей: політиків, громадських діячів, лідерів громадської думки, учених, письменників, митців, спортсменів. Нерідко для інтерв'ю запрошують ваших однолітків — переможців інтелектуальних та мистецьких конкурсів, обдарованих дітей, підлітків з активною громадянською позицією, учасників волонтерських рухів.

Інтерв'ювати — брати в кого-небудь інтерв'ю.
Інтерв'юєр — той, хто інтерв'ює кого-небудь.

Які особливості інтерв'ю як жанру публіцистики?

Вправа 2

Прочитайте уривок з інтерв'ю зі шкільної газети. Визначте тему та основну думку записаної розмови.

— *Де ти народилася?*

— У Донецьку. Це батьківщина моїх батьків, бабусь та дідусів. Ми з батьками жили в Макіївці Донецької області. А коли мені виповнилося три роки, тато перевіз мене й маму до Києва, тому що отримав у столиці нову роботу...

— *Який твій улюблений предмет?*

— У мене декілька улюблених предметів: англійська мова, історія, українська література, хімія та німецька мова, яку я люблю найбільше. Хоча ще кілька років тому ладна була кричати про те, що не хочу її вивчати, і вона мені не знадобиться.

— *Як проводиш вільний час?*

— Я дуже люблю слухати музику... Також у вільний час я можу щось намалювати, потім нервувати через те, що пропорція малюнка не така, і все витираю. Якщо ж усе вийшло, мені все одно не подобається. Я працюю над малюнком доти, доки все не промалюю як слід. Ще у вільний час можу писати твори. Дуже часто натхнення виливається в нові тексти, але ж воно примхливе: іноді так і хочеться, щоб дало тобі спокій, а як дуже потрібне — дзуськи, як вітром його змітає.

— *Коли тобі спало на думку збирати гуманітарну допомогу в нашій школі?*

— Ще влітку я почула в новинах, що багато людей зараз допомагають переселенцям, яким це вкрай потрібно. Звісно, найлогічнішим було запропонувати допомогти саме дітям-переселенцям. Вони такого ж віку, як і учні нашої школи. Отже, якщо в когось є непотрібна річ, можна віддати її іншій дитині.

- ♦ Яка мета викладеної розмови?
- ♦ Чи впливає мета на зміст запитань?
- ♦ Чи будь-які запитання доречні в інтерв'ю?
- ♦ Якими словами починаються питальні речення, що ними прагнемо з'ясувати конкретні факти, деталі життєпису?
Які слова використовуємо, щоб розпитати про особисту думку, довідатися про переконання співрозмовника?
- ♦ Які запитання спонукають до дискусії?

У теорії критичного мислення розрізняють «товсті» й «тонкі» запитання. «Тонкими» називають запитання, які передбачають короткі відповіді (з 1–3 слів). «Товсті» запитання — це запитання, що вимагають розгорнутої відповіді.

Вправа 3

Складіть 7–12 запитань інтерв'ю для шкільної газети із зазначених тем і співрозмовників.

1. З учителем про те, як він зацікавився обраною ним наукою.
2. З дитячим письменником про користь читання.
3. З однолітком, переможцем у спортивних змаганнях.
4. З мамою одного зі школярів, відомою у вашому краї художницею, про її творчість.
5. З дідусем одного зі школярів, відомим винахідником, про важливість наполегливості в досягненні мети.

Резюме

- ♦ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ♦ Чи цікаво вам було працювати на уроці? Чи любите ставити запитання?
- ♦ У кого хотіли б узяти інтерв'ю? Про що б хотіли запитати?
- ♦ Що потрібно знати, аби уміло вести бесіду?
- ♦ Чим відрізняється інтерв'ю від теревенів?
- ♦ Чи можна взяти інтерв'ю по телефону?

Вправа 4

Складіть 3–4 запитання для телефонного інтерв'ю із цікавою для вас особистістю.

Урок 46

Речення зі вставними словами та словосполученнями

Питання уроку

- Які компоненти речення називають вставними словами?
- Яка роль вставних слів у мові?
- Які розділові знаки вживають у реченнях зі вставними словами?

Проведіть гру «Хамелеон». Розіграйте міні-діалоги, вживши слова *безперечно, мабуть, по-моєму, кажуть* у тому самому реченні — *Зустріч буде цікавою.*

Чиє перевтілення з уживанням кожного слова було найпереконливішим? Чи змінювався зміст речення, коли вживали інше слово? Що саме змінювалося? Поміркуйте, яка роль названих слів у мові.

Вставні слова — це слова та словосполучення, що виражають ставлення мовця до висловленої ним думки, а також надають усьому реченню чи окремим його членам різних змістових відтінків, виражають додаткові значення, уточнюючи основний зміст, наприклад:

Вже почалось, мабуть, майбутнє. Оце, либонь, вже почалось... (Л. Костенко).

Вставні слова не є членами речення, тобто граматично вони не пов'язані з іншими словами в реченні.

Вставні слова за значенням поділяють на кілька груп.

ГРУПИ ВСТАВНИХ СЛІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

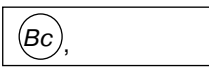
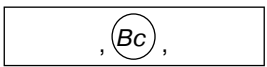
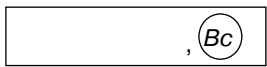
<p>◆ виражають упевненість, невпевненість, передбачення, можливість, неможливість, вірогідність, сумнів: безсумнівно, безумовно, звичайно, ймовірно, можливо, мабуть, здається, напевне, очевидно, либонь, без сумніву</p>	<p>◆ виражають почуття — радість, здивування, співчуття, застереження: на щастя, на жаль, на сором, як на біду, як на зло, як на гріх, як навмисне, нівроку, шкода</p>	<p>◆ слова, словосполучення, стійкі сполуки слів, що привертають увагу співрозмовника: чуєте (чуєш), знаєте (знаєш), дивись (дивіться), бач (бачите), погодьтесь, повірте, уявіть собі, майте на увазі, зверніть увагу, прошу вас, даруйте, між нами кажучи</p>
<p><i>Вистави, очевидно, не буде.</i> <i>Вистава, безсумнівно, відбудеться.</i></p>	<p><i>На жаль, приїхати не зможу.</i> <i>На щастя, усе минулося без пригод.</i></p>	<p><i>Перечитуючи українську класику, зробив, уяви собі, чимало відкриттів.</i></p>

ГРУПИ ВСТАВНИХ СЛІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

♦ слова та словосполучення, що вказують на джерело повідомлення: кажуть, як кажуть, повідомляють, за висловом ..., на думку ..., на мою думку, по-моєму, по-твоєму, по-нашому	♦ слова та словосполучення, що допомагають упорядкувати думки, пов'язати їх між собою: по-перше (по-друге, по-третє...), нарешті, з одного боку, до речі, між іншим, навпаки, наприклад, отже, словом, виявляється, зокрема, зрештою	♦ слова ввічливості: будь ласка, даруйте, пробачте, прошу, пере-прошую
По-моєму, усе вдало склалося.	До речі, книжка цікава.	Вимкніть, будь ласка, світло.

Вставні слова відокремлюють комами, кількість яких залежить від позиції вставного слова в реченні:

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В РЕЧЕННЯХ ЗІ ВСТАВНИМИ СЛОВАМИ

		
---	---	--

Труднощі в уживанні розділових знаків у реченнях зі вставними словами зумовлені тим, що багато слів, які виконують роль вставних, можуть уживатися як відповідні члени речення або як службові слова (сполучники, частки), які комами не виділяємо, порівняйте:

Заклопотана щоденними турботами, Ганна, однак, помічала, як оживає місто.

Ціле літо йшли дощі. Однак врожай зібрали добрий.

Запам'ятайте! Завжди є вставними слова **мабуть, по-перше, що-права, Ніколи** не вживаються в ролі вставних слова **адже, навіть, все-таки, наче**.

Слова **однак** і **проте** бувають вставними тільки тоді, коли вони стоять у середині речення. На початку речення або його частини це звичайні протиставні сполучники сурядності й після них не треба ставити кому.

До складних випадків уживання розділових знаків у реченнях із вставними словами належать ті, у яких поряд опиняються вставні слова та сполучники. Запам'ятайте, що кому не ставимо лише тоді, коли вставне слово вживається з **а, але**, які стосуються його, а не структури речення:

Побували б на розкопках Ніневії, побачили б палац Сарданапала, а може, і який уламок клинописної таблички (Л. Костенко).

В інших випадках коми ставимо:

Ріжемо овочі, потрушуємо подрібненим сиром, солимо, перчимо й, нарешті, заправляємо соусом.

Крім вставних слів, які здебільшого виражають ставлення мовця до висловлюваної думки, є ще вставлені конструкції. Вони передають додаткові повідомлення, зауваження, виконують роль пояснення до якогось із членів речення чи до речення загалом:

Тема 4. Просте речення, ускладнене однорідними членами

Він головою в такт мелодії кивав

(це взагалі була його питома риса)... (М. Рильський).

Вставлені конструкції на письмі найчастіше виділяють дужками, рідше — комами або тире:

До короля щодня приходять скарги

(ти знаєш, люди стали непокірні)... (Леся Українка).

Справді, у світлому великому небі — **ніколи я не бачив над собою тако-го неба!** — в дальній далечі, у високій високості, де, мабуть, лише реактивні літають, йдуть табуни птиць (О. Гончар).

Запам'ятайте!

Уживання розділових знаків у реченнях зі вставленими конструкціями зумовлене інтонацією: за зниження інтонації, що вказує на уточнення, здебільшого вживають дужки; якщо інтонація на вставленій конструкції підвищується, що засвідчує емоційність вимови, — уживають тире.

Поділіть текст на частини, сформулюйте, про що йдеться в кожній, питальним реченням. Стисло перекажіть кожну частину тексту. Поясніть уживання розділових знаків.

Вправа 1

Прочитайте текст. Випишіть речення, у яких ужито вставні слова та вставлені конструкції.

Хоч як мало свідчень залишилося про князя Аскольда, пам'ять про нього й досі живе в київських назвах. Аскольдовою могилою й тепер кияни називають мальовничу місцевість понад Дніпром. За переказами, саме тут загинув та був похований останній Києвич. Згодом над його могилою було споруджено церкву Святого Миколи (Микола — християнське ім'я князя Аскольда).

Переживши чимало перебудов, дерев'яна церква зустріла XIX ст. Року 1810 замість неї було споруджено круглу кам'яну церкву-ротонду. Місцевість навколо неї стала цвинтарем, де ховали визначних киян. Буремного 1918 р., коли Україна, проголосивши незалежність, здригнулася від гарматних ударів завойовників, на Аскольдовій могилі поховали тридцять молодих українців — студентів і гімназистів, які вийшли боронити рідний Київ й загинули в нерівній боротьбі поблизу залізничної станції Крути. Про ті події український поет Павло Тичина писав:

На Аскольдовій могилі
Поховали їх —
Тридцять мучнів українців,
Славних, молодих...

Ось чому Аскольдова могила нині є місцем ушанування борців за від-родження Української держави.

(З підручника киевознавства)

★ Яка роль вставних слів у вписаних реченнях?

Тарас Шевченко.
Аскольдова могила
(1846 р.).

Церква Св. Миколая
на Аскольдовій могилі
в Києві (сучасний вигляд).

Вправа 2

Складіть кілька речень, у яких висловіть міркуваннями про історичну пам'ять, збережену в назвах. Використайте вставні слова **на мою думку, по-перше, наприклад, отже**.

Вправа 3

Запишіть за ситуаціями діалоги, уведіть до них етикетні слова.

1

2

3

4

♦ Чому етикетні слова виконують роль вставних?

Вправа 4

Прочитайте поради мовознавця. Зверніть увагу на ті, що застерігають від перетворення вставних слів на слова-паразити.

З погляду етикету доцільно, щоб вставні слова й словосполучення стосувалися не тільки 1-ї особи. Коли мовець постійно говорить: *по-моєму; на мою думку*, то це створює відповідне ставлення до нього як до особи, що бачить лише себе. Так само не варто надуживати словами й словосполученнями на зразок *безперечно; звісно; цілком певно*, тому що ставлення до предмета розмови в співрозмовників не завжди збігається.

Високий рівень етикетності властивий вставним одиницям, за допомогою яких адресант звертається до адресата, «кооперується» з ним, наприклад: *знаєш(ете); віриш(те); погодься(тесь); погодьмось; будьмо відверті; між нами (кажучи)* тощо.

У писемному мовленні вставні слова й словосполучення вживаються рідше, ніж в усному, де вони так припадають до душі окремим мовцям, що «механічно» вимовляються ними в кожному висловленні, до того ж по декілька разів. Хто з нас не чув, а часом і не підраховував отих набридливих *розумієш(ете); так би мовити; бачиш(ите)*, потворних суржикізмів *таскать* (рос. «так сказати»), *канешно* («конечно»); *панімаєш* («понимаєш»); *кароче* («короче») та ін. Цими словами мовці заповнюють паузи, ілюструючи в такий спосіб твердження, що природа не терпить порожнечі. Проте заповнення фонетичної порожнечі тут аж ніяк не означає заповнення порожнечі значенневої.

(Ярослав Радевич-Винницький,
із книжки «Етикет і культура спілкування»)

Резюме

- ♦ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.

Вправа 5

Перепишіть, замініть скісні риски, де це потрібно, розділовими знаками в реченнях зі вставними словами та вставленими конструкціями.

1. Ось уже із чверть години мама-кішка вмивала Сніжинку, яка, зрештою / не дуже й пручалася, тож наробити шкоди вона просто не мала коли. 2. «Он Чорний Король з Королевою», — промовила Аліса / пошепки, щоб їх не сполохати. 3. На столику лежала якась книжка, й Аліса стала її гортати, час від часу позираючи на Білого Короля / вона за нього й досі потерпала, тримаючи чорнило напохваті — на випадок, якби він знову зомлів. 4. Я /мабуть/ піду їй назустріч. 5. Може/ все оце рухається разом з нами? 6. «Квиточки /будь ласка!» — загукав контролер.

Вправа 6

Запишіть слова, уставте, де потрібно, знак м'якшення.

1) Рівнен..щина; 2) віл..ний; 3) брин..чати; 4) Зос..чин; 5) Луган..щина; 6) л..ляний; 7) п'ят..сот; 8) матусен..ці; 9) чотир..ома; 10) мас..ці; 11) тюр..ма; 12) сер..йозно; 13) слиз..кий; 14) близ..ко; 15) ковз..кий; 16) галуз..ці; 17) кон..юктура; 18) насип..те; 19) цар..ський; 20) запоріз..кий; 21) кишень..ці; 22) вишен..ці; 23) міл..йон; 24) прац..овитий.

- ♦ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.

Розвиток мовлення

Урок 47–48

Докладний письмовий переказ тексту-опису пам'ятки

Питання уроку

- Як побудовано текст-опис пам'ятки історії та культури?
- Як докладно переказати опис, доповнивши ним розповідь?
- Які мовні засоби доречні в описах пам'яток?

Проведіть гру «**Капелюшник**». Готуючись до уроку, погортайте сторінки підручника, щоб пригадати, з описами яких пам'яток вам довелося працювати. Про пам'ятку, описувати яку вам було найцікавіше, складіть одне речення, яке запишіть на невеличкому аркушику (назву пам'ятки не зазначаєте — її потрібно буде відгадати).

Перед уроком складіть свої аркушики-загадки в капелюха. Лічилкою оберіть капелюшника, який тягтиме з капелюха загадки й відгадуватиме їх. За бажання, капелюшника можете змінювати, використовуючи лічилку.

Які пам'ятки історії та культури ви описували на уроках? Яка послідовність опису пам'ятки? Яку структуру має текст-опис?

Вправа 1

Прочитайте текст.

Любецький замок

Бралось на осінь. Жовтіло листя на деревах, зривалося з гілок, кружляло в повітрі, м'яко лягало на землю. Пухким килимом встеляла землю посохла трава. Обтрушувалися жолуді. Покривалися мохом, жовтіли й розсипалися на порошок гриби.

Володимир Всеволодович оглядав Любецький замок. Споруда, як і місто, була оточена могутніми стінами з глини й дубових зрубів. Від міста замок відокремлював глибокий рів, перебратись через який можна було тільки перекидним містком. Переїхавши через місток і проминувши мостову вежу, князь опинився у вузькому проїзді між двома стінами. Він зупинився, роззирнувся: дубові колоди були міцно припасовані одна до одної. Стіна внизу переходила в такий же добротний настил. Попереду виднілася кута залізом брама з двома вежами з боків. Коли князь наблизився до неї, кметі відчинили стулки. Далі виднівся невеличкий дворики,

звідкіля можна було вибратися на стіни. У глибині дворика стояла височенна вежа — останній прихисток оборонців замку. За вежею лежав парадний двір, посеред якого містився намет для почесної сторожі. Мономах підійшов до триповерхового палацу з трьома високими теремами, замилувався ним. Згадалося, як будівничі закінчили зводити дитинець. Він саме приїхав сюди з Чернігова, і тіун пояснював:

— Нижній поверх, князю, для челяді. Тут розташовані печі, комори, у яких зберігатимуться припаси. Другий поверх, з сінями і великою палатою, — княжий. Тут поставимо столи на сотню чоловік...

— Гаразд, гаразд, — махнув тоді Мономах рукою. — Підіймемось, побачимо.

Він пильно придивлявся до всього і до великих мідних котлів для «вару» — окропу, що ним мали поливати нападників оборонці під час штурму, і до жител захисників міста — хиж, улаштованих у стінах, і до високого зовнішнього поясу заборол, і до майолікових щитів та рогів оленів і турів, якими була прикрашена велика княжа палата; заглянув і в церковку зі свинцевою покрівлею, і в глибокі підземні ходи, що розходилися врзнобіч з палацу, однієї з медуш і церкви. Оглянувши все, Володимир Всеволодович підійшов до гурту будівельників, що стояли неподалік від церкви. Ті зняли шапки, низько вклонилися князеві.

— День добрий, — привітався Мономах.

— Доброго здоров'я, князю, — відповіли рукомесники — древоділи, теслярі, огородники¹.

— Сподіваюсь, що тіун не скривдив вас: заплатив так, як належить?

— Не скривдив, князю, — загули рукомесники. — Звісно, не завадив би й обід із медом та пивом, — додав котрийсь, ховаючись за спинами сусідів.

— Обід, кажете? — запитав князь. — Можна й обід. За такий дитинець, який звели ви, варто, тіуне, завтра влаштувати й обід.

Рукомесники схвально загули.

— Люди добрі, — знову заговорив Володимир Всеволодович, — велике спасибі вам за ваш труд, — він схилив низько голову перед натовпом. — Віднині Любеч буде кріпостю, яка перетинатиме шлях чужинцям-недрузам чи заздрісникам, що надумують напасти на наш стольний град Київ. Завдяки вашим старанням і вмінням, думаю, об Любеч розбиватимуться всі темні сили, які замахуватимуться на наше мирне життя. Перші поселенці, що осіли тут, своє поселення назвали Любечем, бо любо було їм жити серед цієї багатой і чудової природи. Любов — це життя, краса, достаток. На них зазіхали та ще й зараз зазіхають немало шукачів легкої наживи. Не з любов'ю зустрічаємо їх, а з ненавистю і гнівом. Любов і гнів живуть у наших серцях поруч. Ми любимо життя, любимо мир, любимо всіх, хто до нас іде з відкритим заборолом, ненавидимо й палаємо гнівом до тих, хто сіє зло й розбрат, хто кривдить нас і прагне загарбати наші землі, а нас самих зробити своїми рабами. Кажуть, що ми багато воюємо.

¹ Огородники — фахівці зі спорудження фортець.

Це так. Але ми воюємо не заради того, щоб наживатись, щоб примушувати когось, а задля того, щоб спокійно орати ниву, варити залізо, зводити городи... Ми воюємо, бо хочемо жити собі, щоб не попелищами й згарищами темніла наша земля після нас, а щоб квітла вона пишним зелом і рясніла щедрим урожаєм, щоб спокійно трудився на ній люд, щоб залишити своїм нащадкам не спорожнілі оселища, а багаті міста, щоб жили вони спокійніше й щасливіше, ніж ми. Красно дякую вам.

(Віталій Кулаковський, із роману «Володимир Мономах»)

- ♦ Яка історична подія пов'язана з Любецьким замком?
- ♦ Чи зберігся Любецький замок?
- ♦ Яку роль відіграє опис у поданому уривку?

Вправа 2

Поділіть поданий текст на частини. Виокремте в ньому опис. Перекажіть поданий уривок з роману за планом (усно).

План

1. Бралося на осінь.
2. Князь із замилюванням оглядає Любецький замок:
 - а) потужні фортифікації замку;
 - б) вежі та брами;
 - в) внутрішній дворик;
 - г) найвища вежа — останній прихисток оборонців замку;
 - д) парадний двір;
 - е) князівський палац.
3. Розмова з будівничими замку.
4. Роль Любеча в оборонній стратегії Володимира Мономаха.

Вправа 3

Випишіть із тексту 1–2 важливі деталі для опису кожної частини замку (відповідно до плану).

Вправа 4

Запишіть переказ тексту.

Резюме

- ♦ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.

Вправа 5

Сформулюйте кілька правил про те, як працювати над докладним переказом. Поділіться своїми правилами з однокласниками. Складіть загальні рекомендації з виконання такого письмового завдання.

Урок 49

Узагальнення

Працюємо самостійно

Вправа 1

Прочитайте текст, визначте його тему та основну думку. Зразком якого стилю він є? Визначте мовні засоби, що надають текстові стильової своєрідності.

Мовна особистість Лесі Українки розкривається в її листах. Письменниця мала свої індивідуальні поняття-вислови для спілкування з бабусею, батьками, родичами, з колегами-письменниками, з друзями. У її листовній мові звучить багато інтонацій, а ще — вона змушує сучасного читача дивуватися з інтелектуальних обширів, знання національних культур, мов, літератур, що віддзеркалюються в кожному написаному рядку.

Українська мова в Лесиних листах справді стає відкритою до всіх культур світу, до літературних надбань інших народів. Поряд співіснують українська приказка, народний дотеп і французький усталений вислів, польський фразеологізм і латинський афоризм, російський літературний зворот і поетичний рядок із відомого твору німецького письменника. Ці іншомовні вкраплення функціонують як емоційно-експресивні засоби вираження індивідуального стилю, точніше — як форма відбиття емоційного стану особистості, яка відчувала внутрішню форму образного вислову, яка жила в світі іншомовних літератур і постійно трансформувала цей світ в український інтелектуальний контекст. У цьому виявлявся своєрідний мовний європеїзм Лесі Українки.

Французьку, німецьку вона знала так досконало, що могла писати статті цими мовами; вільно володіла італійською, польською; за її словами, теоретично знала англійську. Могла розмовляти, як довідуємося з інших листів, болгарською мовою.

Варто зауважити, що письменниця часто торкається в листах теми вивчення чужих мов: «Серед киян молодих останнього часу починає ширитись європеїзм; вони починають учити європейські мови і інтересуватись європейською літературою» (з листа до М. П. Драгоманова). Знання мов для Лесі Українки — це вихід у широкий світ, бачення його не лише через переклади з російської: «Біда, що більшість нашої української громади сидить на самій нужденній російській пресі, а через те не бачить як слід світу — ні того, що в вікні, ні того, що поза вікном... Та вже тепер поміж нашою молодю громадою почалось таке «западничество», що багато хто береться до французької, німецької, англійської та італіянської мови, аби могли читати чужу літературу» (з листа до М. П. Драгоманова).

(Світлана Єрмоленко,

із книжки «Нариси з української словесності»)

- ♦ Випишіть із тексту 2–3 речення з однорідними членами, підкресліть їх відповідно до виконуваної синтаксичної ролі.
- ♦ Випишіть одне речення зі вставними словами (вставленою конструкцією).
- ♦ Випишіть одне речення, доповнивши його доречним вставним словом.

Вправа 2

Складіть перелік понять, опрацьованих на уроках теми, витлумачте їх (усно).

Вправа 3

Перепишіть, розставте, де потрібно, розділові знаки.

Кінця XVI — початку XVII ст. сягає історія українських вищих навчальних закладів. Першим таким закладом як ви довідалися вважають Острозьку академію створену українським православним князем Василем (Костянтином) Острозьким. Острозька академія діяла недовго проте її досвід успадкувала Київська колегія, яка протягом тривалого часу була єдиним вищим навчальним закладом не лише в Україні а й в усій православній Європі.

Із тогочасними школами та колегіями-академіями пов'язане зародження українського театру. З-поміж різноманітних предметів у них викладалися правила складання віршів а також закони декламації (виголошування). Школярі писали вірші й промови а потім виголошували їх один перед одним. Так було оприлюднено вірші написані на смерть гетьмана Конашевича-Сагайдачного. Отже учнівські декламації й були першими виставами.

- ♦ Підкресліть усі орфограми, усно поясніть правопис кількох слів, які, на вашу думку, є найскладнішими.

Вправа 4

Перепишіть речення, розставте, де потрібно, розділові знаки.

1. Тонке золоте мереживо над предковічними горами заворожувало. 2. У київській братській школі навчали грецької латинської та старослов'янської мов. 3. Подивився Сулима на широкий січовий майдан. 4. Теплий весняний дощ притлумив відчуття небезпеки. 5. У лісистому волинському краї шукав степових побратимів. 6. Смарагдово-бірюзові темно-сині фіолетові хвилі важко накочувалися на берег.

- ♦ Як відрізнити однорідні означення від неоднорідних?

Вправа 5

Перепишіть, зніміть скісні риси та вставте замість крапок пропущені літери. Виділіть комами вставні слова (вони в тексті вжиті 4 рази).

Національно/визвольна війна охопила майже всю т..риторію України. Місця, де побував Богдан Хм..льниц..кий, овіяні л..гендами й п..реказами. У багат..ох із них оповідаєт..ся про пр..дковічного вел..тня/дуба — свідка буремних подій. Найл..г..ндарнішим з/поміж дубів — побратимів українського гетьмана — був поза сумнівом хортиц..кий дуб. За п..реказами саме під цим дубом споч..вав Богдан Хмельницький із військом дорогою до п..р..можних Жовтих Вод. Можливо це й

пояснює в..лику любов до дер..ва мешканців Запорі(ж/жж)я та гостей міста. На/жаль захопле(н/нн)я красою та вел..(ч/чч)ю дуба не/врятувало його. Запорізький дуб тяжко захворів у 30-х роках ХХ ст., коли після спорудж..(н/нн)я греблі Дніпрогесу змінився рівень підземних вод і його корін..я було підтопл..но. Та ще багато літ дуб через осінь рясно вкр..вав-ся жолудями. І тільки не/щодавно сімсотлітній вел..тень загинув.

2001 року біля знаменитого дуба відкрито історико-культурний комплекс «700-річний Запорозький дуб».

Вправа 6

Розставте в реченнях, де потрібно, розділові знаки.

1. Не має спочинку ріка, бо течія річки стрімка норовиста швидка.
2. Скільки є в нас любі друзі для звертання ніжних слів!
3. З ягід малини готують різні страви киселі варення начинку для пирогів.
4. Напевне та квітка солодка була, що меду на ній назбирала бджола.
5. День вечір ніч ранок все біле все тьмяне.
6. Ви напевне чули і казки і пісні і вірші про лелеку.

Резюме

Рекомендується виконувати парами.

- ♦ Оцініть себе, підрахувавши бали так: за кожну правильно виконану вправу — по 2 бали; якщо у вправах мали 1–2 помилки, зарахуйте один бал; якщо помилок більше — півбала. Свою оцінку погодьте з учителем.
- ♦ Що з уроків теми було найцікавішим? Про що хотіли б дізнатися докладніше? Який матеріал видався найскладнішим?
- ♦ Як знання й уміння, отримані на уроках теми, стають у пригоді в щоденному використанні мови?

Тема 5. Просте речення, ускладнене відокремленими членами

Урок 50–51

Питання уроку

- Які члени речення називають відокремленими?
- Які члени речення можуть відокремлюватися?
- За яких умов відокремлюємо означення?

Відокремлені означення. Розділові знаки в реченнях з відокремленими означеннями

Проведіть гру «**Знайдіть місце**». Запропонуйте варіант поширення поданих речень означеннями, обґрунтуйте обрану для них позицію. Чиї аргументи найпереконливіші?

◆ ... день ... подарував надію.

теплий весняний

◆ ... майдан ... був осяяний сонцем.

просторий світлий

◆ ... вулиці ... ставали дедалі гамірнішими.

залиті сонцем

◆ Його ... пісня ... розчулила до сліз.

лагідна щемлива

■ Чи змінюється значення речення залежно від позиції означення? Що саме змінюється?

Якою є позиція означення за прямого та зворотного порядку слів у реченні? Для чого вдаються до зворотного порядку слів? Що таке інверсія?

Щоб зрозуміти, як змінюється роль означень у реченні залежно від їхньої позиції, проаналізуємо приклад.

Оживлялась музика крапель, сумних і веселих, лінивих і жвавих, глухих та дзвінких (М. Коцюбинський).

У цьому реченні, ускладненому однорідними означеннями, логічний наголос падає саме на означення: хоч у реченні йдеться про **музику**, яка **оживлялась**, для автора важливо привернути увагу читача до того, якими були краплі — **сумними і веселими, лінивими і жвавими, глухими та дзвінкими**. Речення, яке з граматичного погляду є простим (одна граматична основа), фактично об'єднує два судження:

Оживлялась музика крапель.

Краплі були сумними і веселими, лінивими і жвавими, глухими та дзвінкими.

Тема 5. Просте речення, ускладнене відокремленими членами

Тому ряд однорідних означень, на які падає логічний наголос, є ніби результатом згортання відповідного речення.

Змістовому та інтонаційному наголошенню означень сприяє їх інверсійне розташування. На письмі, як бачимо, перед рядом однорідних означень ужито кому, яка відповідає паузі. Означення в аналізованому реченні є відокремленими.

Отже, **відокремлення** — це виділення одного з другорядних членів речення за допомогою інтонації для надання йому певної синтаксичної самостійності. На письмі це виділення супроводжується вживанням розділових знаків.

Запам'ятайте!

Відокремленими можуть бути лише другорядні члени речення.

Відокремлення означень залежить від кількох чинників:

- ♦ властивостей означуваних слів (це іменник чи особовий займенник);
- ♦ ступеня поширеності означень;
- ♦ позиції означень щодо означуваного слова та загалом від порядку слів у реченні тощо.

У реченнях з відокремленими означеннями вживаємо здебільшого коми.

УМОВИ, ЗА ЯКИХ ОЗНАЧЕННЯ СТАЮТЬ ВІДОКРЕМЛЕНИМИ

ВІДОКРЕМЛЕНІ ОЗНАЧЕННЯ	
• узгоджені	
♦ поширені означення, що стоять після означуваного слова	<i>Сади, омиті музикою згадок, ковтають пил міжселищних доріг (Л. Костенко).</i>
♦ будь-які означення, якщо вони стосуються особового займенника	<i>Ти сам пливеш, відринутий від себе (В. Стус).</i>
♦ будь-які означення, якщо вони мають додаткове обставинне значення	<i>Осяяні місяцем, гори блищать.</i>
♦ двоє і більше означень, якщо вони стоять після означуваного слова, перед яким є інше означення	<i>Ах, то мрія співала свою пісню, сумну, лебедину (Леся Українка).</i>
♦ узгоджені означення в реченні, де слово, яке вони пояснюють, пропущене	<i>І, залита жарким рум'янцем, перемаїнула до іншого куща, вхопила той кущ і не знала, що з ним робити (М. Коцюбинський).</i>
• неузгоджені	
♦ означення, ужиті поряд з узгодженими	<i>Висока могила-курган здіймається неподалік серед розриву хлібів, оборана, неторкана, в сивих полинах.</i>
♦ поширене неузгоджене означення, яке стоїть після означуваного іменника	<i>Все щезло. Потому, як із туману, почали випливати поважні мулли, в зелених чалмах і довгих халатах, що сунулись тихо по хідниках (М. Коцюбинський).</i>

ВІДОКРЕМЛЕНІ ОЗНАЧЕННЯ

• **неузгоджені**

◆ неузгоджені означення, що стосуються власної назви чи особового займенника	У яскравій сукні, з новою зачіскою, вона прийшла на зустріч першою.
◆ тире відокремлюється поширене неузгоджене означення, виражене неозначеною формою дієслова із залежними словами, яке стоїть здебільшого в кінці речення й має уточнювальне значення (перед ним можна вжити a same)	Одне лише мав на меті — знайти зрадника.

Зверніть увагу на деякі особливості вживання розділових знаків: якщо перед іменником, після якого вжиті узгоджені однорідні означення, немає іншого означення, то відокремлення може й не відбуватися — усе залежить від бажання автора.

Сніг, блискучий та легкий, запорошив місто. Сніг блискучий та легкий запорошив місто.

Сформулюйте до тексту 5–7 запитань, які починаються словами *Що? Як? Де? Скільки?* тощо; 3–4 запитання із словом *Чому?*; 1–2 запитання із словом *Навіщо?*. Поставте запитання одне одному й вислухайте відповіді.

Вправа 1

Перепишіть речення, підкресліть у них відокремлені означення. Поясніть (*усно*) причину відокремлення.

1. У глибоких долинах, зелених од винограду і повних сизої імли, тіснились кам'яні громади, рожеві од вечірнього сонця... (*М. Коцюбинський*).
2. Над далекими горбами та ярами небо ніби злилось із землею, вкритою товстим білим сніговим шаром (*І. Нечуй-Левицький*).
3. Затуманена запахом квіток, вона здіймала руки до неба (*М. Коцюбинський*).
4. А він іде, високий, посивілий, на схід, на захід поле огляда (*А. Малишко*).
5. Безлюдне повітря, просте, піскувате й гаряче, нагадувало собою шматок південної пустелі (*О. Гончар*).

- ◆ Спробуйте (*усно*) переставити в поданих реченнях означення в позицію перед означуваним словом. Чи завжди це можливо? Що від цього змінюється в реченні?
- ◆ З якою інтонацією вимовляємо відокремлені означення?

Вправа 2

Випишіть із тексту речення з відокремленими означеннями, підкресліть їх. Поясніть (*усно*) причину відокремлення.

Поняття «київські скарби» для світової науки й культури стало синонімом найвеличніших досягнень першої східнослов'янської держави. Виявлені в Києві коштовні знахідки містять майже третину всіх скарбів,

Тема 5. Просте речення, ускладнене відокремленими членами

знайдених на території Київської Русі. Це не просто предмети побуту або ювелірні прикраси, виготовлені з дорогоцінних металів, це виняткові пам'ятки історико-культурної спадщини однієї з найвеличніших середньовічних держав Європи. Серед них — сотні безцінних виробів, у яких відображена не тільки технологія далекої епохи, її досягнення в ювелірному ковальстві, литві, техніках емалі, чорніння, карбування, гравірування, а й, найголовніше, передано яскраві образи перехідної епохи від язичництва до християнства.

Майже всі скарби в Києві знайдено на забудованій у давні часи території міста, і цілком імовірно, що їх закопували в окремих садибах їхніх власники або в місцях, прилеглих до церков і монастирів.

Більшість київських скарбів складається з ювелірних жіночих прикрас, виготовлених із золота й срібла. Переважають срібні ювелірні вироби, що було закономірним для всіх скарбів середньовічної Європи, коли золота було дуже мало, а срібло добували в багатьох країнах.

(Із журналу «Пам'ятки України»)

Вправа 3

Перепишіть речення, розставте, де потрібно, розділові знаки. Підкресліть відокремлені означення, поясніть причину відокремлення.

1. В українських селах розташованих серед чарівних краєвидів минуло дитинство Казимира Малевича. 2. Сільські дітлахи здавалися майбутньому митцеві «завжди вільними осілими на просторі полів, лугів, лісів». 3. Уже дорослий він пересипав свою російську українськими та польськими словами й приказками. 4. Вихований в Україні художник використовував у творчості як світлі, так і чорні кольори органічні для нашої культури та історії. 5. «Рисунок цей зроблений несвідомо буде мати велике значення в живописі», — в одному з листів писав Казимир Малевич про свій чорний квадрат. 6. «Чорний квадрат» став своєрідним абсолют, твором вільним від тимчасового та випадкового. 7. Ця картина започаткувала новий напрям у живописі названий самим Малевичем супрематизмом¹.

Бачити світ — ще не означає бачити його очима, але бачити світ можна і знанням, і всім єством.

Казимир Малевич, український художник

Вправа 4

Роздивіться репродукції картин Казимира Малевича. За кожною складіть 1–2 речення, до яких уведіть подані дієприкметникові звороти в ролі відокремлених означень. Речення запишіть, поясніть уживання розділових знаків.

Освітлена сонцем, загорнена в серпанок, пробуджена весною; зморені працею, знеособлені режимом, нав'яна трагічною реальністю.

¹ *Супрематізм* (від лат. *supremus* — «найвищий») — напрям у живописі, у якому зображення вибудовується в геометричних формах прямої лінії, квадрата, кола й прямокутника, а домінуючим складником є колір.

Казимир Малевич.

Весна. Святошин під Києвом
(1930 р.).

Селяни
(1932 р.).

Вправа 5

Скориставшись «Довідкою», уставте замість крапок відокремлені означення. Запишіть речення, поясніть уживання в них розділових знаків.

Слово «скарб» ... уживається і в переносному значенні: що-небудь надзвичайної цінності, з винятковими якостями. Саме так нерідко називають твори мистецтва. Скарбниця української культури надзвичайно багата й розмаїта. Живописні полотна Казимира Малевича ... не перестають дивувати й сьогодні.

Довідка: наснажені енергією рідної землі; витлумачене в словнику як «коштовності, гроші, цінні речі».

- ♦ У якому значенні — прямому чи переносному — ужите слово «скарби» в тексті вправи 2?
- ♦ Що, на вашу думку, можна вважати скарбом?

Вправа 6

Прочитайте поради мовознавця.

Для мови художньої літератури характерне необов'язкове відокремлення. Тут воно цілком залежить від волі, смаків, уподобань автора, тому набуває часом незвичайних, несподіваних форм. Засобом створення такого відокремлення є не лише інтонація, а й незвичний порядок слів.

У розмовній мові відокремлення представлене здебільшого в розповідях-описах як подробиці, що з'являються в процесі висловлення думки: «— Сьогодні в нас п'ятниця... — почав казати, — так, отже, в понеділок, як сонце зійде, підеш у Чорний яр... Знаєш? Там будуть твої коні стояти, прив'язані до великого дуба, що росте посеред яру, аж на дні» (Б. Грінченко).

(Олександр Пономарів,
із книжки «Стилістика сучасної української мови»)

- ♦ На яку особливість уживання відокремлених означень звертає увагу мовознавець? У яких стилях мови, на вашу думку, відокремлені означення є більш уживаними?

Тема 5. Просте речення, ускладнене відокремленими членами

Вправа 7

Скориставшись «Довідкою», складіть речення, пов'язані зі змістом різних шкільних предметів. Уведіть до цих речень подані (або подібні) звороти в ролі відокремлених означень. Кілька речень запишіть, поясніть уживання в них розділових знаків.

Довідка: помножений на три, збільшена в кілька разів, доведена (розв'язана) іншим способом, округлений до сотих, тотожний йому; паралельні осі координат, пов'язана із Землею, а не Сонцем чи Місяцем, рівна за модулем, кинута по дотичній до поверхні Землі; подібні за будовою зовнішнього електронного шару атомів, відмінні за складом і властивостями; позбавлені хлорофілу, розчленовані на вузли, зібрані в суцвіття; розташована на північ від Конотопа, обраний на козацькій раді, ухвалені на сеймі.

★ Яка роль відокремлених означень у текстах наукового стилю?

Вправа 8

Попрацюйте в зошиті з таблицею «Відокремлені означення», яку укладіть за зразком тієї, що подана в поясненнях до уроку. Запишіть речення в колонки відповідно до причин відокремлення. Розставте потрібні розділові знаки.

1. Звичайна хмара сіра і осіння пропише раптом барви золоті. 2. Стояло небо дивне і сумне. 3. Ген килим витканий із птиць летить над полем. 4. Здається, вийде гномик в камізельці застебнутій на срібні гаплички (*З поезій Л. Костенко*). 5. Як він ішов! Зачарований світом натхненно і мудро творив ходу... 6. У маленьких очах відбивається світ гамірливий гучний і великий. 7. Ніч вітрами дурними освистана свою чорну чадру підніма (*Із поезій В. Симоненка*). 8. Лише кипить поранне небо усипане пільмою гайвороння. 9. Подвоєний потроєний посотий ти меншаєш (*З поезій В. Стуса*). 10. На галяву вискакує з гущини сарна і зачарована чудовим концертом зупиняється (*М. Коцюбинський*). 11. Струнки берези білі, мов оголені до пояса, соромливо стояли між дубами й ховалися за ними. 12. А попід зогнилими парканами випинаються вже стеблинки травиці подібні до гілок сосни (*Із творів В. Винниченка*).

Резюме

- ★ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ★ Чому розділові знаки в реченнях з відокремленими означеннями належать до найскладніших випадків пунктуації?
- ★ Чи часто у своєму мовленні використовуєте речення з відокремленими означеннями? Чому важливо правильно розставляти розділові знаки в таких реченнях?

Чи знаєте ви, що індивідуальні особливості мовлення, тобто те, що саме з ресурсів мови та як використовує мовець, називають мовним портретом особистості? Мовне портретування — напрям у сучасному мовознавстві, у межах якого описують та аналізують мовні портрети окремих носіїв мови чи груп мовців, наприклад підлітків, комп'ютерників чи спортсменів.

Вправа 9

Випишіть речення з відокремленими означеннями, поясніть уживання розділових знаків.

Надзвичайно чутливий до мови, М. Рильський завжди дбав про її чистоту. Під його пером народилися десятки нових слів, досконалих за формою і влучних за значенням. Ось лише деякі з них: прикметники — *безсайдний, білокипучий, буйнокрилий, бурноплинний, вільноплинний, громокрилий, неперебулий, неохмарений, свіжолистий*; іменники — *другування, марнописатель, лісолуб, небознавство, дотепословець, новоприбулець, первоук, празима, праосінь*; дієслова — *орожевлювати, божеволити, розкрилюватися, секундувати*. «Хто багато працює, той має час, — писав про М. Рильського Юрій Лавріненко. — Секрет того чуда також у тому, що він мав талант до праці, споряджений таким першорядним мотором, як любов». Саме з любові до слова, до рідної мови зростала його творчість. У статті «Розмова про мову» М. Рильський наголошував: «Не вважаю себе, звісно, непохитним авторитетом у цій справі, але не тільки цікавлюся нею, а й люблю її багато років, усе своє свідоме життя, і, може, ця любов сама вже собою дає мені право на голос». Він не уявляв собі письменника, який не любив би мови, не пишався б нею, не розумів би її безмежної могутності. За його словами, «поет, у широкому розумінні цього слова, — це людина, що палко любить слово, як найгострішу зброю, як найвірніше знаряддя для служіння народові. Поет любить слово. Але він не слуга, він — його володар». Умовою, обов'язковою для діяльності письменників, журналістів, усіх творчих людей, М. Рильський уважав наявність трьох речей: ґрунтового знання мови, розуміння її своєрідності й любові до неї.

(Із журналу «Урок української»)

- ◆ Про які риси мовного портрета Максима Рильського довідалися з тексту вправи?
- ◆ А чи замислювалися ви про власний мовний портрет? Чи можна вас упізнати за мовою? За якими особливостями?

Вправа 10

Запишіть слова, зніміть скісні риси.

1) само/хідний; 2) військово/морський; 3) всесвітньо/відомий; 4) чорно/земний; 5) сиво/вусий; 6) темно/зелений; 7) жовто/гарячий; 8) кисло/солодкий; 9) гіркувато/солодкий; 10) легко/атлетичний; 11) свіжо/зрубаний; 12) загально/державний; 13) жовто/блакитний; 14) червоно/гарячий; 15) каро/окий; 16) воле/любний; 17) право/бережний; 18) науково/технічний; 19) синьо/зелений; 20) вічно/зелений; 22) суспільно/корисний; 23) абсолютно/сухий; 24) двадцяти/поверховий.

- ◆ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.

Урок 52–53

Питання уроку

- Який другорядний член речення називають прикладкою?
- За яких умов прикладки стають відокремленими?
- Коли прикладку відокремлюємо тире?

Відокремлені прикладки. Розділові знаки в реченнях з відокремленими прикладками

Проведіть гру «**Я, ти, він, вона**». Упродовж хвилини доберіть якнайбільше прикладок до особових займенників для характеристики учнів свого класу. З яким займенником поєднали найбільше прикладок? У кого ряд прикладок найдовший?

Зразок виконання:

Ти, учениця, восьмикласниця, гарна подруга, турботлива дочка, уважна співрозмовниця, учасниця шкільної олімпіади...

Яка роль прикладок у мовленні?

Чи часто в реальному житті доводиться вживати речення на зразок тих, які ви склали під час гри?

Ви пам'ятаєте, що прикладкою називають означення, виражене іменником (іменником із залежними словами) та узгоджене з означуваним словом у відмінку: **Восьмикласники, учасники міських змагань з футболу, наполегливо тренуються.**

У наведеному реченні прикладка **учасники міських змагань з футболу** є відокремленою.

Опрацювавши таблицю, ви переконаєтеся, що правила відокремлення прикладок подібні до тих, які визначають умови відокремлення означень. Для відокремлення прикладок уживаємо коми та тире.

ВІДОКРЕМЛЕНІ ПРИКЛАДКИ

◆ поширені прикладки, що стоять після власної назви	<i>До мене підійшов Петро, випускник ліцею.</i>
◆ будь-яка прикладка, що стосується особового займенника	<i>Уважний читач, він одразу знайшов відповіді на запитання кросворду.</i>
◆ прикладка, що приєднується до означуваного слова за допомогою сполучників або, чи, тобто, як та інших слів — як-от, а саме, особливо, переважно	<i>Борисфен, тобто Дніпро, згадано в багатьох творах.</i>
◆ прикладка, що приєднується до означуваного слова за допомогою сполучника як і має додаткове значення причини	<i>Михайло, як фізик, докладно пояснив принцип роботи стільникових телефонів.</i>

Прикладки відокремлюються тире, якщо стоять у кінці речення.

*Він тільки тепер побачив табір – **нужденну купку солон'яних стріх.***

Коментуючи таблицю, зверніть увагу, що прикладки, які приєднуються за допомогою сполучника **як**, відокремлюються лише тоді, коли мають додатковий причинний відтінок. Таке відокремлення не залежить від місця прикладки в реченні:

Як дослідник фольклору, Франко майстерно використовував народнописенні образи у власній поезії.

Франко, **як дослідник фольклору**, майстерно використовував народнописенні образи у власній поезії.

Коли жіменник із сполучником **як** має значення **вродликого/чого**, прикладку **не відокремлюємо**:

Дієслово **як частина мови** має кілька форм.

Тире відокремлюємо прикладки, що стоять наприкінці речення:

Усіх вразила пісня — величний гімн життю.

Сформулюйте до тексту 5–7 запитань, що починаються словами *Що? Як? Де? Скільки?* тощо; 3–4 запитання із словом *Чому?*; 1–2 запитання із словом *Навіщо?* Поставте запитання одне одному й вислухайте відповіді.

Вправа 1

Знайдіть у реченнях відокремлені прикладки. Поясніть (*усно*) причину відокремлення.

1. Трохи згодом переді мною з'явився поважний урядовець, посланець його імператорської величності. 2. Ці люди досягли неабияких успіхів у механіці завдяки підтримці й заохоченню свого імператора, відомого протектора. 3. Як я довідався згодом від одного мого приятеля, особи вельми поважної й добре обізнаної з усіма державними таємницями, двір ніяк не міг з'ясувати, що робити зі мною. 4. Він порадив заслужити скромною поведінкою його, імператора, прихильність. 5. Здобувши волю, я насамперед попросив дозволу оглянути Мілдендо — столицю Ліліпутії. 6. Над Ліліпутією тяжать два лиха — гострі партійні чвари всередині країни й можливий напад могутнього зовнішнього ворога.

(Джонатан Свіфт, «Мандри Гуллівера»;
переклад з англійської Миколи Іванова)

- ♦ Чи доводилося вам чути (читати) про дивовижні мандри Гуллівера? Чому про такі книжки кажуть, що над ними не владний час?

Вправа 2

Випишіть із тексту речення з відокремленими прикладками, підкресліть їх. Поясніть (*усно*) причину відокремлення.

Джонатан Свіфт, автор знаменитого роману «Мандри Гуллівера», походив із бідної англійської родини. Його батько з великими труднощами отримав місце дрібного чиновника в Ірландії (у Дубліні). Проте невдовзі помер, залишивши на злиденне існування дружину з маленькою донькою. За кілька місяців по смерті батька народи-

Тема 5. Просте речення, ускладнене відокремленими членами

лася друга дитина — майбутній письменник Джонатан Свіфт. Було це 1667 року.

За порадою дядька Свіфт здобув вищу богословську освіту в Дублінському університеті, проте прагнув світської кар'єри. Тож не відмовився від місця домашнього секретаря в Англії в лорда Вільяма Темпля, колишнього дипломата при дворі Стюартів. У розкішному маєтку Темпля була велика бібліотека, де Свіфт проводив увесь вільний час. Іноді, коли Темпл не турбував свого секретаря, він читав по 16 годин на добу.

(Із журналу «Дивосвіт»)

Вправа 3

Прочитайте поради мовознавця.

У нехудожніх стилях відокремлені прикладки вживаються у зв'язку з потребами стислішого й компактнішого висловлення, адже відокремлення дає змогу в лаконічній формі навести додаткові відомості. В офіційно-діловому й науковому стилях, у науково-популярних та науково-навчальних текстах прикладки здебільшого не мають емоційного забарвлення: «Микола Іванович Костомаров — історик і український письменник, професор Київського університету — був одним з організаторів Кирило-Мефодіївського товариства — таємної політичної організації, до якої належав і Тарас Шевченко» (журн.).

Прикладки, що стосуються іменника — власної назви, й означають професію людини, посаду, національність, звання, уживаються в усіх стилях мовлення: «Ознакою відродження рідної мови, історії, культури стало гідне пошанування 125-річчя з дня народження Бориса Дмитровича Грінченка, видатного українського письменника, вченого і громадського діяча» (журн.).

Прикладка й пояснюваний нею іменник у науковому стилі здебільшого є загальними назвами, назвами абстрактних понять, назвами істот: «Південне товариство з осередком у Тульчині, на півдні України, де служив його керівник — полковник Павло Пестель, діяло ефективніше. Людина залізної волі та неабиякого таланту, Павло Пестель переконав приєднатися до його організації іншу таємну групу — Товариство об'єднаних слов'ян. Серед проводу «Об'єднаних слов'ян» було двоє українців — брати Борисови з Полтави» (О. Субтельний).

Різновидами уточнювальної прикладки в науковому стилі є конструкції, що приєднуються до пояснюваного іменника за допомогою сполучників *або, чи, тобто*. Їх використовують для тлумачення наукових і технічних термінів, а також іншомовних слів: «Фігурні вірші, або вірші предметної форми, були відомі ще в стародавні часи» (підручник). Такі прикладки можуть приєднуватися до пояснюваних слів і без сполучників: «Знаближенням до Сонця комета стає яскравішою, її туманна оболонка витягується в бік, протилежний Сонцю, іноді утворюючи світлову смугу — хвіст» (журн.).

(Олександр Пономарів,

із книжки «Стилістика сучасної української мови»)

- ✦ На які особливості вживання відокремлених прикладок у різних стилях мови звертає увагу мовознавець?
- ✦ Чи користуєтеся ви у своєму мовленні відокремленими прикладками? Наведіть приклади на матеріалі різних уроків.
- ✦ Чи можна навчитися доречно вживати приклади?

Вправа 4

Скориставшись «Довідкою», уставте замість крапок відокремлені прикладки, за потреби змінійте форму іменників. Запишіть речення, поясніть уживання в них розділових знаків.

1. Про словотвір ... довідаєтеся на уроках української мови в 6 класі.
 2. Тавтологію ... у художніх текстах використовують як стилістичний засіб.
 3. Клас павукоподібних ... нараховує 60 000 видів тварин. 4. Нерудні корисні копалини ... активно використовують у різних галузях господарства. 5. Про назви лівих приток Дніпра ... збереглося чимало поетичних легенд. 6. Хоча деякі з неметалів ... — напівпровідники, графіт — провідник.

Довідка: як-от скорпіони, павуки, кліщі; або наука про способи творення нових слів; особливо вогнетривкі глини, вапняки; тобто повторне позначення вже названого поняття іншим словом або виразом без додаткового уточнення його змісту; а саме Десну, Псел, Ворсклу, Оріль, Сулу; зокрема кремній.

Вправа 5

Складіть речення з поданими власними назвами та прикладками до них (за потреби змінійте форми слів).

1. Іван Труш (автор портрета Лесі Українки). 2. Семен Гулак-Артемовський (автор опери «Запорожець за Дунаєм»). 3. «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» (картина Іллі Рєпіна). 4. Іван Пулюй (учений-фізик, один з перекладачів Біблії українською мовою). 5. Максим Рильський (український поет-неокласик, майстер літературного перекладу). 6) «Давня казка» (поема Лесі Українки, у якій відлунюють образи західноєвропейської лицарської поезії).

Вправа 6

Складіть речення з поданими іменниками та прикладками до них. Троє речень (на вибір) запишіть, поясніть причини різного правопису прикладок з означуваним іменником.

1) річка Тетерів; Тетерів-річка; Тетерів, річка в Україні; 2) місто Прип'ять; Прип'ять-місто; Прип'ять, місто, відселене внаслідок аварії на Чорнобильській атомній станції; 3) учень Дмитро; Дмитро-учень; Дмитро, учень восьмого класу.

Вправа 7

Перепишіть речення, поставте, де потрібно, розділові знаки.

1. Хто має право нам людям визначати мінімум? 2. Що ж можемо вдіяти ми сторонні? 3. Ми птиці інформаційного простору. 4. Якась комаха допотопний метелик міг зберегтися в бурштині. 5. Час великий диригент

Тема 5. Просте речення, ускладнене відокремленими членами

перегортає ноти на пюпітрі. 6. Вітри галактик вічні скрипалі. 7. І вие
вовк ночей моїх соліст (Із творів Ліни Костенко).

- ◆ Чи в усіх реченнях ужито відокремлені прикладки?
- ◆ Як відрізнити речення, у яких підмет та іменна частина присудка виражені іменниками в називному відмінку (між ними ставимо тире), від речень із прикладкою, відокремленою за допомогою тире?

Резюме

- ◆ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ◆ Наведіть свої приклади на різні випадки відокремлення прикладок.

Вправа 8

Перепишіть речення, розставте, де потрібно, розділові
знаки. Підкресліть прикладки.

1. Математика як королева наук із відкриттям теорії ймовірності навчилася керувати випадком. 2. Давні єгиптяни привозили будівельний матеріал для пірамід тобто величезні багатотонні кам'яні блоки з далеких каменоломень. 3. Випадок допоміг відкрити першого «білого карлика» супутника Сиріуса. 4. В евристиці тобто науці про творче мислення проаналізовано історію багатьох відкриттів. 5. Леонардо да Вінчі геніальний художник скульптор та архітектор був також видатним ученим. 6. Його винахід гелікоптер набагато випередив час.

Робити відкриття самому — прекрасно, але знати й цінувати те, що
винайшли інші, — не менш важливо, ніж творити

Йоган Вольфганг Гете, німецький письменник

Вправа 9

Запишіть правильно слова.

1) (з/с)сипати; 2) ро..пач; 3) моло(т/д)ьба; 4) ро..жувати; 5) я(к/г) би;
6) (з/с)шити; 7) (з/с)жовкнути; 8) ніжні(с/сь)ть; 9) усмі(ш/сь)ці;
10) ле(г/х)кий; 11) е(к/г)замен; 12) бе..сердечний; 13) бе..шумний;
14) стежи(н/нь)ці; 15) про(с/з)ьба; 16) дьо(г/х)тю; 17) пру(г/х)кий;
18) підні(г/х)тьовий; 19) (з/с)підити; 20) боро(т/д)ьба; 21) дви(г/х)тить;
22) (з/с)чистити; 23) во(к/г)зал; 24) рю(к/г)зак.

- ◆ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.

Розвиток мовлення

Урок 54–55

Твір-опис пам'ятки історії та культури

Питання уроку

- Про що йдеться в текстах-описах?
- Яка загальна структура текстів-описів?
- Що обов'язково зазначають, описуючи пам'ятку?

Проведіть гру «**Уточнюймо змістовно**». Перед уроком запишіть на дошці перелік пам'яток історії та культури, про які ви дізналися протягом останнього місяця на різних уроках. Складіть про кожну пам'ятку речення з відокремленою прикладкою. Переможцем стане той, чиє речення буде найзмістовнішим, найповнішим за обсягом інформації.

У текстах яких стилів активно вживаними є речення з відокремленими членами?

Яку роль відіграють відокремлені прикладки в текстах-описах пам'яток?

Вправа 1

Роздивіться ілюстрації. Які із зображених пам'яток ви бачили на власні очі? Що з побаченого особливо вразило? Розкажіть докладніше про свої враження.

Пам'ятник гетьману Богдану Хмельницькому на Софійській площі в Києві (1888 р.).

Будинок з химерами в Києві. Архітектор *Владислав Городецький*. Збудовано в 1902–1903 рр.

Тема 5. Просте речення, ускладнене відокремленими членами

Будинок резиденції митрополита Буковини в Чернівцях (нині — один з корпусів Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича) (1864–1873 рр.).

Будівля оперного театру в Одесі (1883–1887 рр.).

Вправа 2

Прочитайте текст. Про яку із зображених пам'яток у ньому йдеться? Що нового довідалися з тексту про цю пам'ятку? Які б деталі опису ви додали?

Навесні 1901 року Владислав Городецький розповів приятелям-архітекторам Олександрові Кобелеву й Володимирові Леонтовичу, що придбав земельну ділянку на престижній Банковій вулиці, щоправда, на крутоярі, і збирається звести там багатоповерховий житловий будинок.

— Ви — божевільний, мій друже, — посміхнувся Кобелев. — Там будувати не можна. Лише шаленцю може спасти на думку така ідея!

Городецький спалахнув: рівно за два роки, день у день, він святкуватиме новосілля.

Друзі уклали парі, у свідки взяли Леонтовича.

Городецький перший у Києві вирішив звести будинок на бетонних набивних палях, які нещодавно винайшов місцевий інженер Антон Страус. Тож крутояр Городецького не злякав, навпаки, бо він любив подразнити публіку чимось оригінальним. Один із перших у Києві купив автівку й гасав вулицями, лякаючи коней, запряжених у фаєтони. А то придбав мавпу й прогулювався Хрещатиком з нею на плечі.

Купивши ділянку в борг, Городецький сам створив проект, а гроші на будівництво взяв у Товаристві взаємного кредиту. За один будівельний сезон у землю було забито п'ятдесят бетонних паль під фундамент, зведено стіни й покладено дах. Ще півтора року тривало оздоблення, потім фасад «вдягся» в цементне ліплення. І точно того дня, зумовленого в парі, Городецький запросив друзів і колег на оглядини нових апартаментів. Серед них і Кобелева, з яким бився об заклад, та свідка суперечки Леонтовича.

— Будинок, можливо, дикуватий, — сказав господар. — Проте не знайдеться в Києві людини, яка б минула його, не звернувши уваги.

Кобелев при всіх зняв капелюха й уклонився Городецькому. Мало того, що будинок зведено на косогорі: якщо дивитися з Банкової, він має три поверхи, а якщо з боку театру — шість. Не менше вражав цементний зоопарк з африканських тварин на фасаді. Його виконав італієць

Еліо Саля. «Живність» для Києва нетипова. «З кутків даху спускають свої вуса-щупальці потворні дельфіни, їхні хвости, переплітаючись, виокремлюються на тлі неба. На спинах дельфінів — оголені жіночі фігури з тризубами в руках; уздовж карнизів розмістилися величезні жаби; стовбурами колон, обабіч парадного входу, вилазять бадьорі ящірки; в орнамент капітелей уплетені морди носорогів, а лиштви вікон зображають слонячі голови», — писав про зовнішнє оздоблення «Будинку з химерами» мистецтвознавець Сергій Гіларов.

Києвом поповзли чутки, ніби архітектор звів дивний будинок на спомин про дочку, яка втопилася в африканському озері Чад. Говорили також, що полювати в Африку їздив сам Городецький і будинок із носорогами, крокодилами й іншими екзотами спорудив на згадку про подорож. Насправді ж дочка Городецького Гелена не втопилася в озері — вона пережила батька. У будинку оселився сам зодчий із родиною. Інші помешкання мали здавати в оренду, а на африканське сафарі Городецький поїхав 1911-го, за вісім років після зведення будинку.

(За Станіславом Цаликом)

Вправа 3

Оберіть одну з пам'яток, складіть план її опису. Обміркуйте, розповіддю про що доповните опис. Удоскональте план, урахувавши деталі розповіді.

Запишіть опис пам'ятки за планом.

Вправа 4

Перечитайте записаний на чернетці твір.

- ◆ Чи відповідає він плану? Чи завершеною видається кожна його частина?
- ◆ Чи послідовно викладено зміст кожної частини? Чи пов'язані між собою частини твору? (За потреби доопрацюйте текст.)

Перечитуючи твір, перевірте правопис слів.

- ◆ Чи впевнені у правописі всіх слів?
 - ◆ Чи немає слів, у правописі яких сумніваєтеся?
- Проаналізуйте оформлення твору з погляду слововживання.**
- ◆ Чи немає повторень? Чи всі слова вжито у властивих їм значеннях?

Перевірте розділові знаки у творі.

Вправа 5

Перепишіть текст твору з чернетки.

Резюме

- ◆ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.

Вправа 6

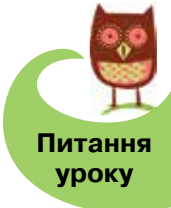
Підготуйте електронну презентацію про пам'ятку, яку описували у творі. Чим доповните розповідь?

- ◆ Чи скористалися планом твору для структурування презентації?
- ◆ Які речення з твору використали як текстівки до кадрів?
- ◆ Пам'ятайте, що текст на екрані не повинен дублювати вашу усну розповідь.

Урок 56–57

Відокремлені обставини. Відокремлені уточнювальні члени речення

- Який другорядний член речення називають обставиною?
- За яких умов відокремлюються обставини?
- Які члени речення називають відокремленими уточнювальними членами?

Проведіть гру «Тисяча справ». Доберіть упродовж хвилини якнайбільше дієприслівників (одиночних чи із залежними словами), що виражають додаткову дію та доповнюють речення.

Виконуємо вправи / *заглядаючи в словник, ...*

- Чи всі названі вами дії сприятимуть якнайкращому виконанню завдань на уроці? Як називають звороти мови, які ви дібрали? Яка їхня роль у реченні? Яким членом речення є дібрані вами звороти?

Ви пам'ятаєте, що обставиною називають другорядний член, що визначає місце, час, мету, спосіб дії, причину, умову дії тощо. Обставина залежить від присудка, відповідає на запитання **де? куди? коли? як? чому? навіщо?** тощо. Обставини, подібно до інших другорядних членів речення, можуть відокремлюватися.

До таких належать:	
♦ обставини, виражені дієприслівниковими зворотами	<i>Деся коник, заховавшись у траву, бездумно сюркотить собі помалу... (В. Стус).</i>
♦ обставини, виражені одиничним дієприслівником, що стоїть здебільшого перед дієслівним присудком	<i>І я, заплакавши, назад поїхав знову на чужину (Т. Шевченко).</i>
♦ обставини, що уточнюють значення попередньої обставини	<i>У Корчуватому, під Києвом, рік сорок другий, ожеледь, зима (Л. Костенко).</i>
♦ обставини з допустовим значенням	<i>Незважаючи на дідову обіцянку, перевіз не прибував.</i>
Не відокремлюють обставини способу дії, виражені одиничними дієприслівниками, коли вони стоять у кінці речення або після присудка: Кілька годин вони працювали не відповідаючи.	

Запам'ятайте, що обставини, які мають у своєму складі прийменники **всупереч, наперекір, попри, на випадок**, можуть відокремлюватися або ні за бажанням автора.

Відокремлюють також другорядні члени, ужиті для уточнення того члена речення, після якого вони стоять. Із попереднім словом уточнювальні члени речення пов'язані інтонацією та (необов'язково) сполучниками **тобто, або, а саме** тощо.

Відокремленими уточнювальними членами, крім обставин, можуть бути означення:

Море синє, аж чорне, тільки білою піною б'є об берег (М. Коцюбинський).

Уточнювальне значення властиве відокремленим прикладкам.

Лексикологія, тобто наука про словниковий склад мови, є найдавнішою галуззю мовознавства (З підручника української мови).

Складіть план тексту, сформулюйте назви частин як питальні речення. Перекажіть текст за планом. Розповідаючи, наводьте свої приклади.

Вправа 1

Знайдіть у поданих реченнях відокремлені обставини. Поясніть (усно) причину відокремлення.

1. Натопц, витіснений з воріт Царського Саду, розливається ручаями в різні боки. Тут, на вулиці, так само в'ються довкола електричних ліхтарів, як сніжинки, пухнаті метелики. Внизу горить Хрещатик. 2. Боже, як мало людині треба, аби вона була щаслива! І яке більше щастя є від того, коли стоїш на березі такого вуличного ручаю в розстібнутім пальті; стоїш, примруживши очі, не рухаючись, щоб не струсити з грудей сонячного, прилиплого тепла; слухаючи бозна-що в собі і вірячи, що жити страшенно гарно, потрібно, радісно. 3. Завіса на вікні напулась, немов вітрило, а на небі висить, як велетенська китиця винограду, попелясто-синя хмара. Десь глибокою октавою покашлює грім. Деревя слухають чуйно, непорушно, часом раптом заклопотано, хапливо перешіптуючись і здригаючись (Із творів В. Винниченка).

- ♦ Чи можете пояснити всі розділові знаки в поданих реченнях? Назвіть виявлені пунктограми. Яким членом речення є порівняльний зворот?

Вправа 2

Порівняйте подані пари речень. Поясніть (усно), чому в одних із них відокремлено обставину, виражену одиничним дієприслівником, а в інших — ні.

1. Хлопці тікали не оглядаючись. Хлопці, не оглядаючись, тікали.
2. Вправу робіть лежачи. Лежачи на підлозі, потягніть руки вгору.
3. Маля пішло плачучи. Плачучи, маля підбігло до мами.

- ♦ Складіть свою пару подібних речень, запишіть їх, обставини підкресліть.

Вправа 3

Випишіть із тексту речення з відокремленими обставинами. Поясніть (усно) вживання розділових знаків.

...Говорячи про Франка як велета духу, будителя національної свідомості та несхитного Каменяра, ми іноді наче залишаємо осторонь ті риси, які робили його Людиною — чутливою до краси й любові, сентиментальною та вразливою, коли йшлося про дітей. Адже по-іншому не можна пояснити ті авторські почуття, які відчитуємо в начебто добре знаному, але, можливо, ще не до кінця осмисленому оповіданні «Малий Мирон».

Тема 5. Просте речення, ускладнене відокремленими членами

Яким же бачить письменник малого Мирона?

Змальовуючи образ цього селянського хлопчика, І. Франко не зосереджує уваги на зовнішніх ознаках, натомість подає читачеві розгорнутий психологічний образ.

Для змалювання психологічного портрета хлопчика особливо важливою видається його мова. Адже в розумінні дорослих (а саме вони в тексті оповідання є носіями тих умовних цінностей, які мав би засвоювати малий Мирон, щоб стати «таким, як усі») уміння доречно, до ладу висловлюватися — це ознака розвитку людини. Однак мова малого Мирона так само незвична, як і його поведінка, і ця невідповідність стереотипові в очах дорослих набуває різко негативної оцінки. Тож малий Мирон змушений жити і розвиватися в постійній суперечності між тим, що йому цікаво, і тим, чого від нього очікують.

Розпач автора через небажання дорослих зрозуміти «не такого» малого Мирона переноситься у сферу роздумів про долю селянської дитини взагалі й набуває гірко-риторичного забарвлення: *«Прийдеться такій дитині вік жити під тісною сільською стріхою..., всі невживані і приголомшені здібності дитини заніміють і занидіють у зав'язку».*

(За Галиною Сютотою)

- ◆ Що ви знаєте про твори І. Франка для дітей? Які з цих творів читали? Які з них вам подобаються найбільше? Спробуйте пояснити чому.

Геній робить те, що мусить, а талант — те, що може.

Бернард Шоу, англійський письменник

Вправа 4

Прочитайте поради мовознавця про вживання відокремлених обставин та уточнювальних членів речення в текстах наукового та офіційно-ділового стилях.

На відміну від художнього стилю, у якому можуть бути речення, де основна частина інформації міститься у відокремленому відрізьку, в наукових та ділових текстах у відокремленні є значно менше відомостей, ніж у цілому реченні. Відокремлені компоненти речення в науковому та діловому стилях основним завданням мають уточнення, додаткове повідомлення, а в художньому й публіцистичному є засобом образності, оцінності.

(Олександр Пономарів, «Стилістика сучасної української мови»)

- ◆ Складіть 6–12 речень з відокремленими обставинами та відокремленими уточнювальними членами за змістом різних шкільних предметів.
- ◆ Запишіть по одному такому реченню.

Вправа 5

Скориставшись «Довідкою», уставте замість крапок відокремлені обставини. Запишіть речення, поясніть уживання в них розділових знаків.

1. Якщо розв'язуємо задачу ..., то такий метод розв'язування називаємо векторним.
2. ... іноді здійснюємо паралельне перенесення частини фігури.
3. Щоб вибрати в списку кілька фотографій, їх треба виділити ...
4. У 1905 році А. Ейнштейн ... розпрацював теорію броунівського руху.

5. Під дією факторів навколишнього середовища метали окиснюються ... — зазнають корозії. 6. У випадку небезпеки кенгуру розвиває швидкість до 50 км/год

Довідка: утворюючи хімічні сполуки (оксиди, гідроксиди, солі); розв'язуючи геометричні задачі чи доводячи теореми; тримаючи натиснутою клавішу CTRL; використовуючи властивості векторів; скориставшись молекулярно-кінетичною теорією; роблячи 10-метрові стрибки.

Вправа 6

Перебудуйте речення, виправте помилки.

1. Завершуючи роботу, учні розійшлися по домівках. 2. Слухаючи розповіді про козацькі звичаї, гордість переповнила наші серця. 3. Прочитавши казку про Маленького Принца, мені захотілося зустрітися з цим героєм. 4. Збивши міксером, вершки стали кремоподібні. 5. Ставши повнолітнім, його голос міг щось значити. 6. Дивлячись на фото, здається там не так і тепло.

(З письмових робіт школярів)

Резюме

- ♦ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.

Вправа 7

Перепишіть речення, розставте розділові знаки біля відокремлених обставин.

1. Я притуляюся до стовпа ліхтаря стою й не кліпаючи дивлюсь на вулиці. 2. Я йду без всякої мети ні про що не думаючи. 3. Я повертаюся і йду не сказавши більше ні слова. 4. У передпокою одягаючись я дивлюся в дзеркало. 5. Прямою додому розстібнувши пальто й ловлячи грудьми перші промені весни. 6. Я ходжу помалу смакуючи кожний крок кожний поворот кожну свічку на каштані. 7. Кажучи це я сам починаю вірити. 8. Я мовчки й обережно беру торбинку почувавши до дівчини ніжність. 9. Я не ворухусь і криво усміхаючись дивлюсь їй у слід. 10. Я наздоганяю їх і йдучи позаду намагаюся зазирнути пані в лице.

(Із творів В. Винниченка)

- ♦ Про що ви думаєте, йдучи зі школи додому? Складіть 2–3 речення про свої спостереження, думки, відчуття. Уживайте відокремлені обставини.

Вправа 8

Перепишіть, уставте замість крапок пропущені літери.

1–2) лежач.. горілиць — лежач..й камінь; 3–4) блискуч.. спалахи — блискаюч.. спалахом; 5–6) котлета по-київськ.. — київськ.. каштани; 7–8) вити по-вовч.. — вовч.. сліди; 9–10) оленяч..й мох — оленяч.. роги; 11–12) червоніюч.. від сорому — почервоніл.. від задухи.

- ♦ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.

Урок 58

Відокремлені додатки

Питання уроку

- Який другорядний член речення називають додатком?
- За яких умов відокремлюються додатки?
- У яких стилях мови особливо вживаними є відокремлені додатки?

Проведіть гру «**Немає правил без винятків**». Упродовж хвилини складіть речення за поданими моделями. Укладіть якомога довший ряд, не забудьте, однак, про винятки.

- ◆ Мені подобається читати про ..., крім
- ◆ Я люблю фільми про ..., крім
- ◆ Я люблю бувати в ..., окрім
- ◆ Мені подобаються різні кольори ..., окрім

Чи часто користуємося компонентами зі значенням винятку? Поміркуйте, яким членом речення є такі компоненти.

Ви пам'ятаєте, що **додаток** — це другорядний член речення, який означає предмет і відповідає на запитання непрямих відмінків.

Додаток може відокремлюватися тільки за однієї умови: коли має значення винятку, виокремлення, заміни та поєднаний з іншим словом у реченні за допомогою прийменників **крім, опріч, за винятком, замість, на відміну від**:

За винятком полуниць, малий Тимко не любив ніяких ягід.

Доберіть 6–7 речень з відокремленим додатком, пов'язаних зі змістом шкільних предметів.

Вправа 1

Знайдіть у поданих реченнях відокремлені додатки. Поясніть (*усно*) вживання розділових знаків.

1. Родина наша, окрім татка і старшого брата, тут. Усі здорові. 2. Люба мамочко! Сьогодні вже зважила написати листа, бо здається, вже починає ходити пошта, а то, крім телеграм, не бачила способу подавати звістки. 3. Умов життя в інших місцях Італії, крім Сан-Ремо, я не знаю, бо ті дві зими, що я пробула в Італії, я прожила безвиїзно в Сан-Ремо. 4. На кожному кроці, окрім історичних мальовничих руїн, є ще багато новітніх пусток — якісь безверхі, розвалені хати, де ніхто не живе... 5. У Києві ж,

окрім подорожньої втоми, ще матиму метушню, від якої можу втриматись хіба в тому разі, якщо розкисну там. 6. Під опаскою до нас не доходить ніяка українська книжка, видана в Галичині, окрім офіційально дозволених цензурою, моя ж книжка до таких не належить. 7. Ей, «якби мені стільки грошей, як у того пана!» — скажу я словами пісні... Але ж, окрім пера, у мене, певне, ніколи нічого вільного не буде в руках, ну, та вже сподіваюсь, що воно буде у мене завжди вільне.

(З листів Лесі Українки)

Вправа 2

Уставте пропущені розділові знаки в реченнях з відокремленими додатками, запишіть такі речення.

1. У середині книжки крім сторінок тексту є титул — перша сторінка. 2. Замість відповіді матір щиро сміється. 3. У парку замість простенької дерев'яної альтанки встановили металеву, оздоблену викуваним рослинним орнаментом. 4. В актовій залі окрім кількох восьмикласників нікого не було. 5. Дієприслівникові звороти на відміну від дієприкметникових відокремлюються незалежно від позиції стосовно означуваного слова. 6. Між нами не було нічого крім найсердечнішої щирості.

Вправа 3

Перепишіть речення, розставте розділові знаки в них; поясніть їх уживання (усно).

Важливим джерелом для вивчення топонімів є мапи або ж карти зменшені в багато разів зображення за допомогою умовних знаків усєї земної кулі чи окремих її частин. Крім цінної інформації про географічні назви й розселення народів давні мапи (карти) повідомляють історики про території держав місце розташування населених пунктів про особливості природних умов тощо.

(З підручника географії)

- ♦ Які відокремлені члени вжито в поданому уривку?
- ♦ У якому реченні вжито відокремлений додаток?

Вправа 4

Скориставшись «Довідкою», ускладніть речення відокремленими додатками. Запишіть такі речення, поясніть уживання розділових знаків у них (усно).

1. Перелічені фігури ... є плоскими, оскільки їх можна розмістити на одній площині. 2. Будь-яка енергія ... може повністю перетворитися на будь-який інший різновид енергії. 3. Усі метали ... за кімнатної температури — тверді речовини кристалічної будови. 4. Майже всі метали ... білого або сірого кольору з різними відтінками. 5. Пилок з однієї рослини на іншу можуть переносити ... птахи (колібри) й тварини (кажани). 6. У братських школах ... опановували арифметику, латинську та грецьку школи.

Довідка: крім комах; крім енергії теплового руху молекул; крім ртуті й францію; за винятком золота й міді; крім кулі; крім початкової грамоти.

Тема 5. Просте речення, ускладнене відокремленими членами

Резюме

- ♦ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.

Вправа 4

Перепишіть речення, розставте, де потрібно, розділові знаки.

1. У підготовці до друку альбому «Український гербівник» крім учених-істориків брав участь український художник Георгій Нарбут. 2. Крім порогів річищем Дніпра розкидані скелі або забори, які на відміну від порогів не перетинали цілком ріку. 3. Ніде крім місця Берестецької битви не зберігся до наших днів козацький порох. Консервувальні властивості торфу зберегли для нас козацькі речі з дерева і шкіри. Цікавою є зокрема колекція дерев'яних ложок. 4. Крім природних перешкод на непроханих гостей чатували високі земляні вали глибокі рови гострий частокіл вежі з гарматами. Таке поєднання як переконався посол робило Січ справді неприступною.

- ♦ Які пунктограми ви виявили в поданих реченнях?

Поштова марка, присвячена Георгію Нарбуту, одному з творців сучасного національного мистецтва.

Вправа 5

Запишіть слова, уставте замість крапок літери з або с.

1) ..кісний; 2) ..чорнілий; 3) ..рібло; 4) ..руб; 5) ..формувати; 6) ..тулити; 7) ..цідити; 8) ..плеснути; 9) ..пітніти; 10) ..сохнути; 11) ..порожніти; 12) ..фабрикувати; 13) ..повідь; 14) ..шерхнути; 15) ..хилити; 16) ..пинити; 17) ..крикнути; 18) ..шити; 19) ..турбований; 20) ..середини; 21) ..тягнення; 22) ..чавити; 23) ..падщина; 24) ..краю.

- ♦ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.
- ♦ Доберіть 12 слів для словникового диктанту на опрацьовану орфограму.

Розвиток мовлення

Урок 59

Питання уроку

- Який літературний твір називають оповіданням?
- Які жанрові ознаки оповідання?
- Які різновиди оповідань бувають?

Особливості побудови оповідання.

Складання оповідання за поданим сюжетом

Проведіть відому вам гру «**Я знаю п'ять...**». Назвіть:

- ♦ п'ять оповідань, які ви прочитали цього року;
- ♦ п'ять оповідань, які справили на вас найбільше враження;
- ♦ п'ять письменників — майстрів жанру оповідання.

Чим оповідання відрізняється від інших прозових творів?

Вправа 1

Прочитайте текст. Доведіть, що за жанром він є оповіданням.

Дими вогнищ

Вершники мчали, не шкодуючи коней. Глухо стогнала під копитами земля, курява хмарою ставала на дорогах. Вершники об'їжджали цілий край. Втовлені, закіптюжені, тільки очі світилися, вони важко зістрибували з коней, а за мент чувся дзвін — ударяли бронзовим істиком у мідні казани: скликали людей. Люди бігли, покинувши свої справи, бо такий дзвін лунав на тривогу особливу. Виходили зі своїх домівок сивобороді старійшини, ішли, вимахуючи палицями, а коли всі зібралися на радному місці, промовляв один із вершників — посланець вождя деревлян. Рада землі деревлянської, сказав він, звеліла переповісти лиху звістку. Примчали до них посланці полян і звістили, що не втримаються поляни на полі своєму. Нова хвиля кочівників насувається, така велика, що не було ще такої. Летить Змій страшний, Змій на багато голів, сказав вершник, і пожирає усе навдокіл. Отож рада старійшин землі деревлянської велить повідомити: весь народ, малі й старі, жінки й діти, мають вийти на вали. Хай беруть стільки їжі, скільки подужають узяти — насипатимемо далі вали. Це давно перевірено, там, де насипано вал, кочівник не проходить, їхні вози не перетягнуться через насип, а кіннота хоч і пройде, але без родин далеко у чужий край не заглибиться. Копати мусять усі, копати

Тема 5. Просте речення, ускладнене відокремленими членами

скільки можуть, копати вдень і вночі, бо треба зробити заслону і з південного заходу...

Вершники мчали, не щадячи коней, а люди накладали харчі на вози й вибиралися до валів, їхали і йшли, тримаючи заступи на плечах, біля пояса — меча, а за спиною — лук і сагайдак зі стрілами. З усіх усюд сходилися люди, ішли серйозні й сумовиті, з напруженими лицами; їхали на возах жінки, а діти бігали з дерев'яними мечами докруг возів і войовничо зчесували бур'янам голови:

— Ось тобі, нечестивцю! Не нападай на нашу землю!

Діти збиралися у ватаги і, звівши дерев'яні мечі, з криком випереджали вози, мигаючи босими п'ятами. Там, на валах, працюватимуть і вони. Тягатимуть бурдюжки із землею, а коли спиняться на узвишші, очі їхні світлитимуться сивим вогнем. Вони знатимуть, що ці вали сипляться для них, що стануть вони і їм у пригоді, коли будуть уже дорослими...

Вози зупинялися біля початих валів; діти з наказу дорослих розсипалися докруг, збираючи хмиз і сухий бур'ян. Чоловіки валили дерева. Жінки ладналися варити вечерю, бо день закінчився. А коли нарешті були складені вогнища — запалав вогонь. Віддалік запалювали інший, і коли один із хлопчаків заліз на найвище дерево, диво він побачив, про яке потім розповів дітям, жінкам та чоловікам: вогнища запалали далеко-далеко по всій смузі, по якій мали сипати вал. Вони підняли вгору стільки диму, що закоптили небо і не стало від того видно зір.

— Нас багато, — сказав гордо хлопчик, — і ми оборонимо свою землю...

Світлі плями вогнищ палали у сутінках, лизали прохолоду вечора і зникали за окоємом. Чоловіки знову починали копати землю, насипаючи її у лантухи, бо так само чинили їхні діди і прадіди, так само чинитимуть і їхні діти. А вогні палали, задимлюючи зорі, і жінки ставили в жар горщики. Закипала вода, в яку засипали пшоно...

Через місяць до вождя деревлян прискочив посланець від засланої в поле сторожі. Він сповістив: уздовж Дніпра йде якийсь народ. Не встиг роздивитися, хто вони, ті люди, бо не посмів підійти ближче, але, судячи з одежі й возів — це були люди поля.

— Чого хочуть люди поля? — спитав вождь.

— Ми послали до них посланця, але той не повернувся.

— Невже люди поля знялися зі своїх місць?

— Здається, вони знялися зі своїх місць.

Віче, яке швидко зібралося, вирішило кликати збройних мужів. Знову помчали в різні кінці вершники. Через кілька днів прийшли посланці від людей поля.

— Ми вітаємо людей дерев, — сказав поважно літній чоловік у шкіряних обладунках. — Люди поля покинули свої місця й рушили в краї людей дерев.

— Що хочуть люди поля? — спитав вождь.

— На поле рушив багатоголовий Змій, — відказав посланець людей поля. — Возів та воїнів у нього без числа. Люди поля вийшли до них на битву, але були переможені. Щек, Кий і Хорив послали мене до вас, щоб сказати: коли ми з'єднаємося, люди поля і люди дерев, і коли нам допо-

можуть люди ребра Сіверова, то ми зупинимо Змія. Маєте пустити нас у свою землю і як данники наші.

Вождь мовчав. Дивився на посланця і думав.

— Я не вирішую цього сам, — сказав. — Це може вирішити тільки віче.

— Ми почекаємо, що скаже віче, — відповів посланець.

— Приходь на віче і сам, — сказав вождь. — Але після того, як ми поміж себе порадилося...

Віче порадилося, а тоді запросило до себе посланця.

— Що буде, коли ми не згодимося? — спитав вождь.

— Тоді люди поля вас не питатимуть. У них нема вибору. Вони все одно ввійдуть у захисток гір та лісів, а вас із цього місця відтиснуть. Але Щек, Кий і Хорив не хочуть лити крові своїх данників. Вони хочуть мирно поставити городи на горах.

— Де саме вони хочуть поставити городи? — спитав вождь.

— Нижче Десни, — сказав посланець. — На горах.

— Там сидять наші люди, — сказав один із старійшин.

— Ваших людей ми не образимо, — відказав посланець. — Хто хоче, хай сидить і далі, а хто не хоче, хай живе в долинах.

— Це наша земля, — сказав вождь.

— Саме тому Щек, Кий і Хорив і послали мене — вони просять притулку. Вони підуть на вас війною тільки тоді, коли ви їм відмовите.

— Чи будуть люди поля сипати разом з нами вали супроти Змія, який надходить?

— Ми сипатимемо вали і з'єднаємо наші мечі для спільної війни, — сказав посланець. А вздовж валів горіли вогнища і біля них метушилися люди. Чоловіки вже порозрізали стовбури на дошки і поробили з них візки. Ці візки накладали землею — викочували їх по дошках нагору. Сильніші мужі носили землю лантухами, а діти торбинками.

Вечорами вони веселилися. Пили мед і співали пісень, під які танцювали. Вогнища ж палали, не згасаючи, бо одні люди працювали вдень, а інші вночі...

— Будемо битися з людьми поля чи відступимо їм гори? — спитав вождь у віча.

Віче захвилювалося. Люди закричали й замахали руками. Віче сумнівалося. Половина його казало: «Битися!», а друга половина віщала: «Уступитися!»

— Слово за тобою, — сказали вождю.

— Я повинен подумати, — відказав вождь.

Він пішов у свій дім і думав. Думав цілу ніч, а перед сходом сонця прикликав відунів. Відуни поворожили на риби, зловленій перед цим, і на нутроцах убитого кабана.

— Приймемо їх із миром, — сказали відуни.

— Те саме сказав мені й мій розум, — озвався вождь. — Розбудіть посланця.

Посланець прийшов заспаний.

— Я збудив тебе рано, щоб ти встиг до своїх людей.

Тема 5. Просте речення, ускладнене відокремленими членами

- Що мені переказати? — спитав посланець.
- Не пора нам битися. Будемо сипати вали разом.
- Слава богам! — відказав посланець. — Ми засічем на горах городи.
- І сипатимете разом з нами вали.
- І сипатимемо вали.

Вождь устав і взяв дерев'яну чашу з кров'ю убитого на світанку кабана, випив половину.

- Випий і ти, посланцю.

Посланець випив другу половину.

- Відсьогодні ми брати, — сказав він.
- Відсьогодні кров у нас одна, — мовив вождь.

На сході вставало сонце, воно було велике й негаряче. Вождь і посланець вийшли з хати й зупинилися, дивлячись на велике світило.

- Уклонімося Дажбогу! — сказав вождь.

Вони впали на землю й простягли до великого світила руки.

— Вітаємо тебе, Дажбоже, — сказав вождь. — Утримуй наші вогнища, і хай не леться на нивах наших кров!

— Люди поля дякують тобі, Дажбоже, бо ти нам допоміг, — урочисто сказав посланець.

(Валерій Шевчук)

- ◆ Про що йдеться в оповіданні? Який історичний період прагне реконструювати письменник? Чи так ви собі уявляли життя наших предків — полян, древлян та інших слов'янських племен?
- ◆ Як в оповіданні обіграно легенду про Змієві вали?
- ◆ Що знаєте з уроків історії про цю найдавнішу систему укріплень?
- ◆ Чи вичерпано сюжет, покладений в основу оповідання?
- ◆ Придумайте іншу пригоду, яка випала на долю людям дерев та поля.

Вправа 2

Пригадайте з уроків літератури, як розвивається сюжет оповідання. Що таке експозиція, зав'язка, розвиток дії, кульмінація, розв'язка?

- ◆ Визначте елементи сюжету в оповіданні «Дими вогнищ».

Вправа 3

Складіть невелике оповідання, в основу якого покладіть інший епізод боротьби наших далеких предків з людьми Змія. Хто вони? Адже Змієві вали є насправді...

Резюме

- ◆ Перечитайте питання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ◆ Чи цікаво вам було складати оповідання? Чий сюжет вам сподобався найбільше?

Вправа 4

Завершіть роботу над оповіданням удома. Прочитайте та обговоріть його з людьми, думку яких ви поважаєте.

Урок 60

Узагальнення

Працюємо самостійно

Вправа 1

Прочитайте текст. Про що в ньому йдеться? Зразком якого типу мовлення він є? До якого стилю належить?

Чи знаєте ви, яка стародавня книга лежить перед Президентом під час складання ним присяги на вірність народові України? Книга ця, без перебільшення, національна святиня, — Пересопницьке Євангеліє. Народилася вона в середині XVI ст. і є першим перекладом Святого Письма українською мовою. Початкову частину пам'ятки написано в селі Двірець (тепер Ізяславський район Хмельницької області), а завершено її в невеличкому волинському містечку Пересопниці, якому книга завдячує своєю назвою. Копітка праця перекладача й переписувача тривала від 1556 р. до 1561 р. Історія зберегла імена творців Пересопницького Євангелія. Обидва вони, Григорій і Михайло, були ченцями пересопницького Пречистенського монастиря. Про їхнє надзвичайне обдаровання свідчить сама книга: чотири з половиною століття вона не перестає дивувати справді нетлінною красою. 482 пергаментні аркуші оправлено в дубові дошки, обтягнуто зеленим оксамитом. Особливо вражають соковиті зелені, червоні, бузкові, блакитні, сині барви розкішного орнаменту і витончених мініатюр; охайні літери, що й досі не втратили своєї чіткості.

Непростою була доля цієї мовно-мистецької перлини в українській культурі. Відомо, що вона була в книгозбірні Івана Мазепи. Окрема приписка на одній зі сторінок повідомляє, що гетьман передав Євангеліє Вознесенському соборові в Переяславі. Згодом, коли в Переяславі було створено колегіум, книга потрапила до його бібліотеки. У 60-х роках XIX ст. разом із духовною семінарією, створеною на основі колегіуму, Пересопницьке Євангеліє потрапило до Полтави, де зберігалося спершу в бібліотеці, а потім у Полтавському історико-краєзнавчому музеї. Під час Другої світової війни музей згорів. Уважалося, що Пересопницьке Євангеліє загинуло, але, на щастя, того не сталося. Тепер пам'ятка зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського.

(З підручника історії України)

Тема 5. Просте речення, ускладнене відокремленими членами

- ♦ Випишіть з тексту словосполучення та слова, на підставі яких зробили висновок про належність тексту до певного стилю та типу мовлення.

Музей української Першокниги на Рівненщині.

Вправа 2

Випишіть з тексту одне речення з відокремленим означенням і два речення з відокремленими прикладками.

- ♦ Складіть про пам'ятку речення з відокремленим додатком.

Вправа 3

Перепишіть текст, розставте, де потрібно, розділові знаки.

Стогне Дніпро п..р..тятий важкими ланцюгами й кутими брамами кидає могутні хвилі, аби здолати ті перепони. Та пі..дані турецького султана лаштують нові обплутуючі залізним павутинням річку. Бо ж несуть її води до турецьких берегів легкі козацькі чайки, що завдають володареві (Ч/ч)орного моря болючих ударів: руйнують фортеці нищать галери визволяють тисячі турецьких бранців. Отож розставили турки у Дніпрових водах металеві сіті сподіваючись на гарне полювання. Адже знають дост..ме(н/нн)ю, що планують запорожці на чолі з гетьманом Сагайдачним і ц..ого разу вирушити в море.

(З «Українського історичного журналу»)

Вправа 4

Перепишіть. Розставте в реченнях розділові знаки.

1. Вони стоять немов у червні липи забрівши в сивий і густий полин.
2. Потім стомлені й щасливі спали висячи на сливі.
3. І забившися в кутки прями пряху павуки.
4. І час невпинний стиснувши остроги над нами чвалить вранці і вночі (З поезії В. Симоненка).
5. Тут в небі тихо.
6. Як сірничок припалений від сонця день спалахнув обвуглився погас.
7. Стогне завія до рання зламавши об ліс крило.
8. Скупе аж біле сонце над полями (З поезії Л. Костенко).
9. Зібравши літніх райдуг оберемок просторив вітер білу хоругву.
10. Не спатимуть лиш сосни на поляні вижаляючись.
11. Лопух зморився і розліг з досади згорнувши руки збувшись бажань...
12. Ліс випустив мене з своїх обіймів степам віддавши лагідно (З поезії В. Стуса).

Вправа 5

Попрацюйте з таблицею в зошиті. Побудуйте речення із письмових робіт школярів, подані в колонці «Неправильно», так, щоб вони відповідали граматичним нормам української мови.

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
1. Дивлячись кінофільм, несподівано сяйнула блискавка і розпочався дощ.	
2. Відвідавши музей, школярам захотілося поділилися враженнями.	
3. Виходячи на вулицю, на мене повіяла свіжість.	
4. Сідаючи до машини і увіткнувши навушники до вух, все навколо набуває трохи іншого сенсу.	
5. Потрапивши додому, почалася сварка.	

Вправа 6

Перепишіть один з поданих уривків, виконайте синтаксичний розбір речень.

I. Книжки переносили її в нові світи, знайомлячи з дивовижними людьми. Вона плавала на старовинних вітрильниках з Джозефом Конрадом. Вирушала в Африку з Ернестом Хемінгуеем та в Індію з Редьярдом Кіплінгом. Мандрувала довкола світу, не покидаючи своєї маленької кімнатки.

*(Рональд Дал, «Матильда»;
переклад з англійської Віктора Морозова)*

II. Сиджу на Володимирській гірці! Внизу розлився широко Дніпро, затопивши острови і Слобідку. Вдалині м'якими лініями манячать дніпровські береги. На них біліє церква монастиря, звідси подібна до надмогильного пам'ятника. Ліворуч розлігся галасливий, завзятий, торговельний Поділ. Сонце — червоне, величне, запухле. Дерев зашарілись соромливо.

(Володимир Винниченко, «Записки кирпатого Мефістофеля»)

Резюме

Рекомендуємо виконати парами.

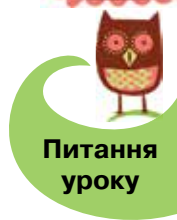
- ♦ Оцініть себе, підрахувавши бали так: за кожну правильно виконану вправу — по 1 балу; якщо у вправах мали 1–2 помилки, зарахуйте півбала; додайте від 1 до 3 балів за участь в обговоренні на уроці. Свою оцінку узгодьте з учителем.
- ♦ Що з уроків теми було найцікавішим? Про що хотіли б дізнатися докладніше? Який матеріал видався найскладнішим?
- ♦ Як знання й уміння, отримані на уроках теми, стають у пригоді в щоденному використанні мови?

Тема 6. Повторення й узагальнення

Урок 61

Синтаксис словосполучення

- Яку синтаксичну одиницю називають словосполученням?
- Чи будь-яка сполука слів є словосполученням?
- Які бувають словосполучення?
- Які помилки трапляються в побудові та вживанні словосполучень?

Проведіть вікторину «**Правда — неправда**». Для цього підготуйте по два запитання з теми «Словосполучення», одне з яких передбачає відповідь «Так» (правда), а друге «Ні» (неправда) (запитання запишіть на невеликих аркушиках). Перед уроком зберіть усі запитання в конверт (капелюх, кошик тощо). Змагайтеся між рядами, пропонуючи кожній команді по черзі тягнути запитання. Виграє та команда, яка матиме найбільше влучних відповідей.

Працюємо самостійно

Вправа 1

Випишіть з поданого переліку сполук слів словосполучення, вичачте їхнє головне слово.

- не чують;
- з-понад хмар;
- весняні пахощі;
- квітне бузок;
- будуть радіти;
- побачити схід сонця;
- усі гуртом;
- топтати ряст;
- найбільш радісний;
- озиратися навколо;
- повідомлення про грози;
- мрії про канікули.

Вправа 2

Випишіть словосполучення до поданих схем.

- ранок у лісі;
- цвіте конвалія;
- визирають з-між трави;
- біля дерева;
- проліски й барвінок;
- напрочуд запашний;
- дрібні комашки;
- здивований побаченим;
- оповідання про красу весняної природи.

Вправа 3

З поданих пар слів побудуйте словосполучення. Використайте, де потрібно, прийменники; поставте питання від головного слова до залежного.

- 1) навчати, музика;
- 2) дякувати, товариш;
- 3) взяти, увага;
- 4) пробачити, подруга;
- 5) хтось, ми;
- 6) вміння, оволодіти;
- 7) сміятися, він;
- 8) більше, вісім;
- 9) чотири, клен;
- 10) опанувати, мова;
- 11) говорити, українська;
- 12) перекладати, українська мова.

Вправа 4

Побудуйте словосполучення, обравши потрібне дієслово.

1) (переводити, перекладати) українською; 2) (входити, належати) до складу; 3) (вважати, рахувати) за правило; 4) (витікає, впливає) з повідомленого; 5) (дотримуватися, притримуватися) настанов; 6) (піднімати, порушувати) питання; 7) (одержати, здобути) освіти; 8) (знаходитися, розташовуватися) на площі; 9) (зустрілася, трапилася) помилка; 10) (відчиняти, розчиняти) двері; 11) (наполягати, настоювати) на своєму; 12) (підписати, передплатити) журнал.

Вправа 5

Виправте помилки в поданих словосполученнях.

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
1) зраджувати принципам	
2) навчати грі на гітарі	
3) закрити двері	
4) сміятися над ним	
5) біографічний життєпис	
6) співпадають думки	

Вправа 6

Випишіть з речень словосполучення, зробіть їх синтаксичний розбір.

1. Випадок сприяє лише тому, хто знає, як домогтися його прихильності. 2. Кожне наукове відкриття має свою іноді щасливу, однак здебільшого драматичну історію.

(Із книжки «Незвичайні перипетії відкриттів і винаходів»)

Тема 6. Повторення й узагальнення

Вправа 7

Складіть з поданими словосполученнями речення.

Діяти відповідно до закону; вчинити згідно з правилами; ухвалити з огляду на ситуацію; досягти усупереч прогнозам.

Вправа 8

Запишіть кілька словосполучень зі словом *рука* — синтаксичних (вільних) та фразеологічних.

♦ Чому в умові цього завдання недоречним є слово *складіть*?

Вправа 9

Запишіть по одному прикладу словосполучень з головним словом, вираженим різними частинами мови.

Резюме

♦ Оцініть себе, підрахувавши бали так: за кожну правильно виконану вправу (1–9) — по 1 балу; якщо у вправах мали 1–2 помилки, зарахуйте півбала; додайте від 1 до 3 балів за обговорення схем (вправа 2). Свою оцінку погодьте з учителем.

Вправа 10

Побудуйте словосполучення, правильно використайте прийменник та іменник.

1) відвідувати (по, за) (бажання); 2) готувати (по, за) (рецепт); 3) звернутися (по, за) (телефон); 4) контрольна (по, з) (хімія); 5) іспит (по, з) (біологія); 6) створено (за, при) (Гетьманат); 7) не відвідувати (по, через) (хвороба); 8) зустріч (о, у) (18 година); 9) знати (по, за) (перекази); 10) звертатися (по, на) (ім'я); 11) зайти (по, у) (справа); 12) рекомендації (щодо, по, з) (виконання).

Вправа 11

Запишіть слова, зніміть скісні риси.

1) авіа/каса; 2) будь/де; 3) без/відома; 4) блок/система; 5) дарма/що; 6) до/речі; 7) з/дня/на/день; 8) зроблено не/дуже гарно; 9) кіно/театр; 10) на/двоє; 11) над/вечір; 12) напів/автомат; 13) не/до/ладу; 14) не/до/речі; 15) не/до/смаку; 16) не/дуже дитя; 17) не/можна; 18) перекоти/поле; 19) по/двоє; 20) по/суті; 21) сам/на/сам; 22) супер/зірка; 23) у/двоє; 24) хоч/не/хоч.

♦ Яким орфограмам присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цими орфограмами.

Урок 62

Класифікація речень

Питання уроку

- Які характерні ознаки речення?
- Які бувають речення за метою висловлення та інтонацією?
- Які бувають речення за складом граматичної основи?
- Які речення називають поширеними?
- Що називають неповним реченням?

Проведіть вікторину «**Я вмію аналізувати речення**». Для цього підготуйте кілька речень, опрацьованих упродовж року, запишіть їх на окремих аркушиках (перед уроком зберіть усі речення, перетасуйте їх). Витягніть речення, зробіть його синтаксичний розбір. Переможцем стане той, хто впорається із завданням найшвидше і без помилок.

Що передбачає синтаксичний розбір речення? Навіщо вміти аналізувати речення? Як знання про граматичну будову речення стануть у пригоді в щоденному використанні мови?

Працюємо самостійно

Вправа 1

Складіть спонукальні речення з поданими дієслівними присудками в зазначених граматичних формах.

1-а особа множини наказового способу: бути, берегти, вірити, стерегтися, запобігати, примножувати.

2-а особа множини наказового способу: вірити, допомогти, поквапитися, дбати, подбати, кликати.

Вправа 2

Визначте різновиди речень за метою висловлення та інтонацією.

1. Любов виникає з любові (*Г. Сковорода*). 2. Чи винна голубка, що голуба любить? (*Т. Шевченко*). 3. Хіба не любов усе єднає, будує, творить, подібно до того, як ворожість руйнує? (*Г. Сковорода*). 4. Люби ближнього свого, як самого себе (*Євангеліє від Матвія*). 5. Земле чужая, яка ж бо ти рідна для мене! (*Леся Українка*). 6. Десь на дні мого серця заплела дивну казку любов (*П. Тичина*).

Вправа 3

Складіть зі слів речення.

1. Зима, гріти, щире, три, слово. 2. Співати, говорити, разом, окремо, добре, а. 3. Засипати, горох, слова, бочка, у, як.

- ◆ Як слова пов'язані в реченні?
- ◆ Якими є складені вами речення за граматичною основою; за кількістю граматичних основ; за наявністю другорядних членів?

Тема 6. Повторення й узагальнення

Вправа 4

Виконайте синтаксичний розбір речень, послідовність якого пригадайте за довідкою.

1. Середньовічні мандрівники, вирушаючи на пошуки нових земель, готувалися до подорожі дуже ретельно. 2. Трюми їхніх кораблів були заповнені солониною й сухарями (основним у ті часи провіантом моряків), барилами, повними питної води. 3. Не забували взяти з собою й запас пороху та гарматних ядер.

Вправа 5

Розбийте поданий текст на речення та запишіть їх. У кожному реченні підкресліть граматичні основи, у дужках зазначте, якими є речення за кількістю та складом граматичних основ.

Мені було спокійно і не хотілося ні рухатися, ні полишати цей затишний прохолодний прихисток мені нічого не хотілося хіба що просто сидіти й дивитися на море, яскраве, блискуче завдяки сонцю, від якого я так добре заховався.

(Андрій Курков)

Вправа 6

Складіть за схемами речення про завершення навчального року.

1. _____ = = = _____ - - - - -
2. _____ = = = _____ - - - - -

Вправа 7

Перебудуйте, де можливо, односкладні речення на двоскладні.

1. Так люблю танцювати! 2. Дбаймо про природу! 3. У статті проаналізовано особливості вживання односкладних речень. 4. Хочеш яблуко?

- ♦ Чи всі односкладні речення змогли перебудувати на двоскладні?
- ♦ Чи змінилися внаслідок «перебудови» характеристики речення за метою висловлення? У якому випадку?

Вправа 8

Позмагайтеся, хто точніше пояснить уживання розділових знаків у поданих реченнях.

1. Літ нашому гідальгові до п'ятдесяти добиралося, статури був міцної, із себе худий, з лиця сухорлявий, зорі не засипляв і дуже кохався в полюванні.

2. Крутив мізком туди й сюди, перебирав сотні ймен, вигадував і відкладавав, подовжував і скорочував, перевертав на всі боки і назвав нарешті Росинантом, себто Перешкапою.

3. Отож, ні слова нікому про задум свій не сказавши, встав якось наш лицар перед світанком (а діло було в місяці липні), узяв на себе повний обладунок, сів на Росинанта, приладив на голові свого латаного шолома,

настромив на руку щит, схопив списа і виїхав задвірками в чисте поле, радий та веселий.

(З роману Мігеля де Сервантеса «Дон Кіхот»; переклад з іспанської Миколи Лукаша)

Вправа 9

Укладіть перелік опрацьованих удордовж року пунктограм. Запишіть приклади до кожної на тему шкільного життя.

- ♦ Які пунктограми виявилися для вас найскладнішими?
- ♦ Як пов'язані вміння вживати розділові знаки та знання про просте речення?

Резюме

- ♦ Оцініть себе, підрахувавши бали так: за кожну правильно виконану вправу (1–9) — по 1 балу; якщо у вправах мали 1–2 помилки, зарахуйте півбала; додайте від 1 до 3 балів за обговорення схем (вправа 6). Свою оцінку погодьте з учителем.

Вправа 10

Розбийте поданий текст на речення. Перепишіть їх, уставте замість крапок пропущені літери та зніміть скісні риски.

Ім..я Миколи Лукаша стало одним із символів вершин..их здобутків українс..кої школи художн..ого перекладу в другій половині ХХ століт..я М. Лукаш..ві судилося втілити у своїх перекладах з 18 мов не/лише не/збориме прагн..н..я народу бути рівноправним у діалозі культур, не/тільки зробити українс..ку пр..сутніст.. не/від..ємним складн..ком сучасної ц..в..л..зації спосіб і стиль Лукашевих перекладів наочно поєднали в собі мовно/літературний досвід українс..кої класики ХІХ століт..я та живо/мовні процеси другої половини минулого століт..я певна річ, у нашій історії М. Лукаш назавжди залиш..т..ся як охорон..ць українс..кої інд..в..дуальності, сповідник тяглості культурних традицій та не/переверш..ний провідник шляхами світового красного письменства.

(З передмови до Словника фразеологізмів Миколи Лукаша)

Вправа 11

Запишіть слова, уставте замість крапок пропущені літери.

1) гор..цвіт; 2) прац..здатний; 3) кож..м'яка; 4) дощ..мір; 5) бо..здатний; 6) чуж..земний; 7) трав..чка; 8) він..чок; 9) хвост..чок; 10) мам..на; 11) коз..ня; 12) крас..нь; 13) плет..во; 14) пр..мудрий, 15) пр..хилений, 16) пр..зирство; 17) пр..старкуватий; 18) пр..красно; 19) пр..бережний; 20) зап'яс..ний; 21) пес..ливий; 22) пріс..ний; 23) кількіс..ний; 24) пристрас..ний.

- ♦ Яким орфограмам присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цими орфограмами.

Урок 63

Синоніміка простих речень

Питання уроку

- Які речення є простими?
- Що визначає граматичну будову простого речення?
- Чому той самий зміст можна передати за допомогою різних речень?
- Чи будь-яке просте речення можна замінити синонімічним?

Проведіть гру «**Перевтілення**». Позмагайтеся, хто швидше добере синонімічні речення до запропонованих.

1. Хлопець почав труситися від холоду. 2. Ми залюбки беремо участь у вікторинах. 3. Журналісти впродовж дня повідомляють про перебіг подій. 4. Чи стежиш ти за повідомленнями? 5. Я люблю травневі ранки!

- ♦ Дайте визначення синонімів. Поміркуйте, чому мові властива синонімія. Як уміння передавати той самий зміст різними способами стає в пригоді в щоденному використанні мови?

Працюємо самостійно

Вправа 1

Перебудуйте подані речення, змінивши порядок слів.

1. На свято з нагоди завершення навчального року завітали кілька відомих журналістів. 2. Обличчя присутніх сяяли, випромінюючи щастя. 3. За мить до останнього дзвоника в небо злетіли десятки повітряних кульок.

- ♦ Що змінилося в реченнях унаслідок «перебудови»? Для чого слугує порядок слів?
- ♦ Що таке інверсія? Для чого вдаються до цього художнього засобу?

Вправа 2

Випишіть поширені речення, розберіть їх за членами.

1. Ранок був теплий. 2. Озеро стало мов дзеркало. 3. Хлопець хотів пірнути. 4. Діти почали сперечатися. 5. Дідусь просив допомоги. 6. Він стояв розгублений.

- ♦ Пригадайте відомості про складені підмет і присудок.

Вправа 3

Замініть подані односкладні речення синонімічними двоскладними.

1. Було тихо, кришталеву тихо. 2. І раптом мені стало на хвилинку сумно. 3. Вечорило. 4. Заштормило годині о восьмій. 5. Люблю дивитися

на море! 6. Тепло стало якось раптово. 7. У статті висвітлено основні результати експерименту. 8. Його трусило від холоду.

Вправа 4

Прочитайте уривок з мовознавчої праці. Про що в ньому йдеться? Як ви розумієте поняття «мовотворчість», «мовна гра»? Чи граєте зі словами у своєму мовленні?

Гра зі словом є одним із засобів підсилення впливу мовця на реального чи уявного співбесідника і водночас свідченням його майстерності у володінні виражальними засобами цієї мови. Наслідком такої гри стають слова з особливо яскравою, часом завдяки своїй незвичності, новизні, формою. «Упакований» у таку форму зміст повідомлення не тільки вражає співрозмовника, привертає його увагу, а й сприяє запам'ятовуванню таких одиниць, а іноді й перетворенню їх на нові «крилаті» слова або вислови, що закріплюються в лексиконі мови. Активне використання прийомів гри зі словом засвідчує й зміни у ставленні певної спільноти до своєї мови. Посилення ігрової стихії не лише в мові сучасних українських письменників, майстрів слова, а й у мові засобів масової інформації, науково-популярній літературі є наслідком істотних змін в усвідомленні «працівниками пера» ролі мови як інструмента впливу на громадську свідомість, знаряддя формування громадської думки, в розумінні «соціальної влади» мови.

Активно вживаним прийомом мовної гри є творення слів-гібридів — таких як *кіндерча*, *бруталізація*, *крисодром*.

(Євгенія Карпіловська, з наукової праці
«Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі»)

- ✦ Чи доводилося вам чути незвичні новотвори? Чи лише «працівники пера» створюють нові слова?
- ✦ Узагальніть інформацію, подану в тексті, використавши односкладні безособові речення на зразок *В уривкові йдеться про...*, *У мовознавчій праці узагальнено (визначено, обґрунтовано)* тощо. Складене речення запишіть, підкресліть граматичну основу.
- ✦ Чи можна той самий зміст передати за допомогою двоскладних речень? Підтвердіть прикладами (*усно*).

Вправа 5

Скільки неповних речень ужито в поданих уривках? Відповідь обґрунтуйте (*усно*).

I. — Мені здається, до мене випадково потрапив один ваш рукопис... — сказав я.

— Невже? — здивувався старий Клим. — Це ж який?

— Ну, не зовсім рукопис, а коментарі до «Кобзаря» Шевченка... До речі, напрочуд цікаві.

II. Я сидів, гортав «Кобзаря» і читав коментарі Гершовича. Читав уже неуважно, не запам'ятовуючи і не оцінюючи його думок. Перечікував ніч. Доки завіса темряви за вікном не почала розсмоктуватися у світанок, що наближався.

(Андрій Курков)

Тема 6. Повторення й узагальнення

- ◆ Складіть і запишіть невеличкий діалог (на 5–6 речень) про книжку, яку зараз читаєте. Використайте неповні речення. (Темою діалогу можете обрати й кінофільм, який справив на вас неабияке враження).

Вправа 6

Перепишіть речення, поставте, де потрібно, тире на місці пропущених членів речення.

1. Моя мати наївність, тиха жура і добрість безмежна. І мій неможливий біль... 2. То молоде загір'я. 3. ...Тополі відходять у шосейну безвість, а за ними літа, роки і моя буйна юність. 4. Помешкання наше фантастичний палац. 5. Я дивлюсь на портрети: князь хмуриє брови, княгиня надменна зневага, княжата в темряві столітніх дубів.

(Із творів Миколи Хвильового)

- ◆ У яких реченнях тире вживали між підметом і присудком, а в яких — на місці пропущеного члена в неповному реченні?
- ◆ Чому двоскладні речення зі складеним іменним присудком, у яких пропущено дієслівну зв'язку, характеризуємо як повні?
- ◆ Чи можуть бути неповними односкладні речення?

Резюме

- ◆ Оцініть себе, підрахувавши бали так: за кожну правильно виконану вправу (1–6) по 2 бали; якщо у вправах мали 1–2 помилки — зарахуйте по півтора бала; якщо помилок більше — бал або півбала. Свою оцінку погодьте з учителем.

Вправа 7

Перепишіть речення, уставте замість крапок пропущені літери та зніміть скісні риски. Розставте розділові знаки.

Пром..слове шп..гунство вин..кло разом із пром..словістю але розв..валося значно швидше від неї активно вдосконалююч.. свої винахідн..цьк..методи. Звісна річ володарі винаходів завжди прагнули зах..стит..ся. Проте могли зробити не/багато. Переконавшись у цілковитій бе(з/с)порадності винахідники стали зв..ртатися по допомогу до д..ржави. З ц..ого власне моменту в..ликого знач..н..я набувають патенти й патентні права.

(Із книжки «Незвичайні перипетії відкриттів і винаходів»)

- ◆ Яких пунктуаційних правил стосуються розділові знаки в поданих реченнях?

Вправа 8

Запишіть слова, уставте замість крапок літеру е або и.

1) п..лінка; 2) квіт..нь; 3) трав..нь; 4) гр..чаний; 5) ап..льсин;
6) в..л..чезний; 7) д..ректор; 8) абр..кос; 9) ш..рочінь; 10) дал..чіль;
11) др..жачий; 12) гр..мотіння; 13) з..л..ний; 14) л..сиця; 15) л..виця;
16) в..сляр; 17) гр..бок; 18) з..мівник; 19) в..р..щати; 20) бл..щить;
21) розз..рається; 22) відкр..ття; 23) в..р..дота; 24) т..гренья.

- ◆ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.

Урок 64

Виразальні можливості ускладнених речень

Питання уроку

- Які речення називають ускладненими?
- Чим ускладнені речення відрізняються від складних?
- Чим можуть бути ускладнені прості речення?
- Чи завжди в ускладнених реченнях уживаємо розділові знаки?

Проведіть гру «**Криве дзеркало**». Готуючись до уроку, погортайте сторінки підручника з теми «Ускладнене просте речення», знайдіть у вправах речення, у яких потрібно виправити помилки в граматичній будові. Запишіть одне таке речення (ви можете скласти й своє) на окремому аркушику. Перед уроком зберіть усі аркушики, перетасуйте їх, а потім витягніть завдання для себе. Переможцем стане той, хто швидко й правильно удосконалив «спотворені» речення.

Які труднощі відчуваєте під час використання ускладнених речень? Чи можна запобігти помилкам, спираючись на знання синтаксичної будови ускладнених речень?

Працюємо самостійно

Вправа 1

Запишіть речення з казки Аттили Могильного «Мавка і мурашиний князь», уживши подані в дужках слова в ролі звертань та розставивши відповідні розділові знаки.

1. (Сотник) ви куди це ведете Мавку?
2. Йдемо до вас (князь).
3. (Шановна Мавка) Ваша поява тут — приємна несподіванка для мене.
4. Прошу (добродій антиквар) стрибайте!
5. (Любий Дракон) не треба мене їсти!
6. (Капітанка Мавка) лютий напад!

✦ Узагальніть особливості вживання звертань в українській мові.

Вправа 2

Прочитайте початок повісті-казки Галини Малик «Мандрі і подвиги хитромудрого переможця дванадцятиголового змія лицаря Горчика, його банкносеця Третього Зайвого і красуні Каролі». Назву якого всесвітньо відомого твору обігрує письменниця? На кого розрахована її мовна гра?

У прадавні часи в нашій Україні жили лицарі.

Носили вони залізні лати, кольчуги та шоломи, мали мечі, списи та щити, їздили верхи. Маленькі лицарі ходили до школи, а великі збиралися на лицарські турніри й билися з одноголовими, двоголовими, триголовими і навіть шестиголовими зміями та іншими чудовиськами, яких тоді в Україні було повно-повнісінько.

Ті одноголові та багатоголові зміїська так знахабніли, що мало не щодня вимагали собі на сніданок по красуні.

Тема 6. Повторення й узагальнення

Уявіть собі, навіть змієня, у якого ще й молоко на губах не обсохло, і те верещить:

— Хочу красуню на вечерю! Та щоб була чорнява і з кирпатим носиком!

- ♦ Випишіть із тексту 3–4 речення з однорідними членами речення, підкресліть їх. Проілюструйте вживання однорідних членів та розділових знаків схематично (за потреби перегляньте відповідні параграфи).

Вправа 3

Запишіть речення, розставте потрібні розділові знаки. Надпишіть вставні слова, усно прокоментуйте вживання розділових знаків. До яких груп за значенням належать ужиті в поданих реченнях вставні слова?

1. Аліса правда не добачила ще одного Турнірного правила, а воно судячи з усього було таке: тільки-но котрийсь з Лицарів злітав з коня, він неодмінно падав на голову. 2. Власне їхній герць так і закінчився: обидва суперники дали сторчака водночас і поруч. 3. Мені бачте дуже не хочеться, щоб мене брали в полон.

*(Льюїс Керрол, «Аліса в Задзеркаллі»;
переклад з англійської Віктора Морозова)*

- ♦ Яка роль вставних слів у мові?
- ♦ Потренуйтеся в доречному вживанні вставних слів: спробуйте замінити вжиті в поданих реченнях вставні слова синонімічними. Які із запропонованих синонімів найближчі за стилем?

Вправа 4

Запишіть речення, дібравши з «Довідки» доречні вставні слова. Поясніть вживання розділових знаків (усно).

1. ... на планеті Маленького принца, як і на всіх інших планетах, росла трава й бур'ян. 2. ... там було насіння трави й насіння бур'янів. 3. ... то це наймальовничіша й найпечальніша місцина у світі. 4. Та куди ж він ... зайде?

*(З повісті-казки Антуана де Сент-Екзюпері «Маленький принц»;
переклад із французької Леоніда Кононовича)*

Довідка: безперечно, напевно, звісно, отже, справді, по-моєму, як на мене, по-твоєму.

Вправа 5

Проаналізуйте (усно) подане речення: поясніть ужиті в ньому розділові знаки. Чим його ускладнено?

А тут, на берегах «Кобзаря», кожен написаний дрібним почерком коментар видавався окремою картинкою, гарно оформленою і взятою в рамочку, тож можна було цю картинку розглядати й обдумувати, не відчуваючи при цьому втоми думки.

(Андрій Курков)

- ♦ Які члени речення можуть відокремлюватися?
- ♦ Пригадайте основні умови відокремлення другорядних членів речення.

Вправа 6

Перепишіть речення, розставте в них розділові знаки. Підкресліть відокремлені члени речення, поясніть (усно) причину відокремлення.

1. Вона йшла попереду вишукуючи стежку поміж густих кущів терну та молодих шовковиць. 2. Вона стояла десь унизу за стеблами. 3. На бере-

зі був невеликий клаптик піску оточений зусбіч очеретом. 4. Наступного дня себто в п'ятницю ближче до вечора до нас заїхав дивний персонаж. 5. Водій мокрий від задухи витер піт з чола. 6. Випадкові фури сунули на північ лишаючи по собі пил та безнадію.

(Із творів Сергія Жадана)

Вправа 7

Перевбудуйте речення, виправивши помилки.

1. Підійшовши ближче, виявилось, що то був хлопчик. 2. Дізнавшись, що він Маленький принц та прибув з іншої планети, у мене перехопило подих. 3. Пройшовши кілька кроків, сміх став більш чутним.

Резюме

- ✦ Оцініть себе, підрахувавши бали так: за кожну правильно виконану вправу (1–7) — по 1 балу; якщо у вправах мали 1–2 помилки, зарахуйте по півбала; додайте від 1 до 5 балів за участь в обговоренні виконаних завдань. Свою оцінку погодьте з учителем.

Вправа 8

Перепишіть речення, зніміть скісні риси та вставте замість крапок пропущені літери. Розставте розділові знаки.

Світ її творів насел..ний дітьми, і туди раз/по/раз п..с..ме(н/нн)..ця в..рталася душ..ю мріями снами книжками. Мабу..ь такі поверн..(н/нн)я допомагали їй тр..матися духом у не/л..(г/х)кі години й забувати про тягар буде(н/нн)их клопотів. Здавалось, що й сама Ліндгрєн ж..ла «над» дахом нашого су..тного ж..(т/тт)я, і весь час її ніби тягнуло в небо — у вир фантазій.

(З газети «Дзеркало тижня»)

- ✦ Чи відоме вам ім'я письменниці, про яку йдеться в тексті? Які її твори знаєте? Що пощастило прочитати?
- ✦ Доповніть кількома реченнями розповідь про Астрід Ліндгрєн, висловіть своє ставлення до її книжок.
- ✦ Пригадайте особливості вживання прикладок.

Вправа 9

Запишіть слова, зніміть скісні риси.

1) абсолютно/сухий; 2) багато/серійний; 3) високо/ерудований; 4) водо/лікувальний; 5) вище/згаданий; 6) воєнно/стратегічний; 7) генерал/губернаторський; 8) діаметрально/протилежний; 9) зовнішньо/політичний; 10) карко/ломний; 11) кредито/спроможний; 12) літературно/художній; 13) мало/потужний; 14) мовно/літературний; 15) народно/пісенний; 16) науково/медичний; 17) нафто/переробний; 18) офіційно/діловий; 19) південно/східний; 20) послідовно/миролюбний; 21) сільсько/господарський; 22) сто/кілометровий; 23) хіміко/технологічний; 24) чорно/білий.

- ✦ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.

Урок 65

Подорож до Королівства Синтаксису та Пунктуації: підсумковий урок-гра

Проведіть підсумкову гру «Подорож до Королівства Синтаксису та Пунктуації». Для її проведення виконайте таке.

- ♦ Оберіть сім спостерігачів — вартових на зупинках. Обов'язок вартових — оцінювати виконання завдань мандрівниками та спостерігати за часом перебування на зупинках.
- ♦ Для кожної зупинки підготуйте табличку з номером і назвою, аркуші із завданням за кількістю груп, що подорожують, а також аркуші чистого паперу, на яких групи будуть виконувати завдання.
- ♦ Для кожної команди підготуйте маршрутний листок (путівник) для оцінок із назвами зупинок та кількістю балів (за зразком). Путівник передбачає порядок відвідування зупинок командами.

Путівник №1 (для інших команд — відповідно № 2, 3, 4 ...).

№ зупинки	Назва зупинки	Максимальна кількість балів (12 балів)	Отримані бали

- ♦ Об'єднайтеся в сім команд мандрівників. Нехай кожна команда отримає свій маршрутний листок.
- ♦ Почніть пересуватися класом, зупиняючись на станціях у визначеному порядку. Час перебування на кожній зупинці — 4–5 хвилин.
- ♦ Після завершення подорожі здайте путівники вчителю для підрахунку балів та визначення команди-переможця.

Завдання для подорожі

Зупинка № 1

АКАДЕМІЯ ВІЛЬНИХ СЛОВСПОЛУЧЕНЬ

Побудуйте словосполучення, поставивши залежний іменник у потрібній відмінковій або прийменниково-відмінковій формі.

- 1) дякувати (батьки); 2) зраджувати (ідеї); 3) хворіти (застуда); 4) п'ятеро (каченята); 5) три (ясен); 6) двадцять чотири (учень); 7) півтора (тиждень); 8) кпинити (малюк); 9) нехтувати (приписи); 10) вибачати (бешкетник); 11) опановувати (орфографія); 12) оволодівати (теорія).

Зупинка № 2 У ЗАМКУ ГРАМАТИКИ

Яким членом речення або компонентом, що ускладнює його структуру, є виділене слово?

1. Я довго жив поміж дорослих. 2. Що за химерна планета: геть суха, вся у шпичках і солоня, мов ропа. 3. Ваша Величносте, над чим ви тут владарюєте? 4. Маленький принц сів на стіл і звів подих. 5. Я спостерігав за ними зблизька. 6. Дорослі, певна річ, не повірять вам. 7. Він упав з неба. 8. На першому астероїді мешкав король. 9. П'ята планета була страшенно цікава.

(З повісті-казки Антуана де Сент-Екзюпері «Маленький принц»)

Зупинка № 3 ФОРТЕЦЯ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

Підкресліть усі члени речення.

1. Дорослим завжди треба все розтовкмачувати. 2. Я довго мешкав поміж дорослих. 3. Я спостерігав за ними зблизька. 4. Моя думка про них не стала від цього кращою. 5. Років шість тому спіткала мене аварія в пустелі Сахара. 6. Отож, я стояв, витріщивши очі від подиву, і знай собі дивився на цю прояву.

Зупинка № 4 НА ВЕРШИНІ ТВОРЧИХ ПЕРЕДБАЧЕНЬ

Складіть речення за схемою, запишіть його.

_____ і _____, і _____

Зупинка № 5 ПЛУТАНИЙ ПРОВУЛОК

Перебудуйте речення, виправивши помилки.

НЕПРАВИЛЬНО

1. Узимку птахи, голуби, синички й горобці потребують захисту.
2. У книжці зібрано нариси про тварин та фауну.
3. У зоомагазині можна придбати ліки, корм, кальцій та інші засоби з догляду за тваринами.
4. Завершуючи роботу, учні розійшлися по домівках.
5. Слухаючи розповіді про козацькі звичаї, гордість переповнила наші серця.
6. Слухач, Петре, чекаємо на вашу відповідь.
7. Шановні пани, запрошуємо до зали.

Тема 6. Повторення й узагальнення

Зупинка № 6

У НАУКОВО-АНАЛІТИЧНОМУ ЦЕНТРІ СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ

Упишіть у віконечка букви тих характеристик, які відповідають поданим реченням.

А. Розповідне. Б. Питальне. В. Спонукальне. Г. Оклічне. Ґ. Неоклічне. Д. Просте. Е. Складне. Є. Односкладне. Ж. Двоскладне. З. Поширене. И. Непоширене. І. Ускладнене.

1. Маленький принц поплескав у долоні.

--	--	--	--	--	--

2. Звідкіля ти прибув, хлопчику?

--	--	--	--	--	--	--

3. Це був садок, і в нім пишалися квітучі ружі.

--	--	--

4. Забороняю тобі позіхати!

--	--	--	--	--	--

Зупинка № 6

У ПУНКТУАЦІЙНИХ НЕТРЯХ

Розставте розділові знаки.

1. Тут усе напоготові й корба й відро й мотузок. 2. Дорослі порадили мені не малювати зміюк ні зверху ні зсередини а цікавитися краще географією історією арифметикою і граматикою. 3. Ваша Величносте віддавайте розумні накази. Звеліть мені наприклад зараз же рушати в дорогу. Здається для цього настала слухна година. 4. Земля планета незвичайна! 5. Отож потрапивши на Землю Маленький принц не побачив там ані душі й дуже зачудувався. 6. Маленький принц пройшовши всю пустелю здибав одним-одну квітку малесеньку квітку з трьома пелюстками таку вбогу непримітну.

Резюме

- ♦ Підбийте підсумки гри.
- ♦ Обміняйтеся враженнями про участь у ній.